

T.C

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MUHAMMED MUSADDIK DÖNEMİNDE
İRAN'DA PETROLÜN MİLLİLEŞTİRİLMESİ VE
1953 DARBESİ**

Atila BALLIKAYA

2501141065

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR

İSTANBUL- 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı

: ATILLA BALLIKAYA

Numarası : 2501141065

Anabilim Dalı /

Anasanat Dalı / Programı

: TARİH / T.C. TARİHİ

Danışmanı : DOÇ. DR. FATİH M. SANCAKTAR

Tez Savunma Tarihi

: 01.08.2019

Saati : 13.00

Tez Başlığı

: " Muhammed Musaddık Döneminde İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve 1953 Darbesi "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, soruları sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / **GYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. RECEP KARACAKAYA		Kabul
2- DOÇ. DR. MEHMET FATİH SANCAKTAR		Kabul
3- DR. ÖGR. ÜYESİ MURAT AYDOĞDU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. RAMAZAN ERHAN GÜLLÜ		
2- DOÇ. DR. AHMET KATILMIŞ		

ÖZ

MUHAMMED MUSADDIK DÖNEMİNDE İRAN'DA PETROLÜN MİLLİLEŞTİRİLMESİ VE 1953 DARBESİ

Atilla BALLIKAYA

2. Dünya Savaşı sırasında İran'ın müttefik devletler tarafından işgal edilmesinin ardından Rıza Şah sürgüne gönderilmiş ve yerine oğlu Muhammed Rıza geçmiştir. Bu taht değişikliği İran'da siyasi güç dengelerini önemli ölçüde değiştirmiş olup; yeni Şah, gücünü meclisle paylaşmak zorunda kalmıştır. 1941 yılındaki bu taht değişikliğinden, 1951 yılında Muhammed Musaddık hükümeti kuruluncaya kadarki dönemde Muhammed Rıza Şah'la meclisteki farklı siyasi gruplar, sürekli olarak bir güç mücadelesine girmişlerdir. Aynı zamanda İran'ı işgal eden müttefik devletlerden İngiltere, SSCB ve ABD de kendi menfaatleri doğrultusunda İran'ın iç siyasetine müdahil olmuşlardır. 1949 yılında birleşik bir cephe olan Milli Cephe'yi kuran Musaddık, başta İngiltere'nin imtiyazında olduğu güney petroleri de dahil tüm yer altı kaynaklarının millileştirilmesi davasına öncülük ederek, bu meselede zafer kazanmış ve ulusal bir kahraman haline gelmiştir. Bu başarısının ardından çok güçlü bir kamuoyu desteğiyle başbakan olan Musaddık, 1951 yılında başlayan başbakanlığından 1953 Ağustos'undaki darbeye kadar içerde Şah'ın yetkilerini olabildiğince azaltmış ve petrol meselesinden dolayı ilişkilerinin bozulduğu İngiltere'nin İran'daki nüfuzunu ortadan kaldırmıştır. Nitekim en önemli iktisadi kaynaklarından olan İran petrollerini yitiren İngiltere, Şah yanlıları, Musaddık muhalifleri ve Amerika'yı Musaddık'a karşı bir darbe planına ikna etmiş ve neticesinde 19 Ağustos 1953'de Amerikan istihbarat servisi CIA'nın öncülüğünde, İran ordusunun içindeki bir grup subayın yaptığı askeri bir darbeyle Musaddık hükümeti devrilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musaddık, İran, Milli Cephe, Petrol, Şah, Amerika, İngiltere, SSCB, CIA, MI6, T-P AJAX, Darbe

ABSTRACT

NATIONALIZATION OF PETROLEUM IN MUSADDEGH ERA IN IRAN AND THE 1953 COUP

Atilla Ballıkaya

Reza Shah was sent into exile after the occupation of Iran by Allies during the Second World War and his son, Mohammed Reza, became the new Shah of Iran. This replacement deeply changed the political situation of Iran and the Shah had to share his power with the parliament. The power struggle between different political groups of the Iranian parliament began after the replacement of the Shah, in 1941 and it continued until 1951 when Mohammed Mosaddegh formed the government. Moreover, in this period, the UK, the USSR and the USA which are the occupant states in Iran, involved this struggle to get the benefit for themselves. In 1950, Mosaddegh established the National Front, which is a united front and pioneered the nationalization of all underground sources, including petroleum of south, where the UK has privilege; he succeeded in this question and became a national hero in Iran. Having great support from the public, Mosaddegh has become the president after his success. During his presidency which has started in 1951 till the coup in August 1953, he limited the power of Shah as he could and finished the influence of the U.K. over Iran due to the petroleum crisis between two countries. Since the U.K. has lost one of the country's main economic resources, the U.K. has persuaded pro-Shah movement, U.S. and opponents of Mosaddegh to take power from the government. In the end, on the lead of CIA, a group of high ranked military personnel has taken over the power from the government on 19 August 1953.

Key Words: Mosaddegh, Iran, National Front, Petroleum, Shah, UK, USSR, USA, CIA, MI6, T-P AJAX, Coup

ÖNSÖZ

1951 yılında petrolün millileştirilmesine öncülük eden gelen Muhammed Musaddık, bu sürecin ardından çok kısa bir süre sonra, meclis tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Musaddık'ın, bu ilk hükümeti dönemi, daha çok İngiltere ile diplomatik bir mücadeleyle geçerken; 1952 yazında başlayan ikinci hükümeti döneminden itibaren Şah ve meclisteki muhaliflerini etkisizleştirmiştir. Bu aşamadan sonra Şah ve meclisteki muhaliflerin yanı sıra, Milli Cephe'deki gayrimemnunların da Musaddık karşıtlarına katılmasıyla muhalif cephe genişlemiştir. İngiltere ve Amerika bu durumdan istifade ederek, muhaliflerle birlikte, Musaddık hükümetini zayıflatmaya çalışmışlar ve nihayetinde Musaddık ve Milli Cephe'yi yenilgiye uğratmışlardır.

Bu çalışmada, 1949 yılında farklı siyasi ve toplumsal grupları bünyesinde barındıran Musaddık önderliğindeki Modern İran Tarihi'nin en önemli koalisyonlarından olan Milli Cephe'nin ortaya çıkış süreci ve Musaddık'ın gücünün zirvesindeyken, 1953 yılındaki darbeyle devrilmesinin nedenleri üzerinde durulacaktır.

Lisans ve Yüksek Lisans eğitimim sırasında, bana değerli katkıları için, başta tez danışmanım Doç. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar olmak üzere, Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Halil Bal ve Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Yüksek Lisans tezim için yaptığım kaynak taramalarında bana yardımlarını esirgemeyen, başta Afsane Hanım olmak üzere Tebriz Milli Kütüphanesi çalışanlarına ve tez yazma sürecinde fikirlerinden yararlandığım değerli arkadaşım Mustafa Coşkun'a da teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Ve tabiki maddi-manevi her zaman yanımda olan, babam Ali Ballıkaya ve annem Şaziye Ballıkaya'ya müteşekkirim.

İstanbul, 2019

Atilla BALLIKAYA

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRAKİ SÜREÇTE İRAN'DAKİ SİYASİ GELİŞMELER (MİLLİ CEPHE'NİN KURULMASINA KADAR)

1.1. MÜTTEFİK GÜÇLERİN İRAN'I İŞGALİ VE RIZA ŞAH'IN SÜRGÜNEGÖNDERİLMESİ.....	5
1.2. İKİNCİ PEHLEVİ DÖNEMİ.....	9
1.2.1. Muhammed Rıza Pehlevi'nin Tahta Geçmesi	9
1.2.2. Meşrutiyet Rejiminin Yeniden Şekillenmesi.....	11
1.3. YABANCI DEVLETLERİN İMTİYAZ İSTEKLERİ VE BÖLGESEL AYRILIKÇI HAREKETLER ETRAFINDA BELİREN MİLLİ EGEMENLİK KRİZİ	14
1.3.1. Batılı Şirketlerin Petrol İmtiyaz İstekleri.....	14
1.3.2. Sovyetler Birliği'nin Petrol İmtiyazı İsteği	17
1.3.3. Azerbaycan Özerk Hükümeti.....	20
1.3.4. Kürdistan Özerk Hükümeti.....	26
1.3.5. Ahmed Kavam Hükümeti ve Egemenlik Krizinin Çözülmesi.....	32
1.3.5.1. Ahmed Kavam Hükümeti'nin Kurulması	33
1.3.5.2. SSCB-İran Petrol Antlaşması ve Kızıl Ordu'nun İran'dan Çıkması	36
1.3.5.3. Özerk Hükümetlerin Ortadan Kaldırılması	37

1.3.6. Tudeh Partisi ve Milli Egemenlik Krizi Karşısındaki Tutumu.....	42
1.3.6.1. Tudeh Partisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri	42
1.3.6.2. Tudeh Partisi’nin Milli Meselelerdeki Tutumu	46
1.4. ŞAH’IN YETKİLERİNİN ARTIRILMASI	50

İKİNCİ BÖLÜM

PETROL SANAYİSİNİN MİLLİLEŞTİRİLMESİ VE MİLLİ VE CEPHE İKTİDARI

2.1. MUSADDIK VE MİLLİ CEPHE	54
2.2. MİLLİ CEPHE’Yİ OLUŞTURAN GÜÇLER	59
2.2.1. İran Partisi.....	59
2.2.2. Emekçiler Partisi.....	61
2.2.3. Üçüncü Güç Emekçiler Partisi.....	64
2.2.4. Pan-İranistler.....	66
2.2.5. İran Özgürlük Cemiyeti (Sosyalist Müslümanlar).....	67
2.2.6. Mücahid Müslümanlar Konseyi.....	68
2.2.7. Bazariler (Tahran Esnaf ve Tüccarlar Derneği).....	69
2.3. İRAN PETROLÜNÜN KISA TARİHİ (DARCY İMTİYAZNAMESİ’NDEN MİLLİLEŞMEYE KADAR).....	71
2.3.1. D’Arcy İmtiyaznamesi.....	71
2.3.2. Rıza Şah Dönemi’nde D’Arcy İmtiyaz Antlaşması’nın Yenilenmesi	74
2.3.3. Gass-Golshaian Petrol Antlaşması.....	76
2.3.4. Petrol Komisyonu ve Petrol Sanayiinin Millileştirilmesi	79
2.4. BİRİNCİ MUSADDIK HÜKÜMETİ	87
2.4.1. İç Politika.....	88
2.4.2. Dış Politika: İngiltere İle Diplomatik Mücadele	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSADDIK HÜKÜMETİ’Nİ DEVİRMEYE YÖNELİK FAALİYETLER	96
3.1. MUSADDIK’IN İSTİFASI VE “30 TİR OLAYLARI”	96

3.2. İKİNCİ MUSADDIK HÜKÜMETİ	100
3.2.1. Musaddık: Gücünün Zirvesinde.....	101
3.2.2. İç Cephe’de İhtilafların Ortaya Çıkması.....	107
3.3. MUSADDIK ALEYHİNDEKİ KUMPASLAR	112
3.3.1. Şah’ın Yurt Dışı Yolculuğu Meselesi ve “9 Esfand Gailesi”	112
3.3.2. Emniyet Genel Müdürü’nün Öldürülmesi	116
3.4. REFERANDUM	118
3.5. DARBE PLANI: T-P AJAX OPERASYONU	123
3.5.1. Başarısız Darbe Girişimi.....	125
3.5.2. Musaddık Hükümetinin Devrilmesi.....	129
SONUÇ.....	139
KAYNAKÇA	144
EKLER.....	152

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADP	: Azerbaycan Demokrat Partisi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AIOC	: Anglo-Iranian Oil Company
APOC	: Anglo-Persian Oil Company
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CIA	: Amerikan Merkezi İstihbarat Teşkilatı
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
KDP	: Kürdistan Demokrat Partisi
MI6	: İngiltere Gizli Haber Alma Servisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
Yay.	:Yayın

GİRİŞ

19 Ağustos 1953 tarihinde İran'da Başbakan Musaddık'a karşı gerçekleştirilen darbeye ilgili, Türkiye'de gerek akademik mahfillerde gerekse de basın yayın alanlarında, sınırlı sayıda da olsa birkaç çalışma vardır. Ama meselenin kaynağı olan İran petrolünün millileştirilmesi süreci ve İran iç faktörlerinin bu süreçlerdeki rolü konusunda ciddi bir çalışma yapılmamıştır.

Bu çalışmamızda, Musaddık ve Milli Cephe'nin tarih sahnesine çıkışını hazırlayan süreci ve onun, petrolün millileştirilmesiyle birlikte dış cephede İngiltere'nin siyasi, diplomatik ve iktisadi hamlelerine karşı mücadelesini ele alacağız. Ayrıca iç cephede Şehinşahlık Sarayı ve muhafazakar hakim yapı karşısındaki süreci inceledikten sonra; Milli Cephe ve Musaddık'ın 1953 darbesi karşısındaki yenilgisinin temel nedenlerini inceleyeceğiz. Musaddık'ın hükümet dönemleri 1951 Nisan-1953 Ağustos arası yıllarını kapsamakla birlikte, biz araştırmamıza Musaddık'ın Milli Cephesinin nasıl meydana geldiğini anlamak için, 1940'lar İran'ında siyasi güç dengelerinin değiştiği, 1941 yılındaki işgal ve pehlevi hanedanlığındaki taht değişikliğinden başlamayı uygun gördük.

Çalışmamızın birinci bölümünde, birleşik bir cephe olan Milli Cephe'nin oluşmasında en önemli amillerden olan yabancı güçlerin petrol imtiyaz istekleri, Azerbaycan Vilayeti ve Kürdistan bölgesindeki “ayrılıkçı” hareketlerin İran'ı, toprak bütünlüğü ve egemenlik hakları konusunda nasıl bir krize sürüklediği ve Tahran yönetiminin bu krizi aşmak için takip ettiği siyaset üzerinde durulacaktır.

İkinci bölümde Milli Cephe'nin kuruluşunu, hedeflerini ve onu meydana getiren toplumsal, iktisadi ve siyasi teşkilatları ve 1901 yılındaki ilk imtiyaz antlaşmasından 1951'deki millileştirmeye kadar İran'ın güney petrollerinin kısa tarihi ele alınacak ve millileşmeye öncülük eden Musaddık'ın -daha çok İngiltere ile diplomatik mücadele içinde geçen- birinci hükümeti dönemiyle bu bölüm son bulacaktır.

Üçüncü ve son bölümde ise, Musaddık'ın ikinci hükümetini kurduğu 1952 yazından 1953 Ağustos'undaki darbeye kadar Musaddık hükümetini devirmek için yapılan planlara ve komplolara yer verilmiş olup; Musaddık aleyhindeki bu menfi hareketlerde, özellikle Milli Cephe içindeki ihtilafların rolüne odaklanılacaktır.

Çalışmamızda, ana kaynak olarak İran Milli Şura Meclisi ve Senato Meclisi müzakere zabıtları, resmi gazete ve dönemin süreli yayınları kullanılmıştır. Bununla birlikte İran Dışişleri Bakanlığı'nın yayımladığı "Esnad-ı Neft" (Petrol Belgeleri) ismindeki resmi belgeleri içeren kaynakta, özellikle petrole ilgili yapılan antlaşmalar ve millileşmenin ardından İran devleti ile İngiltere ve ABD'nin diplomatik yazışmalarını içeren önemli bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu kaynakları desteklemek mahiyetinde, başta Muhammed Musaddık ve Muhammed Rıza Şah olmak üzere, dönemin önemli aktörlerinin hatıratları ve araştırma eserler kullanılmıştır. Araştırmamızda kullandığımız gazetelerden "İttılaat" ve "Keyhan" gibi, "merkez medya" tabirini kullanabileceğimiz büyük gazeteler olmakla birlikte, Milli Cephe'yi oluşturan siyasi partilerin yayın organı konumunda olan ve ulaşabildiğimiz gazeteleri de kullandık. Bu gazeteler şunlardır: Üçüncü Güç Emekçiler Partisi'nin yayın organı "Niru-yi Sevvom"; İran Özgürlük Cemiyeti'nin yayın organı "Mardum-ı İran"; İkinci Musaddık hükümetinin Dışişleri Bakanı ve basın sözcüsü Hüseyin Fatemi'nin "Bahter-i İmruz"u ve Milli Cephe içinde bir grup oluşturmamakla birlikte, sonuna kadar Milli Cephe ve Musaddık'ı destekleyen Kerimpour Şirazi'nin "Shuresh" gazeteleri, Milli Cephe içindeki farklı grupların siyasi kriz durumlarındaki durdukları pozisyon, öncelikleri ve talepleri ve cephe içindeki ihtilafları anlamada bize önemli veriler sunmuşlardır. Aynı şekilde haftalık bir dergi olarak yayımlansa da, daha çok güncel siyasi olayları, günlük gazete içeriğiyle okuyucularına sunan "Tahran-ı Musavver" de yararlandığımız süreli yayınlardandır. Ayrıca Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin resmi yayın organı "Azerbaycan" gazetesi de, bu özerk hükümetin kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemi anlamada bize önemli bilgiler vermiştir. Milli Cephe içinde sonradan muhalif cepheye geçen, hatta, 1953 darbesine katılan grupların ve partilerin ve Tudeh Partisi'nin yayın organlarını kullanamamış olmamızı ise, çalışmamızın eksikliği olarak nitelendirmekte beis görmemekteyiz. Adı geçen, bu sonradan Musaddık muhalifi cepheye katılan partilerden Emekçiler Partisi'nin yayın

organı “Şahed” gazetesinin sadece birkaç sayısını bulabildik ve kullandık. Yeri gelmişken açıklamamız gereken bir hususu zikretmek istiyorum: 1952 yazına kadar “Niru-yi Sevvom” gazetesi Emekçiler Partisi yayın organı konumundaydı. Bu tarihteki partinin ikiye ayrılması sonucu adı geçen gazete, Halil Meleki liderliğindeki Üçüncü Güç Emekçiler Partisi’nin; “Şahed” gazetesi ise, Muzaffer Bakayi liderliğindeki Emekçiler Partisi’nin yayın organı olmuştur.

Çalışmamızın temel sorularından olan Milli Cephe’nin darbeciler karşısındaki yenilgisine dair, çalışmamızda sık sık atıflar yaptığımız ve İran Modern İran Tarih çalışmalarında öne çıkan isimlerden olan Prof. Dr. Muhammed Ali Humayun Katouzian, Prof. Dr. Muhammed Ali Muvahhid, ve Prof. Dr. Ervand Abrahamian gibi isimler, bu konuda, Milli Cephe’deki iç ihtilafların önemli bir payı olduğu konusunda hem fikirdirler. Adı geçen “iç ihtilaflar”ın nedenleri konusunda Abrahamian, “İran Do Beyn-i Enghelab”¹ isimli kitabında, Milli Cephe içindeki geleneksel orta sınıfla yeni orta sınıfın, özellikle de İngiltere ve Şah’ın etkisiz hale getirilmesinden sonraki Musaddık’ın ikinci hükümet dönemindeki uyumsuzluklarını öne çıkartmıştır. Abrahamian, bu geleneksel ve yeni orta sınıf kavramıyla, cephe içindeki muhafazakar ve seküler unsurları kastetmektedir. Katouzian, darbeye Musaddık’ın taktik hataları ve iç ihtilaflara değinirken, iç ihtilafların sebebi konusunda Abrahamian gibi düşünmemekteydi. Katouzian, iç ihtilafların ortaya çıktığı bir zamanda, Milli Cephe’de kesin olarak seküler-muhafazakar ayırımından bahsedilemeyeceğini şu cümlelerle açıklamaktaydı:

*“Kum Mollaları, Kaşani ve İslam Fedayileri, Zahedi darbesini ve onun hükümetini desteklemede birlik halindeydiler ama bu birlik o kadar kalıcı değildi. Geri kalan mollalar ve Milli Cephe Partileri’yle işbirliğindeki Zencani Kardeşler ve Talakani’nin liderliğindeki dini toplum liderliği, darbe karşısında Milli Mukavemet Hareketi’ne çeki düzen verdiler.”*²

¹Ervand Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab; Ez Meşruta Ta Enghelab-ı İslami**, (İki Devrim Arası İran; İslam İnkilabından Meşrutiyete Kadar) çev., Kazım Firuzmend, Hasan Şemsaveri, Doktor Muhsin Mudirşaneçi, Neşr-i Merkez, 17. bs., 1376 (1997)

²Humayun Katouzian, **Musaddık Ve Neberd-i Kodret**, (Musaddık ve Güç Savaşı) çev. Ahmed Tedin, Müessese-i Hıdmet-i Farhang Rasa, s. 318

Muhammed Ali Muvahhid, Musaddık dönemini petrol merkezli bir incelemeye tabi tuttuğu “Hab-ı Aşufte-i Neft”³ adlı araştırma eserinde Musaddık hükümetlerini ve İngiltere ile olan petrol müzakerelerini kronolojik olarak ve ayrıntılı bir biçimde okuyucuya sunmuş olup, Musaddık’ın ikinci hükümetiyle birlikte zahirde güçlendiğini, ama, gerçekte yalnızlaştığını, konuyla ilgili önemli olayları vermek suretiyle göstermeye çalışmıştır. Bizde yaptığımız bu çalışmamızda, Musaddık’ın yenilgisinde, iç ihtilaflar sebebiyle Milli Cephe’nin muhaliflerinin arttığı, mukavemet gücünün azaldığını düşünmekteyiz. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bulgulara göre, cephe içinde boşluk doğuran sebepler, ideolojik olmaktan daha ziyade, Musaddık’la diğer cephe liderlerinin kişisel anlaşmazlıkları ve iktidar paylaşımına dair olduğunu gözlemledik. Abrahamian’ın ihtilaflara dair, daha çok seküler-muhafazakar zıtlığına dayalı yorumu bir yere kadar doğru olmakla birlikte, bize göre cephenin bölünmesinin esas sebebi, özellikle Şah’ın iyice etkisizleştirildiği ve başta İngiltere olmak üzere yabancı nüfuzunun olabildiğince kısıtlandığı, ikinci Musaddık hükümeti zamanında, devlet makamları ve imkanlarının paylaşımına dair olduğunu düşünmekteyiz.

³ Muhammed Ali Muvahhid, **Hab-ı Aşufte-i Neft; Doktor Musaddık ve Nühzet-i Milli-i İran**, (Petrolün Düzensiz Uykusu; Dr. Musaddık ve İran Milli Hareketi) Neşr-i Karname, Tahran, 1378 (1999), C. 1, 5. bs. 1392 (2013)

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRAKİ SÜREÇTE İRAN'DAKİ SİYASİ GELİŞMELER (MİLLİ CEPHE'NİN KURULMASINA KADAR)

1.1. MÜTTEFİK GÜÇLERİN İRAN'I İŞGALİ VE RIZA ŞAH'IN SÜRGÜNE GÖNDERİLMESİ

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İran tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi tarafsız bir pozisyon almayı seçmiş; ama, İkinci Dünya Savaşı'nda müttefik olan İngiltere ve Sovyetler Birliği, İran'ın bu siyasetini devam ettirmesine müsaade etmemiştir. 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırmasının ardından vaktin İran Dışişleri Bakanı Muzaffer Alam, ülke dışındaki tüm İran siyasi temsilcilerine, bu savaşta İran'ın tarafsızlığını bildiren bir yazı göndermiştir. Hükümetin bu kararı, Tahran'daki İngiliz ve Sovyet Büyükelçiliklere de bildirilmiştir. Bu aşamada adı geçen bu iki devlet bir tepki göstermemişlerdi; çünkü onların menfaatleri -özellikle İngilizlerin- İran'da henüz tehdit altında değildi.⁴ 1940 yılı ortalarında İngilizler, İran'da Alman nüfuzunun artmasından kaygıları artarken, İran devletine bu konuda endişelerini iletmışlerdi. İngilizler, ayrıca Alman ve diğer milliyetlerden çeşitli müsteşar ve uzmanların sayısının sınırlandırılmasını teklif etmişlerdir. Fakat Rıza Şah, Alman uzmanların gönderilmesinin sorun çıkaracağı ve Almanların böyle bir hareketi İran'ın tarafsızlığını askıya almak olarak yorumlayacağını hatırlatarak icra etmemiş; ama İran devletinin, Almanların, İran'da İngiliz ve Rusların hoşuna gitmeyecek her işini önleyeceği konusunda müttefiklere güvence vermiştir.⁵ Aslında İngilizler, 1930'lu yıllarda İran'daki Almanların varlığından o kadar kaygılı değillerdi; ama İran ve Almanya iktisadi ilişkilerinin

⁴Hüseyin Abadiyan, "Kudretha-i Bozorg ve İşgal-i İran Der Ceng-i Dovvom Cihani" (İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın İşgali ve Büyük Güçler), **Faslname-i Tarih-i Revabit-i Harici**, S. 28, s. 139

⁵ Muhammed Rıza Pehlevi, **Me'muriyet Beray-i Vatanem** (Vatanım İçin Görev), İntişarat-ı Pars, 1386 (2007), s. 44

artmasıyla birlikte Almanları İran'da ciddi tehdit olarak kabul etmeye başlamışlardır. Rusların kaygısı İngilizlerden daha fazlaydı; çünkü Almanlar süratle İran'ın kuzey bölgelerinde kendi nüfuzunu genişletmekteydi. Ayrıca Rusların, Almanya ile doğrudan çatışma içinde olmaları ve Almanların, Kafkas petrol madenlerine ulaşması ihtimalini de dikkate alan Sovyet hükümeti, İran'ın işgali için ısrar etmekteydi. Hepsinden daha önemlisi, İran'da Almanlar çok olumlu bir imaja sahipti ve bu durum İran'ı geleneksel olarak nüfuz bölgesi olarak gören İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin menfaatleri için tehlikeli bir durumdu.⁶

İngiltere ve Sovyetler Birliği, savaşta tarafsız kalan ve bu pozisyonunu korumaya çalışan İran'ı sıkıştırmaya devam etmekteydi. 16 Ağustos 1941 sabahı Tahran'daki Sovyet Büyükelçisi Simirnov tehdit içerikli bir notu Başbakan Ali Mansur'a teslim etmiştir. Aynı şekilde İngiltere de benzer bir adım atarak İran Maslahatgüzarı'na tehditvari bir not iletmiştir.⁷ Müttefiklerin isteklerini açıkça ifade etmemelerinden kuşkulanan Rıza Şah, Londra'daki İran Maslahatgüzarı Muhammed Ali'ye bir telgraf göndererek bölgede hareketlilik içinde olan İngilizlerin gerçek niyetini öğrenmesini istemiş; fakat Maslahatgüzar sorduğu soruya cevap alamamıştır. Ayrıca veliaht Muhammed Rıza, babasına, eşinin ağabeyi de olan Mısır Kralı Faruk aracılığıyla İngilizlerin bölgede bir takım hareketler içinde olduğu bilgisini vermiştir.⁸ Bu gelişmeler üzerine derhal harekete geçen Rıza Şah, Tahran'daki Alman Maslahatgüzarına, İran devletinin ülkelerindeki bazı Almanları topraklarından çıkarmakta kararlı olduklarını ve onların gönderilmesi tertibini Türkiye yoluyla yapılacağını tebliğ etmiştir.⁹ Fakat, Rıza Şah'ın bu önlemleri yeterli olmamış ve 25 Ağustos 1941 tarihinde Sovyet silahlı güçleri kuzeyden ve İngiliz askeri birlikleri

⁶ Muhsin Gencbahşi Zemani, "Huzur-ı Almanha-i Mukim-i İran; Behanei Beray-i İşgal-i İran Der Ceng-i Dovvom-i Cihani" (İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın İşgali İçin Bir Bahane; İran'daki Almanların Varlığı), **Faslname-i Tarih-i Revabıti Harici**, S. 28, s. 208

⁷ Zemani, **a.g.m.** s. 229

⁸ Muhammed Rıza Pehlevi, **Pasoh Be Tarih** (Tarihe Cevap), çev., Hasan Ebuterabian, Tahran, 'y.y.', 1371 (1992) s. 92

⁹ Pehlevi, **Me'muriyet Beray-i Vatanem**, s. 47

güney ve batıdan İran'a saldırmışlar ve İran ordusu tarafından kalıcı bir mukavemetle karşılaşmadan ülke topraklarının geniş bölümlerini işgal altına almışlardır.¹⁰

İngiltere ve Sovyetler Birliği İran'ı işgal etmeden önce, ülkedeki Alman nüfuzundan rahatsızlıklarını dile getirmişlerdi ve bunu işgal sebebi olarak göstermek istedikleri açıktır. Ama daha sonraki yıllardaki siyasi gelişmelerinde onaylayacağı gibi müttefik ordusunun İran'ı işgal etmesinin birinci derecedeki amacı Rusya'ya savaş mühimmatı gönderilmesi için bir yol açmak ve İngiltere için çok önemli olan İran petrol sanayisini korumaktı.¹¹ Aynı şekilde Muhammed Musaddık da müttefiklerin İran'ı işgallerindeki temel motivasyonun bölgedeki Alman-İngiliz petrol mücadelesinden kaynaklı olduğunu ifade etmiştir:

*“İran'ın kuzeyinin kontrol altına alınması Alman ordusunun girişinin engellenmesi için değildi; daha çok İngiliz hükümeti beşinci kol faaliyetleriyle ve İran yoluyla Rusya'ya gidecek mühimmatın temini için İran'ın kuzey safhalarının Almanya tarafından işgal edilmesinin engellenmesi ve Almanya'yı Kafkas petrol madenine daha da yakınlaştırmamak içindi.”*¹²

Müttefik güçlerin mevcut şartlarda Sovyetler Birliği'ne mühimmat göndermeleri için İran yolunu kullanmaları zaruret ve yegane seçenek gibi gözükmekteydi.¹³

¹⁰ Gulam Rıza Necati, **Musaddık; Salha-yi Mübarize ve Mukavemet** (Musaddık; Mukavemet ve Mücadele Yılları), Müesses-e Hıdmat-ı Farhang Rasa, 1. Cilt. 2. bs., s. 32

¹¹ Mustafa Fatih, **Pencah Sal Neft-i İran** (İran Petrolünün Elli Yılı) , Şirket-i Sehami Çap, Tahran, 1330 (1951), s. 314

¹² Necati, a.g.e., s. 52

¹³ “Almanya'nın Sovyetlere büyük saldırısı olduğunda Rusya'nın bekasının korunması İngiltere ve Amerika'nın hızlı bir şekilde yardımı dışında mümkün değildi. Dünya haritasına dikkate alındığında müttefiklerin bu yardımı ulaştırmak için yol seçiminde bir zorluğu sahip olduğu açıktı. Zira Vladivostok ve uzak doğudaki Sovyetlerin diğer limanları 1940 yılı eylül ayında fiilen Almanya'yla ortaklık ve birlik içinde olmuş olan, fakat henüz savaşa girmemiş Japon deniz kuvvetlerinin yoğun bir şekilde denetiminde altındaydı. Bununla birlikte bu limanlara varmak Rusya'nın batı cephesinden çok fazla sürerdi. Müttefikler Kuzey Buz Denizi kıyısında yer alan Murmansk limanı yoluyla Ruslara bazı yardımlar yapıyorlardı. Bu deniz yolu çok tehlikeli idi zira mühimmat taşıyan gemiler Norveç sahilllerinde pusuya yatmış olan Alman deniz altlarının kolaylıkla saldırılarına maruz kalıyorlardı. Buna ek olarak Murmansk limanı imkanları ve tren yolu teçhizatları çok sınırlı ve yetersizdi ve bu limanı süratle bu durum için hazırlamak mümkün değildi. Teorik açıdan Akdeniz ve Karadeniz Ruslara yardım için mümkün görünüyordu ama akdeniz deniz yolunun tehlikesi müttefiklerin gemiciliği için her gün artıyordu, buna ek olarak İran gibi tarafsızlığını korumaya çalışan Türkiye Çanakkale boğazını kapatmıştı ve bu boğazın genişliği bazı noktalarda bir milden de daha azdır ve zorla oraya girilmesi Türklerin şiddetli mukavemetiyle karşılaşacaktı ve kuvvetle ihtimal Yunanistan ve Bulgaristan'ı kontrol altına alan Almanların müdahalesine sebep olacaktı. Netice olarak müttefiklerin kendi amaçlarını

İran topraklarına giren müttefikler süratle İran'ı kontrollerine almış ve Rıza Şah'ı istifaya zorlayarak İranlıların da kabul edebileceği bir siyasi çözüm noktasında anlaşma kararı almışlardır. Hem İran'ın güneyinde İngiltere-İran Petrol Şirketi'nin(AIOC) faaliyet içinde olması sebebiyle, hem de İranlıların ülkelerinde İngiltere'nin nüfuzunun genişlemesinden daha çok, komünizmden korkması sebebiyle bu süreçte İngiltere daha üstün bir pozisyona sahipti. Öte yandan İngiltere, saltanatın Kaçar hanedanına geri iade edilmesi gerektiğini düşünmekteydi; ama, o hanedanda ülkenin siyasi ve toplumsal şartlarını iyi bilen bir genç şahıs bulmanın kolay olmadığını düşündüğü için bu düşünceden vazgeçmiştir. Stalin ise Muhammed Rıza Şah'ın padişahlığına İngiltere'yle Kaçar Hanedanı'nın yakın münasebetinden dolayı daha olumlu bakmaktaydı. İran'ın zamanın hakim tabakaları da Veliaht Muhammed Rıza'nın saltanatına daha olumlu bakmaktaydılar. Bununla birlikte Muhammed Rıza Şah'ın İran'ın yeni Şahı olması konusunda kapsamlı bir uzlaşa gerçekleştiğini söylemek mümkündür.¹⁴ Müstakbel Şah da, İngilizlerin Kaçar Hanedanlığını yeniden ihya etme eğiliminde olduğunu düşünmekteydi. Muhammed Rıza Pehlevi'nin aktardığına göre, bu isim Kaçar hanedan ailesinden, İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetlerinde görevli bir subaydı.¹⁵

Nihayetinde müttefik işgali Rıza Şah'ın istifa etmesiyle sonuçlanmış ve Rıza Şah devri sona ermiştir. Başbakan Muhammed Ali Foruqi,16 Eylül 1941 tarihinde Milli Şura Meclisi'nde bu kararı mecliste hazır bulunan temsilcilere ve halka şu şekilde açıklamıştır:

“Rıza Şah Pehlevi Hazretleri saltanattan ayrıldıklarını kendi istifa mektubunu yazmak suretiyle saltanat makamını kendilerinin kanuni halefine bıraktıklarını ve Veliaht Hazretlerinin işleri eline almasını irade ettiler.” Rıza Şah istifa mektubunda konunun ayrıntılarına girmeye mecali olmadığını, kendi devirlerinin ve saltanatının kanuni olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca,devletin ve milletin maslahatı için daha genç

gerçekleştirmek için tek yol kalıyordu ve o yol Fars Körfezi ve tüm İran demiryolu hattıydı.” Bkz: Pehlevi, **Me'muriyet Beray-i Vatanem**, s. 42

¹⁴ Katouzian, **Musaddık Ve Neberd-i Kodret**, s. 92-93

¹⁵ Şah'ın hatırat kitabı olan “Pasoh Be Tarih” adlı eserin mütercimine göre de Şah'ın söylediği doğrudur: “Bu doğrudur, İngilizler Muhammed Mirza Hasanın oğlu Hamid Mirza'yı Rıza Şah'ın yerine geçirerek yeniden Kaçar Hanedanlığını başa getirmeyi istiyorlardı.” bkz.: Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 98

bir güce ülkenin işlerinin bırakılmasının zamanının geldiğini belirterek, saltanattan kenara çekildiğini ve saltanat makamını kendi halefi olan oğlu Veliaht Muhammed Rıza'ya bıraktığını yazmıştır.¹⁶ Rıza Şah'ın aslında istifa etmediği, istifaya zorlandığı, o zaman veliaht olan Muhammed Rıza Şah'ın şu sözleriyle açıktır: *“Yabancılar (müttefikler) babamla onların iş birliği yapmalarının imkanı olmadığını ve babamın da hiçbir şekilde onlarla çalışamayacağını iyi bilmektelerdi. Onu saltanattan istifa ve vatandan terk için baskı yaptıkları doğrudur; fakat işin ilginç olanı isteği de bu yöndeydi ve bununla beraber babam, kendisi ve müttefikler arasındaki mutabakatla kendi vatanından uzaklara gitmeyi tercih ettiği söylenebilir.”*¹⁷ Rıza Şah'ın tahttan çekilmesi ve yerine oğlu Muhammed Rıza'nın tahtı devralması 2. Dünya Savaşı'yla birlikte yeniden inşa edilmeye başlanan uluslararası dengeler ve bölgede süren savaş siyasetiyle ilgiliydi.¹⁸ Uluslararası savaş devam ederken, Rıza Şah sürgüne gönderilmiş ve müttefik devletlerin desteğini alan Muhammed Rıza, İran Tahtı'nın yeni padişahı olmuştur.

1.2. İKİNCİ PEHLEVİ DÖNEMİ

1.2.1. Muhammed Rıza Pehlevi'nin Tahta Geçmesi

Müttefiklerin işgali İran'da 1925 yılından beri süregelen Rıza Şah'ın otokratik yönetiminin sonunu getirmişti. Şimdi sıra, işgale uğramış olan ülkenin daha fazla sarsılmadan ve iç karışıklığa maruz kalmadan yeni döneminin inşa edilmesindeydi. Yeni hükümdar, 1936 yılına kadar İsviçre'de eğitim almış, İran'a döndükten sonra 1938 yılında teğmen olarak Subay Fakültesinden mezun olup, Askeri Kuvvetler Müfettişi olarak görev yapan henüz çok genç ve tecrübesiz bir adamdı.¹⁹ Rıza Şah

¹⁶ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre.** (İran Milli Şura Meclisi Müzakereleri), 12, 25 Shahrivar 1320 (16 Eylül 1941)

¹⁷ Pehlevi, **Me'muriyet Beray-i Vatanem**, s. 48

¹⁸ Hamid Dabashi, **İran: Kenetlenmiş Halk**, çev., Emine Ayhan, yay. haz., Bülent Doğan, Metis Yayınları, 2008, s. 139

¹⁹ Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 89-91; “27 Ekim 1919 tarihinde Tahran'da doğdu; Rızâ Şah Pehlevî'nin oğludur. 26 Ocak 1926'da veliaht ilân edildi. 1931'de gönderildiği İsviçre'de bir kolejde dört yıl eğitim gördükten sonra 1936'da Tahran'a döndü. İki yıl devam ettiği Tahran'daki askerî akademiyi bitirince 1938'de ordu müfettişliğine getirildi. 1939'da Mısır Kralı I. Fuâd'ın kız kardeşi (doğrusu kızı olacaktır) Fevziye ile evlendi. ... 1949'da Muhammed Rızâ, anayasa İran asıllı olmayan birinin tahta vâris olmasına izin vermediği için, kendisinden Şahnâz adlı bir kız çocuğu bulunan Kraliçe Fevziye'den ayrıldı. 1951'de Bahtiyârî kabilesinden Süreyyâ ile evlendi. Kraliçe Süreyyâ'dan çocuğu olmayınca Mart 1958'de ondan boşandı ve Aralık 1959'da Tebrizli bir aileye mensup Farah Dîbâ ile evlendi. 1960'ta oğlu Prens Rızâ dünyaya geldi. 1967'de anayasada yapılan bir değişiklikle vârisi yirmi yaşına

sürgüne gitmeden önce, Muhammed Ali Forugi'yi 28 Ağustos 1941'de hükümeti kurmakla görevlendirmişti. Forugi, meclisi toplantıya çağırmış ve yeni Şah 17 Eylül'de burada yemin etmiştir. Aynı gün İngiliz ve Sovyet Birlikleri başkente girmiştir. Ardından 1941-1942 kışında Amerikan birlikleri de bu iki güce katılacaktır.²⁰ Rıza Şah'ın 16 Eylül 1941 tarihinde kenara çekilmesiyle yerini kendisine bıraktığı oğlu Muhammed Rıza Pehlevi, İran tacının yeni sahibi olmuştur. İkinci Pehlevi dönemi, 17 Eylül 1941 günü Muhammed Rıza'nın Milli Şura Meclisi'nde yemin etmesiyle başlamıştır. Yemin metnini okuduktan sonra, anayasaya, kuvvetler ayrılığı ve meşrutiyet ilkelerine bağlılık ifade eden bir konuşma gerçekleştiren yeni şah, kanunlara riayet etmekten ayrılmayacağını vurgulamıştır.²¹

İran'ı işgal eden İngiltere ve SSCB, işgale yasal! bir kılıf bulmak için İran'la 26 Ocak 1942 tarihinde üçlü bir antlaşma imzalamışlardır. Antlaşmaya göre: Müttefikler resmen İran'ın siyasi bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tanıyacaktı. Ayrıca, İran'ı Almanya yada başka devletlerin saldırısından koruyacaklarını, Almanlar ve ortaklarına karşı savaş sona erdikten sonra maksimum 6 ay süre zarfında İran toprağını terk edeceklerini vadetmişlerdir. Karşılığında İran devleti de onlara kendi topraklarından asker ve mühimmat geçişi için izin verecek ve onlarla işbirliği içinde olacaktır.²² Müttefik güçler Aralık 1943 tarihinde devam eden savaşla ilgili meseleleri ele almak amacıyla ABD Başkanı Roosevelt, İngiltere Başbakanı Churchill ve SSCB Devlet Başkanı Stalin'in katılımıyla Tahran Konferansı'nda bir araya gelmişlerdir. Bu konferansta müttefikler, 1 Aralık 1943 tarihinde yayımladıkları bildiriyle, bir kez daha İran'ın toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarına riayet edileceği ve savaş nedeniyle bozulan İran ekonomisine yardım edileceği vurgulanmıştır.²³

ulaşmadan kendisinin ölümü halinde kraliçeye şah vekili olarak hareket etme izni verildi." bkz.: Rıza Kurtuluş, "Muhammed Rıza Şah Pehlevi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 30, s. 565

²⁰ Muhammed Reza Djalili, Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, çev., Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, 2010, s. 83

²¹ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 12, 26 Shahrivar 1320 (17 Eylül 1941)

²² **Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran** (İran Devleti Resmi Gazetesi), 6/11/1320 (26 Ocak 1942)

²³ Valentin Berojkov, **Tahran 1943: Yeni Bir Dünyaya Doğru**, çev., Hasan Ali Deniz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 150-152

Müttefiklerin işgaliyle yeni bir siyasi hayatın başladığı İkinci Pehlevi Dönemi İran’ında istibdadın ortadan kalkmasıyla, geçmiş 16 yılın baskıcı toplumsal sıkıntıları bir nebze azalmıştır. Rıza Şah ve ordusu yenilince aşiretler karşısında teslim olmuş ve aşiretler nispi özgürlük ortamından yararlanarak yeniden güçlenmişlerdir. Yıllarca devlete tabi olan veya hapiste olan eski hanlar ve beylerden bir bölümü kendi kabilelerinin yanına geri dönmüşler ve yitirdikleri ve müsadere edilmiş mallarına yeniden kavuşmak için ortaya çıkmışlardır. Dini liderler, Aydınlar ve eski siyasetçilerde yeniden siyasi sahnede görünmeye başlamışlardır.²⁴ Muhammed Rıza Şah, yeniden diktatörlüğün tahkim edilmeyeceği konusunda halka güvence vermiş; tüm siyasi mahkumları affetmiş ve 1250’den fazla muhalifi ondan birkaç ay sonra serbest bırakmıştır. Dini kurumlara vakıf emlaklarını geri alma fermanı çıkarmış; özel mülkiyete ait mallardan birçoğunu eski sahiplerine geri vermek için devlete nakletmiştir. Buna ilaveten, Ayan sınıfının ilgisine mazhar olmak için, Şah yemin merasimini meclis vekillerinin karşısında gerçekleştirmiş, meclis vekilleri için parlamento dokunulmazlığını yeniden muteber kılmış, jandarmayı İçişleri Bakanlığı’na bağlamış ve hepsinden önemlisi yeniden kabinelerin oluşturulması için meclise çağrıda bulunmuştur. Rıza şah döneminde şah, saltanat fermanıyla kendi görevlendirdiği başbakanı, hükümetin güvenoyu alması için meclise göndermekteydi. Muhammed Rıza Şah’ın bu ilk döneminde ise önce vekiller, temayül oyu verdikleri başbakanı ferman almak için Şah’ın huzuruna göndermekte ve daha sonra hem hükümet hem de hükümet programına güvenoyu vermesiyle hükümet kurulmaktaydı.²⁵

1.2.2.Meşrutiyet Rejiminin Yeniden Şekillenmesi

On altı yıllık mutlak bir iktidardan sonra siyasi gücün bölünmesi toplumun ve siyasi katılıma istekli olan kişi ya da gruplara nefes aldirmekle birlikte “*Rıza Şah’ın tahtan çekilmesi kritik sorunları gündeme getirmişti. Devlet otoritesinin niteliği, milli egemenlik ve toprak bütünlüğü, İran kimliği devlet politikalarında sürmekte olan batılılaşma çabaları bu sorunların başını çekiyordu. İkinci Dünya Savaşı’nda yaşanan*

²⁴ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 152-153

²⁵ A.e., s. 159

işgal ve bitiminde görülen olaylar, bütün bu soruları daha da keskinleştirmişti."²⁶ Milli Egemenlik ve toprak bütünlüğü konusu yeni dönemde siyasi meşruiyetin en temel dayanağı ve birbirinden çok farklı talep ve amaç için siyasi alana çıkan kişi ya da grupların aşağı yukarı tek ortak buluşma noktasıydı. Ama İngiliz hâkimiyetindeki güney bölgesindeki aşiretlerin bir kısmı ve Rus hakimiyetindeki kuzey ve kuzeybatı bölgesindeki kavimlerin siyasi talep ve amaçları zaman zaman milli egemenlik ve toprak bütünlüğü meselesinde bütün siyasi grupların yekpare bir görüntü çizmesini engelleyecektir.²⁷ Ayrıca Sovyetler Birliği'yle ilişkisi sabit olan, ülkenin o zamanki en örgütlü siyasal teşkilatı olan Tudeh Partisi, Sovyetlerin İran'dan petrol arama imtiyaz isteği ve Azerbaycan ve Kürdistan bağımsızlık hareketlerine karşı durduğu pozisyon da milli egemenlik ve toprak bütünlüğü meselesinin bu süreçte çok fazla gündemde kalmasının sebeplerinden olacaktır.²⁸

1941 yılında siyasi yapının çözülmesi, siyasi yapıdaki iki tür karmaşık durumun varlığını görünür kılmıştı: Büyük şehirlerde sınıfsal mücadele ve kırsal bölgelerde kavmi ayaklanmalar.²⁹ Tudeh Partisi'nin organize ettiği işçi sendikaları sanayi şehirlerinde yaptığı grevler ve büyük mitinglerle sınıfsal talepleri siyasetin gündemine sokmuştur. İşgalin getirdiği nispi özgürlük ortamından yararlanan Azerbaycan Türkleri ve Kürtler ise bu süreçte kendi kavmi taleplerini ortaya koyan bir siyasi tavır almayı seçmişlerdir. Muhammed Rıza'nın 1941 yılında tahta geçmesinden 1953 darbesine kadar geçen süreçte genel olarak üç siyasi eğilimden bahsedilebilirdi: Batı desteğini kazanmaya çalışan Şah ve muhafazakar siyasi gruplar, Sovyetler Birliği'ni arkasına alan ve Stalinist bir çizgiye sahip olan Tudeh Partisi ve 1950'lerin başlarında ülke yönetimini devralan parlamenter demokrasi ve bağımsız dış politikayı savunan Musaddık'ın önderliğindeki birleşik bir cephe olan Milli Cephe.³⁰

²⁶ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, çev: Fethi Aytuna, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 216

²⁷ Enver Hamei, **Hatırat-ı Siyasi-yi Doktor Enver Hamei**, (Dr.Enver Hamei'nin Siyasi Hatıratı) Neşri Goftar, Tahrân, 1372(1993), C. 1, s. 342

²⁸ **Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368)** (Kuruluşundan Çöküşüne Kadar Tudeh Partisi), Müessesat-ı Mutalaat ve Pejuheşha-yi Siyasi, 1387, s. 107

²⁹ Abrahamian, **İran Do Beyn-i Enghelab**, s. 155

³⁰ Homa Katouzian, Hüseyin Şahidi, **21. Yüzyılda İran**, Çev: Pınar Güven, Sitare Yayınları, Ankara 2011, s. 27

İran'ın işgali, Rıza Şah rejiminin temel dayanağı olan üç temel direktan ikisini, yani bürokrasi ve sarayın siyasetteki etkisini yitirmesine sebep olmuştur. Ülkenin idaresi, meclise karşı sorumlu olan ve Şehinşahlık Sarayı'na nezaret eden bakanlar elindeydi. Ama Şah, esas ana direk olan orduyu güçlendirmekteydi. Ordunun 1941'deki işgalin ardından motivasyonu ve disiplininin sarsılmış olduğu bir gerçektir; ama, aynı ordunun ülkenin en büyük kurumu olduğu, meşru şiddetin asıl aracı olduğu ve devletin en büyük kurumsallaşmış teşkilatı olduğu da bir gerçektir. Bu ana direk, saltanatın destekçisiydi.³¹

Rıza Şah'ın merkezi otoriter iktidarının sona ermesiyle birlikte kabineye ayan sınıfı hakim olmaya başlamıştır. Muhammed Rıza Şah'ın başa geçmesinden 1953 darbesine kadar olan sürede 148 politikacı mecliste 400 koltuğu doldurmuştur. 12 farklı siyasetçi 31 farklı hükümete başkanlık etmiştir. 148 temsilciden 81'i eşraf ailelerinin oğullarıydı; 13'ü seçkin ailelere mensup Batı eğitimi almış teknokratlar; 11'i üst rütbeli subay; 8'i de varlıklı işadamlarıydı. 12 başbakandan 9'u eşraf ailelerinden geliyordu. Ayan, aynı şekilde bu on üç yıllık süreçte dört meclise de egemendi: 13. Meclis (1941-43), 14. Meclis (1944-46), 15. Meclis (1947-49), 16. Meclis (1950-1952). Mesela Rıza Şah'ın istifasından sonra kurulan 14. Meclis'teki 137 vekilin yüzde 27'si büyük toprak sahipleri, yüzde 16'sı büyük toprak sahibi devlet memurları, yüzde 11'i varlıklı işadamları ve yüzde 6'sı da yine toprak sahibi ailelerin çocuklarıydılar.³²

Bu arada ayan, *“Alman Reichstag'dan ödünç alınmış terimle fraksiyonlar diye bilinen parlamento hizipleri aracılığıyla Meclis'te egemenlik kurmuştu. Örneğin 14. Meclis başlıca dört fraksiyona bölünmüştü. Azadi (Serbest ya da Liberal), Fraksiyonu Aşair (Aşiretler Fraksiyonu) diye bilinen Demokratlar, İttihad-ı Milli (Ulusal Birlik) ve Miheh (Anayurt Fraksiyonu). Mecliste ayrıca önde gelen bağımsız mebuslar da yer alıyordu: Musaddık, Seyyid Ziya, Timurtaş ve Rahman Haletbari gibi.”*³³

³¹ Abrahamian, *İran Do Beyn-i Enghelab*, s. 160-161

³² Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çev: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 133-138

³³ A.e., s. 138-139

Ülkenin işgal altında olması ve siyasi birlikten yoksun olması, İran'ı, özellikle 1940'ların ilk yarısında toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarını tehdit eden bir dizi olayların içinde bulmasına neden olmuştur. İlk siyasi kriz, batılı petrol şirketleri ve SSCB'nin petrol imtiyaz isteğiyle başlayacaktır.

1.3.YABANCI DEVLETLERİN PETROL İMTİYAZ İSTEKLERİ VE BÖLGESEL AYRILIKÇI HAREKETLER ETRAFINDA BELİREN MİLLİ EGEMENLİK KRİZİ

İran'da petrol yeni dönemin fenomen konusu olmuştur. Doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin olan ve işgal altındaki ülkenin güney, güneydoğu ve kuzey bölgelerinde batılı şirketlerin petrol arama imtiyazı istekleri ve kuzey batı bölgesinde Sovyetlerin petrol arama imtiyazı elde etmek için baskı yapması, 1940'lı yılların ilk yarısında siyasetin ana gündemlerinden olmuştur. Ve ayrıca ülkenin kuzey batı bölgesindeki“ayrılıkçı”- kavmi hareketler, merkezi gücün zayıfladığı ve yabancı işgalindeki İran'ın egemenlik hakları ve toprak bütünlüğü konusunda kaygılarının artmasına neden olan olaylara sebebiyet vermişlerdir.

1.3.1. Batılı Şirketlerin Petrol İmtiyaz İstekleri

İranlı bir tarihçinin haklı söylemiyle “*işgal dönemlerinde, İran petrol imtiyaz <arı> için uygun bir alana dönüşmüştü.*”³⁴1943 Kasım'ında Stalin, Roosevelt ve Churchill arasında Tahran'da bir konferans tertip edilmiştir. Bu konferansta, Stalin Ortadoğu petrolünün çıkarılması ve dağıtımı meselesinin savaştan sonra ele alınmasını teklif etmiştir. Roosevelt ve Churchill, bu konunun o zamanlarda görüşülmesinin gerekli olmadığını ve onun hakkında müzakerelerin bir başka vakte ertelenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. O dönemde Amerika ve İngiltere'nin yardımlarına çok fazla ihtiyacı olması sebebiyle Sovyet Rusya petrol davasını gündemde tutmakta ısrar etmemiştir.³⁵ Ama görünen o ki İran'ın 1941 yılında işgaliyle birlikte petrol rekabeti

³⁴Mustafa Alam, **Neft, Kodret ve Usul; Peyamedha-i Kudeta-i 28 Mordad** (Petrol, Güç ve Kurallar; 19 Ağustos Darbesinin Sonuçları), çev., Gulam Muhsin Salihyar, İntişarat-ı Çapheş, Tahran, 1377 (1998), s. 84

³⁵Fatih, **a.g.e.**, s. 352,

çoktan başlamıştı. Sovyet destekçisi Tudeh Partisi'nin kurucularından Enver Hamei'e³⁶göre, Sovyetler Birliği kendi işgali altındaki bölgelerde petrol operasyonlarına iki yıl öncesinden başlamıştı; aynı şekilde Amerikalı ve İngilizler de Kirman ve Belucistan'da petrol keşifleri yapmışlardı. Hamei şöyle demiştir: *"Kesin olan şey şudur ki ben SSCB işgali altındaki Mazenderan'a gittiğimde orada petrol sondaj kulelerini kendi gözümle gördüm. Sovyetler an azından orada keşif operasyonları gerçekleştiriyorlardı ve belki bir miktar petrol çıkarmış da olabilirler, elbette hiçbir resmi antlaşma olmadan."*³⁷1943 yılında Jeolog Uroott Dugle denetimi altında çalışan bir uzmanlar grubunun raporuna göre; dünya petrol üretiminin çekim merkezi batı yarım küresindeki Karaib bölgesinden Fars Körfezi bölgesine taşınacaktı. Bu nedenle petrol şirketleri yoğun bir şekilde gözlerini buraya dikmişlerdi. Amerikan Başkanı Roosevelt, Suudi Arabistan'ı meşhur "kredi ve kira" kanuna dahil ederek, Suudi Arabistan'ı savunmanın Amerika açısından zaruret olduğunu ilan etmiş ve ardından bu bölgeye ABD şirketleri gelmeye başlamıştır.³⁸ Tahran Konferansı ile aynı tarihlerde yani 1943 yılı sonlarında Royal Dutch Shell Şirketi (Hollanda-İngiltere) kendi temsilcilerini İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin faaliyet ve imtiyaz alanı dışında bir petrol imtiyazı elde etmek amacıyla müzakere için Tahran'a göndermiştir. Ayrıca, Muhammed Rıza Şah'ın teşvikiyle bazı Amerikalı şirketler de petrol imtiyazı elde etme arayışı içine girmişlerdir.³⁹

1944 yılı başlarında Amerikan şirketleri, Standart Vacuum, Mobil, Sinclair ve Aso Co. da benzer tekliflerle İran'a gelmişlerdir. Shell "Yedi Kız Kardeş"⁴⁰ diye

³⁶"İran'da 1937 yılında Şah Rıza Pehlevi döneminde komünizmle suçlanarak tutuklanan (Ellüçler) Enver Hamei, 1941'de serbest bırakıldı. Hamei, 1947'de Tudeh Partisi Merkez Komitesi'nin politikalarına karşı çıkarak Halil Meleki, Celal el-Ahmed, Feridun Teveluli gibi partinin önde gelen isimleriyle Tudeh Partisi'nden ayrılarak Sovyetler Birliği yanlısı olmayan sol hareketlere destek verdi. İngiltere'nin kontrolündeki İran petrolünü millileştirme söylemlerinin hız kazandığı 1950'lerde "Cihan-ı Ma" ve "Heccar" adlı gazeteleri çıkaran Hamei, 1953'te gerçekleşen darbe sonrasında yeniden tutuklandı ve bir süre cezaevinde kaldı. Hamei, sonrasında tahsiline devam etmek için Almanya'ya gitti. Uzun yıllar Afrika'da Birleşmiş Milletler adına çalışan Hamei, devrimden sonra ülkesine dönerek yazarlık ve çevirmenlik yaptı." Bkz.: "İran'da komünist Tudeh Partisi'nin son kurucu üyesi vefat etti." <https://www.ntv.com.tr/dunya/iranda-komunist-tudeh-partisinin-son-kurucu-uyesi-vefat-etti,jQa3LOPA-EijCQzRFR4JQw> (21.11.2018)

³⁷ Hamei, **a.g.e.**, C. 2, s. 345

³⁸ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 78

³⁹ Alam, **a.g.e.**, s. 84

⁴⁰ 1949'da İran'da petrolün millileşmesi eşiğinde dünya ham petrolünün yüzde 92'sini geçen bir şekilde komünist blokun dışında "Yedi Kız Kardeş" ismiyle meşhur yedi büyük petrol devi tarafından üretiliyordu. Yedi Kız Kardeşler şunlardan oluşuyor:

bilinen yedi devasa küresel şirketten biriydi ve onun sermayesinin büyük bölümü İngiliz ve Hollanda sermayesiydi. Aso ve Mobil şirketleri, ikisi de “Yedi Kız Kardeş” şirketlerindendi ve onların sermayesi daha çok Amerikan sermayesiydi. Sinclair Şirketi ise İngiliz Petrol Şirketi’nin ondan önemli hissesi olduğu Amerikalı Maineur Şirketi’yle ortaklığa sahipti.⁴¹ Standart Vacuum; Standart New Jersey Petrol Şirketi ve Socony Vacuum Grubuna tabiydi. Ki her ikisi de Irak petrol şirketinin Amerikalı hissedarlarındandı. O dönemde Süheyli hükümeti vardı ve 1944 yılı başlarında, Muhammed Said iş başına gelmişlerdi ve yaklaşık 4 ay sonra 14. Meclis açılacaktı.⁴²

Petrolle ilgili müzakerelerin devam etmesini isteyen İran hükümeti, tekliflerin incelenmesi için, Herbert Hoover ve Curtice A.A adlı iki Amerikalı uzmanı müşavirlik için İran’a davet etmiştir. Teklifleri incelemek için oluşturulan hükümet heyeti üyelerinden biri İran maliyesini düzeltmek için Amerika’dan istihdam edilen Milspaugh grubundan Rex Vivian idi. İranlı makamlarla müzakerede Amerikalı uzmanların hedefi, Creole Company Petrol Şirketi’ne Venezuela hükümetinin petrol imtiyazı gibi, onların teveccühünü elde etmektir. Standart New Jersey Şirketi’ne tabi bu şirket ilk defa, elde edilen karın yüzde 50-50 taksimi antlaşmasını Venezuela hükümetiyle imzalamıştır.⁴³ İstihdam edilen mezkur iki Amerikalı uzman bir süre önce Venezüella devleti danışmanları olarak o ülkeye gitmiş ve yukarıda bahsedilen antlaşmanın mimarlarından olmuşlardır.⁴⁴ 10 Ağustos 1944 tarihinde Bojnood milletvekili Tusi ve milletvekili ve aynı zamanda meclisteki Tudeh Partisi Fraksiyon Sözcüsü Rıza Radmanesh, gazetelere yansıyan yabancılar petrol imtiyazı meselesi ve

1-Standart Oil of New Jersey –şimdiki adı Exxon

2-Royal Dutch Shell

3-Texas Company (Texaco)

4-Gulf Oil Corporation

5-Socony Vacuum Oil Company (Mobil)

6-Standart Oil of California

7-The Anglo –Iranian Oil Co. -sonraları Britanya Petrol Şirketi ya da British Petroleum (BP) adını aldı. Bunların dışında bu yedi şirket kadar büyük olmayan uluslararası petrol karteli üyesi Fransız Petrol Şirketi Compagnie Française des Petroles ve Amerika’nın dışında fazla faal olmayan ve bu yüzden “Kartel” bağlarından dışında kalan Bağımsızlar (Independents) ismiyle tanınan Amerikalı petrol şirketleri de vardı. Bkz.: Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 77

⁴¹ Hamei, **a.g.e.**, C. 2, s. 343

⁴² Necati, **a.g.e.**, s. 47

⁴³ **A.e.** s. 47-48

⁴⁴ Muvahhid, **A.g.e.**, C. 1, s.78

istihdam edilen iki Amerikalı uzmanın hangi amaç için İran'a geldikleri hakkında Muhammed Said hükümetine bir gensoru vermişlerdi. Başbakan, bu gensoruya mecliste şu şekilde cevap vermiştir:

“1943 Kasım ayında Shell şirketi müdürlerinden iki kişi Londra'dan Tahran'a gelerek İran'ın güney bölümlerinde petrol imtiyazı elde etmek amacıyla bazı teklifleri hükümete teslim etmişlerdir. 1944 yılı Mart ayında da Amerikan Standart Vacuum Şirketi tarafından bir temsilci Tahran'a gelerek aynı bölgenin imtiyazını elde etmek için hükümete bir teklif vermiştir. Bu arada Amerikan Sinclair şirketi de bu hususta bazı teklifler verdi. Bu teklifler incelenme aşamasındadır ve lüzumu halinde karşı plan hazırlanır ve uzman kişilerden oluşan bir komisyon kurulur. Petrolle ilgili tecrübeye ve uzmanlığa sahip olan Curtis ve Hoover Beyler Tahran'a gelmişler ve yukarda arz edilen bir komisyonla konunun teknik açıdan incelenmesine başlamışlardır. Hükümet bir karar almadan bu işin ülkenin menfaatleri ve yararına olup olmadığına bakmanız için, önce siz değerli Milli Şura Meclisi temsilcilerinin bilgisine sunulacaktır.”⁴⁵

Batılı petrol şirketlerinin gözünü İran'a dikmesinden kısa bir süre sonra, Sovyetler Birliği'nin petrol imtiyaz talebi, meseleyi iktisadi bir alışveriş olmaktan daha çok, İran'ın egemenlik haklarıyla ilgili bir soruna dönüştürecektir.

1.3.2. Sovyetler Birliği'nin Petrol İmtiyazı İsteği

İran'da 19. Yüzyılın sonlarından bu yana ülkenin kuzeyinde nüfuza sahip olan Sovyet Rusya, İkinci Dünya Savaşı sırasında bu bölgeyi işgal etmiş ve böylece buradaki askeri varlığı sayesinde nüfuzunu İran merkez yönetim üzerinde de artırmıştır. Sovyet hükümeti, 6 Eylül 1944 günü Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı Komiseri Vekili Sergei Kavtaradze'nin başkanlığında petrol uzmanlarından oluşan büyük bir heyetin Tahran'a gönderileceği şeklinde bir notu İran başbakanına iletmıştır. Moskova'daki İran Büyükelçisi, Tahran'a, bu yolculuğun amacının <Khoury> petrolü hakkında müzakere ve araştırma olduğunu rapor etmiştir.⁴⁶ 15 Eylül 1944 tarihinde Kavtaradze başkanlığındaki mezbur heyet Tahran'a gelmiş ve Semnan ve bazı kuzey noktalarını gezdikten sonra Tahran'a geri dönüp, orada bir basın toplantısı düzenlemiştir. Bu basın toplantısında, Kavtaradze bir hükümet heyetiyle birlikte Khoury petrolü ve kuzey petrol kaynakları konusunda bilgi elde etmek amacıyla İran'a

⁴⁵Müzakererat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 14, 19 Mordad 1323 (10 Ağustos 1944)

⁴⁶ Necati, A.g.e. s.48

geldiğini ve hükümetinin izniyle İran devletine İran'ın kuzey bölgelerinde petrol arama ve çıkarılması imtiyazını Sovyet devletine vermesi için bir teklif takdim edeceğini söylemiştir.⁴⁷ Kamuoyundan gizli tutulan yabancı şirketlerle petrol imtiyazı müzakereleri, mecliste tartışılmaya başlamasıyla siyasetin ana gündemine oturmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin de –askeri kuvvetlerini bulundurduğu bölgede- petrol imtiyazı istemesiyle birlikte, bu konuda sürekli muhalefetin baskısıyla karşılaşan Said Hükümeti, konunun gündemden bir süre olsa da düşmesi için meseleyi ele alarak bir karar vermiştir. Başbakan Muhammed Said 19 Ekim 1944 tarihinde Milli Şura Meclisi'nde bu konudaki aldıkları kararı şöyle açıklamıştır:

“Hükümet şimdi ve gelecekte ülkenin ali menfaatlerini korumak amacıyla istikrarlı bir yöntem ve çizginin lüzumuna dikkatle adım atmış ve bu amaçla 2 Eylül 1944 Cumartesi günü bakanlar kurulu toplantısında bu konuyu görüşmüştür. Bu doğrultuda dünya barışı gerçekleşmeden ve dünyanın mali ve iktisadi vaziyetleri açıklığa kavuşmadan önce hiçbir şekilde yabancılara imtiyaz verilmesinin zaruri ve gerekli olmadığı kararı alınmıştır. Bu kararın alınmasından iki hafta sonra Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Vekili Kavtaradze Tahran'a gelmiş ve İran'ın topraklarının bir kısmında petrol imtiyazı konusunda bendenizle müzakere yapmışlardır. Konu Bakanlar Kurulu'nda sayısız toplantılarla ele alınmış ve 2 Eylül'deki ilk görüş her defasında onaylanmıştır.”

Said konuşmasını bu kararın İran ve Rusya arasındaki ilişkilere zarar vermeyeceğini umut ettiğini ifade ederek bitirmiştir.⁴⁸

İran hükümetinin petrol imtiyazı için müzakereleri savaş sonuna kadar ertelemesinin ardından, 24 Ekim günü Kavtaradze Sovyetler Birliği Elçiliği'nde İranlı basın mensuplarının da katıldığı bir basın toplantısı düzenlemiştir. Bu basın toplantısında İran'ın kuzey sahalarında petrol aramak ve çıkarmak için Sovyetlerin teklifi ve de bu konu hakkında İran hükümetiyle olan müzakerelerle ilgili bilgi vermiştir:

“Sovyet hükümeti Kuzey Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Semnan'ın bir bölümü ve Kuzey Horasan'dan birkaç bölüm (Kuzey Koçan) alanlarında imtiyaz verilmesi isteğindedir; gerekli yer etütlerinin yapılmasından sonra petrol elde edilebilecek sahaların kesin belirlenerek sınırı çizilecektir. Bendeniz başbakan beyle görüşmemde o, meseleye olumlu bakmanın yanında sürecin müspet manada ilerlemesi

⁴⁷Fatih, A.g.e. s. 355

⁴⁸Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 14, 27 Mehr 1323 (19 Ekim 1944),

için yardım ve destek vaadinde bulunmuştu; fakat savaş sonuna kadar Sovyetler Birliği'ne imtiyaz verilmesinin ertelenmesi kararı hakikatte teklifin reddi demektir. Açıkça söylemem gerekirse bu karar, Sovyet mahfillerinde tamamen olumsuz olarak telakki edilmiştir. Sovyet kamuoyu böyle bir yolun takip edilmesini iki ülkenin ilişkilerinin bozulacağı şeklinde yorumlamaktadır.”⁴⁹Sovyetler Birliği'nin petrol imtiyazı isteği, İran hükümetinin petrol imtiyazlarıyla ilgili aldığı karar gereği olumsuz sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'ni ideolojik yönden destekleyen unsurlar, bu konuda Sovyetler lehine propaganda faaliyetine başlamışlardır. 27 Ekim 1944 günü, yani Kaftaradze'nin basın toplantısından 3 gün sonra Tudeh Partisi ve ona bağlı olan Birleşik Şura Sendikası, yoksulluğa karşı, Tahran'da parti merkezinden meclis karşısına kadar bir protesto yürüyüşü gerçekleştirmiştir. Hükümete yönelik yapılan eylemde göstericiler, Said hükümetinin düşmesini ve Sovyetler Birliği'ne petrol imtiyazı verilmesini isteyen sloganlar atmışlardır.⁵⁰Nihayetinde Başbakan Muhammed Said, dışardan Sovyetlerin şiddetli baskısı ve içerden muhaliflerin baskısı karşısında mukavemet edemeyerek istifa etmiştir. Onun yerine Musaddık başta olmak üzere ayan sınıfından birkaç isim gündeme geldiyse de sonunda başbakanlığa Sehamussultan Bayat getirilmiştir. Musaddık'ın yakın akrabası olan Bayat'ın hükümet programına Musaddık acil kaydıyla iki tasarı sunmuştur.⁵¹ Bu teklif, 28 Kasım 1944 tarihinde meclise takdim edilmiş⁵² ve Tudeh Partili vekillerin muhalefetine rağmen meclisin büyük çoğunluğunun desteğiyle, 2 Aralık 1944'te yasalaşarak kanun haline gelmiştir. Üç maddeden oluşan ve yabancı devlet veya şirketlerle petrol imtiyazı müzakerelerini yasaklayan mezkur kanun şöyleydi:

İlk madde: Hiçbir başbakan, bakan ve onların makamlarına vekalet eden şahıslar, mücavir(komşu) ve gayrı mücavir devletlerin resmi ya da gayrı resmi temsilcilerinden ve petrol şirketleri temsilcileri ve bunların dışında, hiç kimseyle imtiyaz hakkında resmi ve yasal bir şekilde müzakere yapamaz veya bir antlaşma imzalayamaz.

⁴⁹Necati, **A.g.e.** s. 49-50

⁵⁰ Hamei, **a.g.e.**, C. 2, s. 346

⁵¹ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 80-81

⁵²**Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 14, 7 Azar 1323(28 Kasım 1944)

İkinci Madde: Başbakan ve bakanlar, petrol satışı için; İran hükümeti kendi petrol madenini çıkarmak ve yönetmek için müzakere yapabilir ve müzakere sürecinden Milli Şura Meclisi'ni haberdar etmesi gerekir.

Üçüncü Madde: İlk Maddeyi ihlal edenler 3 ila 8 yıl arası hücre cezası ve devlet hizmetlerinden ebedi olarak mahrum bırakılmasına mahkum edilecektir.⁵³

Bir gün sonra,yani 3 Aralık 1944 tarihinde meclisteki bağımsız sol temsilcilerden Gulam Muhsin Rahimiyyan güney petrolü- AIOC'nin yararlandığı- imtiyazının ılgası için bir tasarı takdim etmiştir. Tasarıya göre 1901 yılında İngiliz vatandaşı William Knox Darcy'e bırakılan ve Rıza Şah döneminde de uzatılan ve yenilenen güney petrol imtiyazı bu kanuna göre ılga edilecektir. Rahimiyyan kendi teklif ettiği kanun okunduktan sonra tasarıyı Muhammed Musaddık'ın onaylamasını teklif ettiyse de Musaddık antlaşmanın tek taraflı feshedilemeyeceğini söyleyerek tasarıyı onaylamamıştır.⁵⁴Kuzey petrolü imtiyazının verilmesini engelleyen kanun onaylandıktan sonra Kavtaradze Rusya'ya geri dönmüş ve bu konudaki Rusların isteklerinin tatmin edilmemesi, İran egemenlik hakları ve toprak bütünlüğünü tehdit eden olaylara sebebiyet verecektir.

1.3.3. Azerbaycan Özerk Hükümeti

İran Azerbaycanı halkı, Rıza Şah döneminde merkezi devletin eğilimleri ve politikalarından memnun değildi. Türkçe konuşan bu halk, merkezi devletin siyasetinden ve Aryan kültürünü güçlendirmesinden rahatsızlardı. Onlara ana dillerinde yazmak, konuşmak ve okullarda eğitim alma izni verilmemekteydi. Özellikle de Azerbaycan devlet idaresi çalışanlarını, yerli olmayan kişilerin teşkil

⁵³**Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran**, S. 16714, 29/9/1323 (20 Aralık 1944)

⁵⁴ “Rahimiyyan'ın Musaddık'ın Darcy İmtiyaznamesi'ni imzalamaktan sakınmasını 35 yıl sonra şöyle açıklamıştır: “Musaddık bana büyük bir fedakarlık yaparak milletin menfaatine bir tasarı hazırladığımı; ama daha büyük bir fedakarlık yaparak bu tasarıyı bu “meclis gündemine sokmayınız; zira henüz zemin hazır değil” dedi. Ayrıca bu “mecliste çoğunluk olan temsilciler güvenilemezler ve bununla birlikte bu tasarıyı reddetmeleri mümkündür” dedi. Ben, Musaddık'ın görüşlerinin çok doğru ve yerinde olduğunu düşündüm. Bu yüzden bu tasarıyı imzalayan ve mecliste görüşülmesini ısrar eden birkaç kişiyle birlikte bu adımdan sarfi nazar ettim.“ bkz.: Halil Meleki, **Hatırat-ı Siyasi-yi Halil Meleki** (Halil Meleki'nin Siyasi Hatıratı), yay. haz. Humayun Katouzian, Şirket-i Sehami İntişar, 2. bs, 1368(1989), s. 33

etmesinden çok rahatsızlardı. Rıza Şah'ın tahttan ayrılmasıyla devletin siyasetinden şikayet etmek için bu halka bir imkan doğmuştur.⁵⁵ İran'ın İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefik güçler tarafından işgal edilmesi, ülkedeki siyasi ve toplumsal grupların özgürlük alanlarını genişletmekle birlikte, ülkedeki kavmi gruplarında, siyasi ve toplumsal faaliyet alanlarının önünü açmıştır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin daha çok Türk halkının yaşadığı İran'ın kuzey batı bölgelerini kontrol altına almasıyla, burada merkezi devletin etkisinden uzak bir siyasi ortam oluşmuştur. Sovyetler Birliği'nin 1944 yılında İran'dan talep ettiği kuzey petrol imtiyazı hedefine ulaşamamasıyla birlikte bu ülke, işgal altına aldığı İran'ın kuzey bölgesindeki Azerbaycan Milli Hareketini destekleyerek, merkezi devlet üstünde kendi isteklerini kabul ettirmeye çalışmaya başlamıştır. Aslında Sovyetler Birliği daha önceden, 1941 yılında İran'ın kuzey bölgesine ordusunu sokmasıyla birlikte, bu bölgedeki Azerbaycan halkının merkezi devletten ayrılık zeminini oluşturmaya başlamıştır. Bölgeye Sovyet Azerbaycanı'ndan memurlar göndermek suretiyle orada edebiyat, sanat, kültür vs. araçlarla Sovyet etkisini artırmak ve aynı zamanda "*Vatan Yolunda*" isimindeki gazete vs. araçlarla Türk dilini, edebiyatını geliştirmeye yönelik adımları teşvik etmiştir. Ama Nazi Almanya'sı ile devam eden şiddetli savaş ve 29 Ocak 1942'de Tahran'da İngiltere ve İran'la yaptığı birlik antlaşmasından sonra İran Azerbaycanı siyasetini bir süreliğine terk etmiştir.⁵⁶

1942 yılının sonlarında Sovyet Büyükelçisi Smirnov'un Tahran'da Sovyet askeri ve diplomatik görevlileriyle yaptığı toplantıda, tekrardan İran Azerbaycanı halkının ilgisinin kazanılmasına yönelik kararlar alınmıştır. Ardından 6 Mart 1944'te Sovyetler Birliği'nin Halk Komiserleri Kurulu, Dışişleri Bakanı V. Molotov'un tavsiyesi ile "*Sovyet Azerbaycanı siyasi görevlilerinin Güney Azerbaycan'da ve İran'da bulunan Sovyet askeri birliğine 33, ticari dairelere 11, diplomatik dairelere 14 Azerbaycanlı, askeri, siyasi ve ekonomi görevlisi gönderdi.*" Aynı yılın 24 Haziran günü Sovyet Halk Komiserleri Kurulu, Sovyet Azerbaycanı'ndan 36 öğretmen göndermek suretiyle Tebriz'de Azeri Türkçesinde okul açılması kararı alınmıştır.⁵⁷

⁵⁵Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 126

⁵⁶ Prof. Dr. Cemil Hesenli, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı" **Türkler Ansiklopedisi**, C. 20, s. 641-642

⁵⁷A.e. s. 642-643

1944 yılının sonbaharında Sovyetler Birliği, İran'dan, ülkenin kuzey bölgesindeki alandan petrol imtiyazı isteğinde bulunmuş ve İran devleti bu isteği yerine getirmemişti. 2 Eylül 1945 tarihinde dünya savaşı resmen sona ermiş ve müttefikler en geç 6 ay zarfında, yani 2 Mart 1946'ya kadar kendi güçlerini İran'dan çekme taahhüdünde bulunmuşlardı; ama Sovyetler Birliği, petrol imtiyaz işini halletmeden bu işi yapmak istememekteydi.⁵⁸ Petrol talebi yerine getirilmeyen Sovyetler Birliği, 1945 Haziran ayında İran'ın Azerbaycan bölgesinde özerk yönetim öngören bir idari sistem kurulmasını ve bu amaç için İran Azerbaycanı'nda milli hareketi yönetmek maksadıyla Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulmasını teşvik etmiştir. Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği'nin danışmanı olan E. Yakubov 1945 yılının Ağustos ayının başlarında Tebriz'e giderek, Güney Azerbaycan'da durumu yakından takip etmiş ve Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulması ile ilgili çalışmaları hızlandırmasına teşvik etmiştir.⁵⁹

25 Ağustos 1945 günü gazetesi kapatılan ve milletvekili mazbatasını iptal edilen Cafer Pişeveri⁶⁰ 14. Meclis'teki siyasi faaliyeti son bulmuş olup, Tahran'dan Tebriz'e gelmiştir. Pişeveri, Mirza Ali Şebusteri'yle özel mektuplaşmalarının ardından, Eylül ayının başlarında kurulacak parti için istişare yapmak amacıyla birlikte yurt dışına bir yolculuk yapmışlardır.⁶¹ İkilinin görüşmelerinin ardından 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Demokrat Partisi'nin (ADP) kurulduğu ilan edilmiştir. Pişeveri, Şebusteri ve Sadık Padgani'nin iş birliğiyle parti teşkilatının esaslarını, aynı tarihte bir bildiriyle yayımlayarak, Azerbaycan vilayeti, Tahran ve Tebriz kamuoyunun bilgisine

⁵⁸ Muvahhid, C. 1, a.g.e., s. 84-85

⁵⁹ Heseli, a.g.m. s. 643-644

⁶⁰ “1892 yılında Güney Azerbaycan'da dünya gelen Mir Seyid Cafer Pişeveri, çocuk yaşında Bakü'ye gitmiş, tahsilini orada tamamlamıştır. 32 yaşında İran'a dönerek Pehlevi yönetimine karşı mücadeleye başlamıştır. 1930 yılında hapse atılmış ve 11 yıl hapiste yatmıştır. Hapse girmesinin sebebi bazılarının göre komünizm propagandası yapmak, bazılarının göre ise Azerbaycan'ın haklarını savunmaktır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD, İngiltere ve Rus orduları İran'a girince çıkarılan genel afı Pişeveri de serbest kaldı. Tahran'a giden Pişeveri İran'da Türkçe neşriyat yasak olduğundan “Ajir” isimli Farsça bir gazete çıkarmıştır. Oradan da Tebriz'e gelerek siyasi faaliyetlerine başlamıştır.

Pişeveri 14. Dönem için Tebriz'den milletvekili adayı olmuş ve seçilmeyi de başarmıştır. Ancak, Şah Muhammed Rıza Pehlevi, onu Meclise sokmamıştır. Pişeveri'nin mazbatasını İran Meclisinde reddedilmiştir.” bkz.: Sadık Sarisaman, “ Güney Azerbaycan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl, 2018, C. 13, S. 25, s. 165

⁶¹ Najafgholi Pasyan, **Merg Bud Bazgeşt Hem Bud; Tarihçe-i Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan ve Hizb-i Komele-i Kürdistan Ez Sukut-u Padganha-yi Azerbaycan Ta İstikrar-ı Niru** (Ölüm Vardı Geri Dönüşü de Vardı; Azerbaycan Demokrat Partisi ve Kürdistan Komele Partisi'nin Tarihçesi) , 'y.y.', Şirket-i Sehami-i Çap, 1328 (1949), s. 21

sunmuştur. ADP'nin kuruluşunu ve ilkelerini içeren bu bildiriden çok sayıda nüsha, İran Azerbaycanı'nın muhtelif şehirlerindeki yerel dernekler ve partilerin komitelerine, yetkili vekanuni mercilere gönderilmiştir.⁶² Milli hareketin liderlerinin bildiriye yayınlanmasından sonra Azerbaycan Demokrat Partisi resmi çalışmalarına başlamıştır. Ayrıca 5 Eylül'de Hac Ali Şebusteri yönetiminde yeniden yayınlanmaya başlayan Azerbaycan gazetesi, ADP'nin resmi yayın organı olmuştur.⁶³

Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurucuları başta genel başkan Cafer Pişeveri olmak üzere Sovyet Azerbaycanı'nda uzun dönem bulunmuş Azerbaycanlılardı. Parti'nin kurulmasıyla Tudeh Partisi'nin Azerbaycan teşkilatı derhal ADP'ye katılmıştır. Parti ilk programında İran Azerbaycanlılarının kendi eyalet meclislerine sahip olmalarını ve okullarda Azerbaycan Türkçesi'ni kullanma hakkını savunmaktaydı.⁶⁴ Ayrıca *“İran sınırları çerçevesinde Azerbaycan'ın özerkliği, Eyalet ve Vilayet Encümenlerinin tesisi, Türkçenin ilkokullarda eğitimi ve üçüncü sınıftan sonra Farsçanın da Türkçe ile birlikte okutulması, milli bir üniversite kurulması, sanayi ve fabrikaların genişletilmesi, İran Milli Meclisindeki Azerbaycanlı milletvekili sayısının 20'den, toplam milletvekili sayısının üçte birine yükseltilmesi, alınan vergilerin yarısının Azerbaycan'a tahsis edilmesi gibi çok önemli hedefler ve talepler yer almaktaydı.”*⁶⁵ Azerbaycan Demokrat Partisi'nin bu bildirisine karşı tepki gösteren 14. Meclisin bazı vekilleri bu partinin kuruluşunun anayasaya aykırı olduğunu iddia ederek parti kurucularının tutuklanmasını talep etmişlerdir. ADP'nin istekleri karşısında Tahran yönetimi ile Azerbaycan Demokrat Partisi temsilcilerinin yaptığı ilk müzakere bir sonuca ulaşmamış ve bu iş için bölgeye vali olarak gönderilen Ahmed Bayat Tahran'a geri dönmüştür. Tahran'da müzakerelerden sonuç alamayan ADP ise Azerbaycan Halk Kurultayında Azerbaycan Milli Meclisinin kurulmasına karar

⁶² Pasyan, a.g.e., s. 21-22

⁶³ Arif Keskin, “Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyit Cafer Pişeveri”, Tanıtım, S. 1, 2004, s. 21 https://docplayer.biz.tr/8163128-Guney-azerbaycan-milli-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-piseveri.html#show_full_text

⁶⁴ Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler; İran ve Azerbaycanlı Kimliği**, çev. Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 63

⁶⁵ M. Rıza Heyet, Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası, **Tebritz Araştırmaları Enstitüsü**, <http://tebaren.org/?p=121> (26 Mayıs 2016)

vermiştir.⁶⁶Eylül ayı içinde Azerbaycan Demokrat Partisi, İran Azerbaycanı'nın tüm şehirlerinde parti teşkilatlarını kurmuş ve 2 Ekim'de Tebriz'deki partinin kuruluş kurultayında Cafer Pişeveri partinin başkanlığına, İ. Refili, Sadık Padegan ve Hac Ali Şebusteri ise başkan yardımcılıkları görevine seçilmişlerdir.⁶⁷

ADP'nin, merkezi devlet karşısında milli bir yönetim oluşturmak amacıyla somut adımlar attığı bu aşamada devreye giren *"Sovyetler Birliği 8 Ekim 1945'te Güney Azerbaycan'ı askeri yönden takviye etme kararı aldı. Buna göre 80 deneyimli operasyon görevlisi acele olarak Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine gönderildi."*⁶⁸ Bu gelişmelerin ardından 26 Ekim 1945 tarihinde *"Azerbaycan Fedayileri"* adındaki milis güçleri askeri garnizonlara saldırmaya başlamış ve Miyane şehrini kontrolleri altına almışlardır.⁶⁹ Tahran yönetiminin Azerbaycan eyaletindeki milli kalkışmayı önlemek amacıyla uygulamaya koyduğu ekonomik ambargo, Sovyetler Birliği'nin 4 Kasım 1945 tarihinde İran Azerbaycanı ile ticari ilişkilerinin genişletilmesi ile ilgili imzaladığı antlaşmanın da sayesinde etkisiz kalmıştır.⁷⁰ Azerbaycan Fedayileri, 16 Kasım 1945'te Sorab şehrini de kontrol altına almışlardır.⁷¹ Vaziyetin gittikçe kötüleşmesi üzerine, başbakanın emriyle İran Savaş Bakanı ve Genelkurmay Başkanı 17 Kasım günü Sovyet Büyükelçiliği Askeri Ataşesi'yle görüşmüş ve adı geçen ataşeye Azerbaycan'ın güvenliği ve huzurunu sağlamak için merkezden Tebriz bölgesine birlik gönderileceğini haber vererek, Ataşeden Sovyet komutanlarına ve gerekli makamlara bu konudan bahsetmelerini istemiştir. Askeri Ataşe durumu Kazvin'deki Kızıl Ordu Başkomutanlığına ileteceğini, cevap gelir gelmez onlara döneceğini söylemiştir. Ancak durumun acil ve krizde olması sebebiyle İran, Sovyet makamlarının cevabını beklemeden, 2 taburdan oluşan bir askeri birliği bölgeye göndermiştir. 19 Kasım'da Kerec'ten Kazvin'e gelen bu birlik, 20 Kasım'da Kazvin Şerif Abad'ta Sovyet Ordusu Zırhlı Birliği tarafından ateş açılması tehdidiyle

⁶⁶M. Rıza Heyet, Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası, **Tebriz Araştırmaları Enstitüsü**,<http://tebaren.org/?p=121> (26 Mayıs 2016)

⁶⁷ Heslenli, **a.g.m.**, s. 644

⁶⁸**A.e.**, s. 644

⁶⁹ Cafer Mehdiniya, **Zindegi-i Siyasi-i Kavamussaltanah** (Kavamüssultanın Siyasi Yaşamı), İntişarat-ı Goldis, Tahran, 1378 (1999) s. 291

⁷⁰ Heslenli, **a.g.m.** s. 645

⁷¹ Mehdiniya, **a.g.e.**, s. 292

durdurulmuştur.⁷² Aynı gün İran'daki Sovyet ordusu temsilcisi Simirnov, gönderilen birliğin komutanıyla görüşerek ona, birliğin Kazvin tarafına hareketinin mümkün olmadığını, hareket edilmesi halinde bu durumun Sovyet ordusuna karşı hasmane bir eylem olarak telakki edileceğini belirterek, İran askeri güçlerinin 2 saate kadar Şerifabad'tan çıkarak Tahran'a gitmesini bildirmiştir.⁷³

Kızıl Ordu'nun İran merkezi ordusunun Tebriz'e girmesini engellemesinin ardından, ADP'nin 20-21 Kasım 1945 tarihlerinde gerçekleştirilen Büyük Halk Kongresi'nde, İran Azerbaycan eyaletinde özerk bir hükümetin kurulması kararlaştırılmış ve kongre kendisini Kurucu Meclis olarak tanımlamıştır.⁷⁴ 3 Aralık 1945 tarihinde sona eren Azerbaycan Meclis seçimlerinin ardından yerel parlamento oluşturulmuştur. Bu seçimde İran'da kadınlar ilk kez oy kullanmışlardır.⁷⁵ 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Milli Meclisi ilk toplantısını yapmış; Cafer Pişeveri Başbakan, Mirza Ali Şebusteri Meclis Başkanı seçilmesinin ardından, özerk Azerbaycan hükümeti kurulmuştur.⁷⁶ Sovyetler Birliği'nin desteğiyle siyasi ve askeri yönden birçok önemli adım atan Azerbaycan Hükümeti, milli menfaatlerini korumak, Azerbaycan'daki demokratik kazanımlarını sağlamlaştırmak ve bölgeyi kontrol altına almak için, İran ordu güçlerini ve jandarmayı teslim olmaya davet etmiştir. Bu çağrının ardından Azerbaycan şehirlerinden Miyane, Sorab'ın ardından Erdebil ve Meraga gibi şehirler birbiri ardına Güney Azerbaycan Fedayilerinin eline geçmiştir.⁷⁷ Aynı şekilde Tebriz Garnizonu da Tuğgeneral Dıraşani'yle gerçekleştirilen müzakerelerin ardından 18 Aralık 1945'te kansız olarak teslim olmuştur. Dıraşani ile Pişeveri arasında yapılan antlaşma ile merkezi yönetim elindeki silahları Azerbaycan Hükümeti'ne bırakmıştır.⁷⁸ Kazvin'de durdurulan İran askeri birliği de 14 Aralık'ta

⁷²Pasyan, **a.g.e.** s. 30-31

⁷³Mehdiniya, **a.g.e.** s. 292

⁷⁴**Ruzname-i Azerbaycan**, 29 Aban 1324, (20 Kasım 1945) S. 59, s. 1, ; **Ruzname-i Azerbaycan**, 20 Aban 1324 (21 Kasım 1945), S. 60, s. 1 (Azerbaycan Gazetesi, özerk Azerbaycan Hükümeti'nin resmi yayın organıdır.)

⁷⁵Hesenli, **a.g.m.** s. 645

⁷⁶**Ruzname-i Azerbaycan**, 21 Azar 1324 (12 Aralık 1945), S. 77, s. 1

⁷⁷Hüseyin Alizade, **Hükümet-i Milli-i Azerbaycan; Mururi Ruydadha-yi Salha-yi 1325-1326 Azerbaycan ve Neslkoşi 21 Azar** (Azerbaycan Milli Hükümeti; Azerbaycan'da 1946-47 Yılları Olayları ve 21 Azar Soykırımı), 1393 (2014),

(E-Kitap), s. 57 <https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/hekumate-mellie-azarbaijan-.pdf>

⁷⁸**Ruzname-i Azerbaycan**, 27 Azar 1324 (18 Aralık 1945)), S. 80, s. 1

Genelkurmay Başkanlığı'nın emriyle, merkeze geri dönmüştür.⁷⁹ Azerbaycan hükümeti'nin resmi yayın organı olan Azerbaycan gazetesinde 14 Aralık günü “*Azerbaycan Milli Devleti'nin İlamiyesi*” başlığı altında yayımlanan yazıda, “*Azerbaycan Milli Meclisi'nin ilan ettiği Azerbaycan Milli Devleti'nin, üzerine aldığı sorumluluk gereği hükümeti korumaya mecbur olduğunu, aynı zamanda İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü korumakla işe başlayacağını*” yazmıştır.⁸⁰ Aynı gazetenin Aralık ayında yayımladığı, İran ordusunun Urumiye'de yaptığı -bazılarında çocuklu ailelerin de olduğu- katliam görüntüleri, çatışmaların şiddetlendiğini göstermekteydi.⁸¹ Ordunun teslimi ve İran Azerbaycanı'nın kontrolünü Azerbaycan Fedayilerinin ele almasından sonra parti liderleri, Azerbaycan'da milli hükümeti tahkim etmeye ve yerleştirmeye başlanmış ve bunun için tüm bölgede kurumsal adımlar atılmaya başlanmıştır.⁸² Sovyetler Birliği'nin siyasi, askeri ve ekonomik desteğiyle kendi milli hükümetini kurmayı başaran ADP'ye SSCB'nin bu desteği, başta petrol ayrıcalıkları olmak üzere İran'daki nüfuz siyasetiyle ilgiliydi. Güney Azerbaycan vakası, uluslararası bir öneme sahipti ve İngiltere ve Amerika bölgedeki kendi menfaatleri ve nüfuzlarını korumak amacıyla, bu olayda İran devletine yardım etme düşüncesi içine girmişlerdir.⁸³ Güney Azerbaycan'daki durum günden güne İran merkezi yönetimi aleyhine gelişmekteyken, bu sefer de İran Kürdistanı'nda bir “*ayrılıkçı*” hareket başlamıştır. Bununla birlikte Tahran yönetimi için yönetim krizi daha da derinleşecektir.

1.3.4. Kürdistan Özerk Hükümeti

Müttefiklerin İran'ı işgal etme ve Rıza Şah'ı tahttan uzaklaştırma kararı almasından sonra, 25 Ağustos 1941 günü SSCB kuvvetleri İran sınırlarından girerek, Hoy ve Makü'yü işgal etmiştir. Ardından güney yönünde Bane ve Senendej'e kadar ilerleyerek bu iki şehri geçici olarak işgal etmiş ve daha sonra Eşneviye ve

⁷⁹ Pasyan, a.g.e., s.31

⁸⁰ Ruzname-i Azerbaycan, 23 Azar 1324 (14 Aralık 1945), S. 79, s. 1

⁸¹ Ruzname-i Azerbaycan, 7 Dey 1324 (28 Aralık 1945), S. 87, s. 1

⁸² Alizade, a.g.e., s. 60

⁸³ Pasyan, a.g.e., s. 31

Meyandevab'tan geçen bir hatta geri çekilmişlerdir. İngilizler de paraşütçü birliklerini Huzistan'daki petrol tesislerine indirdikten sonra, Senendej -Tahran- Hanakin ve Bağdat yolu üzerindeki Kirmanşah'a kadar İran Kürdistanı'nın güneyini işgal etmiş ve ardından Senendej'i de, SSCB kuvvetlerinin tahliyesinden sonra işgal etmişlerdir. Ancak, Mehabad, Bane, Serdeşt, Sakız ve Divandere gibi yerler, İngilizlerin veya Rusların hükmü ve fermanı altında olan bölgeler değildi. Ama bu bölgeler de sırayla güney ve kuzey olmak üzere iki nüfuz bölgesine taksim olmuştur. Kürtlerin yaşadığı bölgeler ve şehirler, daha çok İngiltere'nin nüfuzu altında yer aldığı birbirinden ayrılmış bir şekle gelmiştir. Sovyetler Birliği, İran Kürt coğrafyasının kuzeyini, İngilizler güneyini işgal etmişlerdir. İngilizlerin kontrolündeki Kürdistan bölgesinde hiçbir değişiklik meydana gelmemiş ve İran hükümeti aynı şekilde otoriteye sahip olmuştur. Ama Kürdistan'ın Sovyet bölümünde İran askeri güçleri fiilen bir güce sahip olamamıştır. İran Kürdistanı'nın güney ve kuzeyinde İngiltere ve Sovyetlerin nüfuzuna dayanarak taksimi sürecinde, Mehabad, İngiltere ve Sovyetlerin nüfuzu altındaki bölgeler arasında ayırıcı bölgelerden biri haline gelmiş ve daha sonra yeniden Sovyet nüfuz havzasına eklenmiştir.⁸⁴

İran'ın kuzey ve kuzey batı bölgelerini askeri olarak kontrol eden Sovyetler Birliği, daha çok Türk ve Kürtlerin yaşadığı bu bölgelerde kendisine bağımlı siyasi ve idari teşekküller oluşturmak gayreti içine girmiştir. Sovyet hükümeti, kendi menfaatleri için İran Türklerine yaptığı teşvik ve himaye gibi, İran Kürtlerine de kendi özerk yönetimlerini oluşturma girişimlerinde destek olmaktaydı. Sovyetler Birliği bu amaçla bölge Kürtlerinin sempatisini kazanmaya yönelik adımlar atmaya başlamıştır. İşgalin ardından Mehabad'a ulaşan Sovyet Komutanı, Kırmızı Mescid Sokağı başında halka, Kızıl Ordu'nun onlara yardım için hazır olduğunu ve özgürce Kürt kıyafetlerini giyebileceklerini ve silah toplamalarını söyleyerek, işlerine karışmayacaklarını ilan etmiştir. Bu aşamadan sonra, Mehabad'ta -sonradan ortadan kalkacak olan valilik ve polis idareleri dışında- hükümetin hiçbir siyasi kuruluşu kalmamıştır. Ruslar Binbaşı Abdullahev ismindeki Azeri kökenli bir Rus subayını, emrinde birkaç Rus askerler

⁸⁴Hamid Sadıki, Masume Huseyni, "Vakavi-i Nakş-ı Şurevi ve İngilistan Der Zuhur ve Sukut-u Cumhuri-i Mehabad" (Mehabad Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Çöküşünde İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Rolü), **Mecelle-i Hiredname**, S. 14, 1394 (2015), s. 31-32

birlikte Mehabad şehri siyasi ve güvenlik sorumlusu olarak atamıştır.⁸⁵ İran Kürdistanı'nın bir bölümünde Tahran yönetiminin etkisini ortadan kaldıran ve Kürtlerle doğrudan temas kuran Ruslar, Kürt aşiret lideri ve eşraftan 30 kadar kişiyi, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'ye davet etmiştir. Rızaiye, Meyanduvab, Bukan ve Mehabad'tan toplanarak Tebriz'e giden Kürt heyeti, oradan da Sovyet General Selim Atakşiyov'la birlikte trenle Bakü'ye gitmişlerdir. Kadı Muhammed'te Mehabad'ı temsilen bu heyet içinde yer almaktaydı. Kürt heyeti gezinin ilk günlerinde Bakü'de, sanayi tesislerini, kolhozları gezip, sinema ve tiyatro oyunlarını seyretmişler ve daha sonra Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başbakanı Mir Cafer Bağirov'la görüşmüş ve kendi siyasi taleplerini dile getirmişlerdir.⁸⁶ Sovyetlerle yapılan bu ilk temasın ardından, İran Kürdistanı'nda İkinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelmiş siyasi şartlar ve Sovyet desteğinden istifade edilerek 16 Ağustos 1942 günü “*Komel*” (Cemiyet-i Tecdid-i Heyat-ı Kürd) adında gizli bir örgüt kurulmuştur.⁸⁷ Bu cemiyete katılanların sayısı 6 ay içinde hepsi Mehabad'ta olmak üzere 100 kişiye ulaşmıştır. Cemiyette yalnızca Kürtler üyelik hakkına sahipti. Bu yüzden Şii ve Hristiyan Kürtler bu cemiyete kabul edilirken; Kürt dilini iyi bilmelerine rağmen kavmi kökleri sebebiyle bölge Türkleri cemiyete katılamıyorlardı.⁸⁸ Kadı Muhammed adı geçen örgütünün kuruluşunda yer almazken; 1944 yılında Komel Örgütü'ne katılmış ve bölgedeki nüfuzu sayesinde örgütün liderliğini üstlenmeye başlamıştır.⁸⁹

1945 yılı Eylül'ün sonlarında Azerbaycan'daki Sovyet siyasal subaylarının başkomutanı General Selim Atakşiyof tarafından bir kez daha bir Kürt heyetinin oluşturularak Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmelerini istemiştir. Kadı Muhammed'in Sovyet görevlilerle oluşturduğu ikinci Kürt heyetinde Mehabad'tan Kadı Muhammed'in dışında Menaf Kerimi, Ali Reyhani; Bukan'dan, İlhanzade Kasım Aga,

⁸⁵ A.e., s. 35

⁸⁶ William Eagleton, **Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946**, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Komkar Yayınları, 2.bs. Köln, 1989 s. 64-65

⁸⁷ Bername ve Esaname-i Hizb-i Demokrat-ı Kürdistan-ı İran; Masub-i Kongre-i Panzdehom, (KDP'nin 15. Kongre Tutanakları) <http://www.kurdistanmedia.com/farsi/idame/6538/asnad>

⁸⁸ Nader Pervin, “Zeminha-yi Şeklgiri-i Şureş-i Mehabad” (Mehabad İsyasının Şekillenmesinin Zemini), **Faslname-i Mutalaat-ı Tarih**, (Üç Aylık Tarih Araştırmaları Dergisi) s. 179-180

⁸⁹ Marjan Badiée Azendahi, “Bünyadha-yi Hüvviyet-i Siyasi-i Kordha-yi İrani” (İran Kürtlerinin Siyasi Kimliğinin Temelleri), **Pişuhişha-yi Coğrafya-yi İnsani**, S. 3, 1392 (2013), s. 111

Meyanduvab'tan da Seyfi Kadı; Mameş aşiretinden Kak Hamza Nalus, Beyzade'den Nuri Bey gibi isimler heyete katılmışlardır.⁹⁰ Bakü'de Kürt heyetini ağırlayan Sovyet Azerbaycanı Başbakanı Bağirov, Kürtlere özerk bir yönetim için acele etmemeleri gerektiğini ve özgür bir yönetimin halk iradesine bağlı sağlam temellere dayalı olması gerektiğini ifade ederek, Kürtlerin Azerbaycan içerisinde özerk bir yönetimle yetinmelerini teklif etmiştir. Fakat Kadı Muhammed, Kürtlerin kendilerinin doğrudan idare edecekleri özerk bir yönetim kurmaya karar verdiklerini söylemiştir. Müzakerenin detaylarında anlaşılamamasıyla birlikte, Bağirov ve Kürt heyeti, Kürtlere yapılacak yardımlar konusunda anlaşmaya varmışlardır. Bağirov, Kürtlere silah yardım yardımı dışında, bir matbaa makinesinin gönderileceğini vadetmiştir.⁹¹ Bağirov, ayrıca adı geçen heyete, Kürtlerin örgütlenme biçimlerine dair bir öneride bulunarak, Komel adlı Kürt örgütünün yerine, siyasi bir parti kurulmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.⁹² Bakü dönüşünden sonra özerk bir hükümet kurmak için gerekli hazırlıklara başlayan Kadı Muhammed önderliğindeki Kürt hareketine, Irak devletiyle çatışmalardan kaçarak 3000'i militan, 10 bin kişiyle İran'a gelerek Mehabad'a yerleşen Molla Mustafa Barzani önderliğindeki Barzan aşireti, tabiiyetini bildirmiştir.⁹³

1945 yılının Kasım ayında Sovyetler Birliği, Mehabad'a vadettiği matbaa makinesini göndermiştir. Matbaa'nın gelmesinin ardından Kürtler arasında ulusal bilinci aşlamak için "*Kürdistan*" adlı bir gazete yayınlanmaya başlamıştır.⁹⁴ Ayrıca Sovyetler Birliği tıpkı İran Azerbaycanı'nda olduğu gibi propaganda merkezleri oluşturmaya başlamış ve bu amaçla Mehabad'ta "*Kürt-Sovyet Kültürel İlişkiler Derneği*" tesis edilmiştir.⁹⁵ Ayrıca Sovyetler Birliği, yine Bağirov'un vadettiği silah, cephane ve savaş malzemelerini de İran Kürtlerine göndermiştir.⁹⁶ Kadı Muhammed'in, 1945 Ekim'inde Komel Örgütü üyeleriyle yaptıkları toplantıda,

⁹⁰ Eagleton, **a.g.e.**, s. 108-110

⁹¹ Ersal Savi, **Kürdistan Ütopyası**, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2006, s. 325-326

⁹² Eagleton, **a.g.e.**, s. 113

⁹³ Savi, **a.g.e.**, s. 327

⁹⁴ H. Yeşil, **Bolşevik Bakışla Mehabad Kürt Cumhuriyeti, Dönüşüm Yayınları**, İstanbul 2012, s. 54

⁹⁵ Pervin, **a.g.m.**, s.180

⁹⁶ **A.e.**, s. 183

Bağırov'un önerisini dikkate alarak Komel Örgütü yerine “*Kürdistan Demokrat Partisi*” (KDP) adında bir siyasi parti kurulmasına dair önerisi örgüt tarafından kabul edilmiştir. Kurulan partinin merkez komitesi, yerine kurulan Komel'in aynısıydı. Kabul edilen parti programı da Komel'in hedefleri doğrultusunda bağımsız veya özerk bir Kürt devleti oluşturmaktı.⁹⁷ Kadı Muhammed'in parti genel başkanı olarak seçildiği Kürdistan Demokrat Partisi'nin 24 Ekim 1945'teki kuruluş kongresinde aynı zamanda Kürt hareketinin siyasi hedeflerini de belirten bir parti programı kabul etmiştir. Bu program şu ilkelere dayanmaktaydı:

1- Kürt halkı kendi iç işlerinde özgürlükten ve özerklikten faydalanması gerekir ya da İran ülkesi çerçevesinde özerkliğe sahip olması gerekmektedir.

2- Kürt dili resmi ve idare dili olması gerekmektedir.

3- Kürdistan Eyalet Encümeni anayasaya uygun olarak hemen seçilmesi gerekir ve devlet işlerinin tümüne nezaret etmesi gerekmektedir.

4- Bölgedeki devlet personellerinin tamamı Kürt ırkından olması gerekmektedir.

5- Çiftçiler ve toprak sahipleri için tek kanun vaz' edilip bu iki sınıfın geleceği temin edilmesi gerekmektedir.

6 - Kürdistan Demokrat Partisi Azerbaycan halkı ve Azerbaycan'da yaşayan Asuriler, Ermeniler ve diğer halklarla tam bir dostluk ve birliği temin için özel bir çaba gösterecektir.

7- Biz İran'da yaşayan her milletin özgürce kendi ülkesinin ilerlemesi ve saadetini temin yolunda çalışabilmesini arzu ediyoruz.⁹⁸

İran Azerbaycanı'nda özerk bir yönetim kurulurken, Sovyet güçlerinin İran ordusunu Kazvin'de durdurması, KDP'nin özerklik için gerekli hazırlıklarını

⁹⁷ Eagleton, **a.g.e.**, s. 141-142

⁹⁸ Pervin, **a.g.m.**, s. 182

hızlandırmasına neden olmuştur. Nihayetinde, 17 Aralık 1945 tarihinde Mehabad'ta yapılan bir mitingte, göstericilerin Adliye Sarayı'nın çatısına Kürt bayrağı çekmesi bu yolda atılan ilk adım olmuştur.⁹⁹ Daha sonra *"Kadı Muhammed, Abdurrahman Zebihi ve Ali Reyhani'yi Tebriz'e göndererek, başta İngilizler olmak üzere diğer batılı yetkililerle ilişki kurmalarını istedi. Ancak, İngilizler bu girişimleri oldukça soğuk bir biçimde karşıladılar. Bu sıralarda Kadı Muhammed de Tebriz'e giderek, buradaki Sovyet yetkililerle özerklik konusunu görüşmüştür. Tebriz dönüşünden sonra Mehabadlılarla, cumhuriyetin ne zaman kurulması gerektiği konusunda görüş alışverişinde bulunan Kadı Muhammed, 22 Ocak 1946'da özerkliğin ilan edilmesini kararlaştırmıştır."*¹⁰⁰

Kadı Muhammed, 22 Ocak 1946 tarihinde Mehabad şehrindeki Çarçıra Meydanı'nda toplanan halka, Mehabad Kürdistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiş ve kendisi de bu devletin ilk cumhurbaşkanı olmuştur.¹⁰¹ Mehabad'ta kurulan Kürt özerk hükümeti, Mehabad, Bokan, Bane, Serdeşt gibi şehirlerin dışında Nakede ve Uşnu gibi küçük yerleşim yerlerini de kapsamaktaydı.¹⁰² Sovyet ordusunun bölgede olmasıyla Tahran yönetimi, tıpkı İran Azerbaycanı meselesinde olduğu gibi sürece müdahale edememiştir. 11 Şubat 1946 günü Mehabad Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olarak tanımlanan Kürdistan gazetesinde özerk yönetimin bakanlar kurulu listesi yayımlanmıştır. Kadı Muhammed, Cumhurbaşkanı seçilirken; Başbakan Bukan aşiretinden Hacı Baba Şeyhülbukan olmuştur.¹⁰³ Özerk Azerbaycan hükümeti gibi, Mehabad Kürt Cumhuriyeti'nin bakanlar kurulunda da Dışişleri Bakanı olmaması bu devletin de, en azından bu aşamada özerk bir yönetim öngördüğüne işaret edilebilirdi. İran'ın kuzeyinde Azerbaycan Milli Hareketi'nin gücü ele geçirerek özerk bir hükümet kurması ve bu cereyanın ardından İran Kürdistan'ındaki isyanın patlak vermesi, İran merkezi yönetimini ciddi şekilde siyasi bir krize sokmuştur. Sadrüleşref ve Hekimi (Hekimil-mülk) hükümetleri birbiri ardına kısa bir sürede düşmüş ve Ahmed Kavam

⁹⁹ Savi, **a.g.e.**, s. 330

¹⁰⁰ **A.e.** s. 330

¹⁰¹ Bername ve Esasname-i Hizb-i Demokrat-ı Kürdistan-ı İran; Masub-i Kongre-i Panzdehom, (KDP'nin 15. Kongre Tutanakları) <http://www.kurdistanmedia.com/farsi/idame/6538/asnad>

¹⁰² Abbas Vali, **Kürdistan Cumhuriyeti; İran'da Kürt Kimliğinin Oluşumu**, Avesta Yay., İstanbul 2010, s. 81

¹⁰³ Eagleton, **a.g.e.**, s. 164-165

hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir.¹⁰⁴ Başbakan Ahmed Kavam, tüm mesaisini “*ayrılıkçı*” siyasi hareketler ve Sovyetlerin petrol imtiyazı elde etmek için bu “*ayrılıkçı*” hareketlere destek vermesiyle birlikte, kucağında bulduğu krizi çözmek için harcayacaktır. Ama esas olarak Azerbaycan ve Kürt özerk hükümetlerinin kaderi, İran-Sovyetler Birliği arasındaki ilişki ve uluslararası siyasi denkleme göre belirlenecektir.

1.3.5. Ahmed Kavam Hükümeti ve Egemenlik Krizinin

Çözülmesi

İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefik devletlerden İngiltere ve SSCB, İran’ı işgal ettikten sonra 1942 Ocak’ında İran’la üçlü bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre müttefikler, SSCB’ye gerekli savaş malzemelerini nakletmek için İran topraklarını kullanacaklardı ve karşılığında İran’ı olası bir Alman saldırısından korumayı vadetmişlerdi. Ayrıca müttefik devletler, İran devletinin bağımsızlığını ve egemenlik haklarını tanıdığını belirterek, İran’da bulunan askeri güçlerini savaş sona erdikten en geç altı ay içinde İran topraklarından tahliye edeceklerini taahhüt etmişlerdi. 1 Aralık 1943’te ABD, İngiltere ve SSCB devlet başkanları, Tahran Konferansı’nda egemenlik hakları konusunda İran’a yeniden güvence vermişti. Ama, ülkenin kuzeyinde Sovyet askeri varlığı ve güneyde İngiliz güçlerinin bulunmasıyla Tahran yönetiminin, ülkenin bir bölümünde egemenlik hakları kısıtlanmıştır. Rıza Şah’ın ardından tahta geçen Muhammed Rıza Şah’ın henüz çok genç ve tecrübesiz bir lider olması ve müttefik devletlerin ülke topraklarındaki askeri varlığı sebebiyle merkezi iktidar gücünün azaldığı İran’da batılı petrol şirketlerinin ardından Sovyetler Birliği petrol imtiyazı isteğinin ardından İran devleti, petrol imtiyazı için müzakereleri savaş sonuna kadar yasaklayan bir kanunu meclisten çıkarmıştı. Eylül 1945’te dünya savaşı sona ermiş ve İran Devleti, müttefik güçlerin taahhüt ettikleri gibi, İran’dan askeri kuvvetlerini çekeceklerini düşünmekteydi. İngiltere ve ABD bu yönde aksi bir söylemde bulunmazken; Sovyetler Birliği, kendi isteklerini kabul ettirmek için İran devletini baskı altına almak amacıyla İran’daki Türk ve Kürt milli hareketlerini destekleme yönünde adımlar atmaya başlamıştır. 1945 yılı sonlarında Azerbaycan ve

¹⁰⁴ Katuzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 125

Kürt özerk hükümetlerini teşvik ve himaye eden Sovyetler Birliği, Azerbaycan Milli Hareketi'ne müdahale etmek isteyen İran ordusunu Kazvin'de durdurmuş ve hem özerk Türk hükümetinin oluşmasında, hem de özerk Kürt yönetimi kurulmasında, siyasi ve askeri yardımlarının büyük bir rolü olmuştur. Böylece Sovyet yönetimi, sürece engel olamayan Tahran yönetimini egemenlik hakları bağlamında siyasi bir kriz içine sokmuş ve İran siyasi mahfilleri bu krizi aşmak için Sovyetlerin uygun gördüğü Ahmed Kavam'ı hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.

1.3.5.1. Ahmed Kavam Hükümeti'nin Kurulması

Tebriz başta olmak üzere İran'ın kuzey bölgelerinin bir kısmının Azerbaycan Fedayileri tarafından kontrol edilmesi ve Azerbaycan'da özerk hükümet ilanı üzerine, İbrahim Hekimi'nin başbakanlığındaki vaktin İran hükümetinin, SSCB'yi, adı geçen meseleyi teşvik ve tahrik ettiği gerekçesiyle, Birleşmiş Milletler Güvenlik Şurası'na şikayet etmesine sebep olmuştur.¹⁰⁵ İran'ın 19 Ocak 1946 tarihindeki şikayeti BM Güvenlik Kurulu'nun 30 Ocak 1946 tarihindeki oturumunda karara bağlanmıştır. Kararda "Sovyet ve İran tarafının bu sorunla ilgili konuşmalara hazır olduklarını, konuşmaların yakın zamanda başlayacağını düşünerek, Güvenlik Kurulu'na konuşmalarla ilgili bilgi verilmesini önerir ve bilgi isteminde bulunmak hakkını kendinde saklar" şeklindeki karar yazısında meselenin Sovyet ve İran siyasi makamlarının kendi aralarındaki müzakereler neticesinde çözülmesini önermekteydi.¹⁰⁶ İngiliz taraftarı olan İbrahim Hekimi'nin başbakanlığındaki bir hükümetin varlığı, SSCB ile ilişkileri çıkmaza soktuğu için o, artık makamında devam edememiş ve zorunlu olarak başbakanlıktan istifa etmiştir.¹⁰⁷ Azerbaycan olayları meclisin 14. Yasama döneminin son günlerinde gerçekleşmişti. Sadrüleşraf ve Hekimi hükümetleri, biri diğerinin ardından kısa bir sürede düşmüşler ve Sovyetlerin baskısı altındaki Şah, tüm çabalarının sonuçsuz kalmasıyla Kavam'ın başbakanlığına boyun

¹⁰⁵ **Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368)** Müessesat-ı Mutalaat ve Pejuheşha-yi Siyasi, 1387 (2008), s. 110

¹⁰⁶ Heseni, **a.g.m.**, s. 646

¹⁰⁷ Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 104-105

eğmiştir.¹⁰⁸ Bununla birlikte İngiliz BBC Televizyonu, 1946 yılı ocak ayı içinde SSCB, ABD ve İngiltere'nin İran'ın iç meselelerini çözmek için 3'lü bir komisyon teşkil edileceğini duyurması, İran mahfillerinde -özellikle milliyetçileri- 1907 yılındaki SSCB ve İngiltere arasında İran'ı taksim anlaşması gibi bir antlaşmadan kaygı duymalarına sebep olmuştur. Belki de bu yüzden, Kavam'ın üçlü komisyon teşkil edilmeden önce doğrudan SSCB'yle müzakere içine girebilmesi tek çare olarak düşünülmüştür."¹⁰⁹

İran'ın yeni başbakanı Ahmed Kavam, *"soylu bir ayanın (ayan zade) kocası, Kaçar hanım şehzadesinin(prenses) oğlu, saray bakanının torunu ve servetli bir toprak sahibi olması nedeniyle, doğal olarak toplumsal bir devrim tehlikesini kabul etmektense mevcut durumu korumayı; buna rağmen kendisini tehlikeye düşürmeyecek bir yere kadar Şah karşıtı devrimcilerden istifade etmeyi tercih etmekteydi. O <olumlu denge> siyasetine göre; yani bir büyük devlete karşı başka birbüyük bir devlete yaslanarak, İngiltere karşısında Rusya'ya yer vermeyi istemekte ve bu dengeyi korumak için imkan dahilinde Amerika'dan medet ummaktaydı."*¹¹⁰ İran başbakanının önünde acil çözmesi gereken Azerbaycan ve Kürdistan hadiseleri vardı. Bu amaçla Sovyet yetkililerle görüşmek için Moskova'ya gitmeden bir gün önce, 17 Şubat 1946 tarihinde Milli Şura Meclisi'ne Bakanlar Kurulunu açıklayan Kavam, Başbakanlık makamının dışında İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarını da kendi uhdesine almış¹¹¹ve 18 Şubat 1946 günü Stalin'le görüşmek için bir heyetle beraber Moskova'ya gitmiştir. Kavam ve beraberindeki heyet, Sovyetler Birliği'nde kaldığı sıralarda 14. Meclis Yasama dönemi sona ermiştir.¹¹² Kavam, 8 Mart 1946'ya kadar Moskova'da kalmış ve bu sürede iki defa Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Stalin'le ve dört defa Dışişleri Bakanı Molotov'la görüşmüş; ama bu yolculuktan bir netice çıkmamıştır. Moskova'daki müzakerelerde Molotov, ihtilafları gidermek için Kavam'a şu şartları içeren teklifi yapmıştır:

¹⁰⁸Katozian, **Musaddık veNeberd-i Kodret** s. 125

¹⁰⁹ Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 200

¹¹⁰**A.e.**, s. 201-205

¹¹¹ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre: 14, 28 Bahman 1324 (17 Şubat 1946)

¹¹² Mehdiniya, **a.g.e.** s. 297

1- Kızıl Ordu İran'ın bazı bölümlerinde süresi belli olmayan bir zaman diliminde kalmaya devam edecektir.

2- İran Devleti, Azerbaycan'ın özerkliğini resmi olarak tanıyacak ve Azerbaycan başbakanlarını, İran merkezi devletle kendi ilişkisinde Azerbaycan Valisi olarak kabul edecektir.

3- Azerbaycan, Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlıklarına sahip olmayacak ve Azerbaycan Kuvvetleri Genel Komutanı merkezi devlet tarafından tayin edilecektir.

4-Azerbaycan vergilerinden yüzde 30'u devlete ödenecektir.

5- Medreseler, mahkemeler ve yerel idarelerde resmi dil Türkçe olacak; fakat Tahran hükümetiyle yazışmaların tamamı Farsça olacaktır.

6- Sovyet devleti, petrol imtiyaz elde edilmesinden sarfı nazar edecek ve karşılığında İran kuzey petrolünü çıkaracak ve işletecek olan Sovyet-İran karma petrol şirketi teşkil edilecektir. İlk 25 yıl yüzde 51 Sovyetlerin payı ve yüzde 49 İran'ın payı olacak. Ve İkinci 25 yılda taraflardan her biri yüzde 50 pay alacaktır.¹¹³

Kavam'ın Sovyetler Birliği'nin teklifini kabul etmemesinin ardından Sovyet yönetimi, 25 Şubat 1946 tarihinde, Kavam'a İran'dan Sovyet askerlerinin çekilme meselesiyle ilgili bir tebliğ göndermiştir. Tebliğ edilen karara göre; Sovyet ordusu, 2 Mart gününden itibaren İran'ın nispeten güvenli bölgeleri olan Horasan, Şahrud ve Semnan'dan kuvvetlerinin bir bölümünü çekmeye başlayacak; ama İran'ın diğer yerlerindeki Sovyet askeri birlikleri vaziyetler belli olana kadar orada kalmaya devam edecektir.¹¹⁴

¹¹³ Alam, **a.g.e.**, s. 362-263

¹¹⁴ Mehdiniya, **a.g.e.** s. 297-298

1.3.5.2. SSCB-İran Petrol Antlaşması ve Kızıl Ordu'nun

İran'dan Çıkması

Tahran Konferansı bildirgesine göre müttefik orduları askeri güçlerini dünya savaşı bittikten sonra en fazla 6 ay içinde çıkaracaklarını taahhüt etmişlerdi. İkinci Dünya Savaşı resmen 2 Eylül'de bittiği için müttefik güçler askeri kuvvetlerini 2 Mart 1946'ya kadar çıkarması gerekmekteydi. Amerika ve İngiltere kendi silahlı güçlerini İran'dan çıkarmasına rağmen, Sovyetler Birliği 25 Şubat'ta kendi kuvvetlerinin sadece bazı bölgelerdeki birliklerinin çekileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine 6 Mart 1946 tarihinde Amerikan devleti, Sovyet hükûmetine şiddetli bir ültimatom göndermiştir. Ültimatomda, BM üyesi ve Tahran Konferansı imzacısı olarak Amerikan Devleti, Sovyetler Birliği'nin 2 Mart tarihinden sonra da kendi kuvvetlerini İran'da bulundurmaya devam etme kararını eleştirerek, Sovyet ordusunun acilen İran'ı tahliye etmesini ve bu durumla ilgili kararını Amerikan hükûmetine bildirmesini talep etmiştir. İngiliz hükûmeti de ABD, ve Sovyetler Birliği'yle birlikte ilan ettikleri Tahran Konferansı bildirisine atıfta bulunarak, benzer içerikte bir ültimatomu Sovyet yönetimine göndermiştir. Sovyet destekçisi Tudeh Partisi yanlısı basın ise, Tahran yönetimine Sovyetlerin teklifini kabul etmelerini önermekteydi.¹¹⁵ Başbakan Kavram, 7 Mart günü Washington'daki ABD Büyükelçisi'ne meseleyi Güvenlik Konseyi'ne havale etme emri vermiş ve ertesi gün Büyükelçi Hüseyin Ala, bu emri yerine getirerek şikâyet dilekçesini Güvenlik Konseyi'ne göndermiştir. Ayrıca 21 Mart 1946 tarihinde ABD Başkanı Truman, Stalin'e bir kez daha bir ültimatom göndermiştir. Truman, müttefiklerin, İran'la yapılan antlaşma gereği Sovyetler Birliği'ne Almanlar karşısında silah ve mühimmat yardımı için İran topraklarına girdiğini ve savaş sonrası hem bu antlaşma hem de Tahran Konferansı'na göre müttefik ordularının İran'ı tahliye etmesi gerektiğini belirterek, Amerika ve İngiltere'nin anlaşmalara uyarak kuvvetlerini İran'dan çıkardığını, Sovyet ordusunun da 6 hafta içinde tüm kuvvetlerini İran'dan çıkarmasını istemiştir. Truman, Kızıl Ordu İran'ı tahliye etmezse Amerikan ordusuna İran'a girmesi emrinin verileceğini söylemiştir. Bunun ardından 25 Mart 1945 günü Moskova radyosu yayımladığı bildiride, beklenmedik bir olayla karşılaşmamaları halinde Sovyet ordusunun 5-6 hafta zarfında İran'ın tamamının tahliye edeceğini ilan

¹¹⁵Alam, a.g.e., s. 374

etmiştir. Moskova Radyosu'nun resmi bildirisinden 36 saat sonra Sovyet Büyükelçisi, İran hükümetine Sovyet ordusunun 6 Mayıs 1946'ya kadar İran'ı tahliye edeceğini bildirmiştir.¹¹⁶

Moskova'da başlayan İran-Sovyetler Birliği arasındaki müzakereler Tahran'da İran Başbakanı Kavam ve Sovyet Büyükelçisi Sadçikov arasında devam etmekteydi. Nihayetinde 4 Nisan 1946 tarihinde, İran adına başbakan Kavam, Sovyetler Birliği adına ise, İran'daki Sovyet Büyükelçisi Sadçikov tarafından, İran tarihinde "Kavam-Sadçikov Muvafakatnamesi" olarak anılacak olan antlaşma imzalanmıştır. Muvafakatname'ye göre, İran ile Sovyetler Birliği arasında ortak bir şirket kurulup, İran'ın kuzey petrol imtiyazı bu şirkete 50 yıllık bir süre zarfında verilecektir. Şirket'in payı ilk 25 yılda yüzde 51 Sovyetlere, yüzde 49 İran'a ait olacak ve ikinci 25 yılda antlaşma tadil edilerek yüzde 50 yüzde 50 olarak pay edilecektir. Antlaşma, İran Milli Şura Meclisi'nin onayından geçtikten sonra yürürlüğe geçecektir. Ayrıca Azerbaycan meselesi İran'ın iç meselesi olarak tanımlanarak, meselenin barışçıl bir şekilde çözülmesi için, Azerbaycan'da İran'ın mevcut kanunlarına dayanarak Azerbaycan halkının yararına reformların yapılması önerilmiştir.¹¹⁷

1.3.5.3. Özerk Hükümetlerin Ortadan Kaldırılması

Sovyetler Birliği devletiyle yaptığı antlaşmanın ardından iç siyasete yoğunlaşan Başbakan Kavam, Mayıs ayında Azerbaycan Demokrat Partisi'yle geçici bir antlaşmaya varmıştır. Bu antlaşmaya göre, merkezi hükümet, Azerbaycan Milli Hükümeti'ni Azerbaycan Eyalet Encümeni olarak, Milli Meclis'i Eyalet Meclisi olarak ve isyana adım atmış olan silahlı fedayileri Yerel Güvenlik Güçleri olarak resmiyette tanımıştır. Kavam sola da dostluk elini uzatmış ve önceki hükümetlerin yaptığı Tudeh Partisi üzerindeki bazı sınırlılıkları kaldırmak amacıyla orduya partinin ofislerini tahliye etme emri vermiş ve parti üyelerini hapisten tahliye etmiştir. Tahran'daki sıkıyönetime son veren Kavam, halk toplantılarını serbest bırakıp, Seyyid Ziya, Tahiri, Devletabadi ve Adalet Partisi lideri Daşti de dahil bir çok önemli

¹¹⁶A.e., s. 374-376

¹¹⁷Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 14, 29 Mehr 1326 (22 Ekim 1947)

muhafazakar-sağcı siyasetçiyi tutuklatmıştır. Kavam aynı şekilde 10 tane sağcı gazeteyi ve de Milli İrade ve Adalet Partilerinin mallarını müsadere ederek kapatmıştır. Buna ek olarak “İngiliz taraftarı Tümgeneral Arfa yerine, İngiltere’ye hiç güvenmeyen ve bu yüzden Rusya ve solcu genç subaylara yakınlık gösteren Tümgeneral Ali Razmara’yı Genelkurmay Başkanlığı’na atamıştır.”¹¹⁸ Azerbaycan Demokratlarının Tahran Yönetimi ile geçici antlaşması üzerine Kadı Muhammed, Tahran’a giderek Kavam’dan merkezi hükümetin denetimi ve egemenliği altında Kürdistan’dan daha geniş bir bölge ve Azerbaycan’daki Kürtlerin oturduğu alanlardan oluşan yani, Sovyet sınırından Senendej ve Kirmanşah arasındaki bölgede, bir eyalet valiliğini onlara vermelerini istemiştir. Kadı Muhammed’in istediği yeni eyalet, iç özerklikten yararlanacak ve onun asker ve personelinin tamamı yöre Kürt halkından temin edilecektir. Ama, Kadı Muhammed’in bu istekleri merkezi hükümet tarafından kabul edilmemiştir.¹¹⁹

Başbakan Kavam,1946 Haziran’ında “Demokrat Parti” ismindeki kendi partisini kurmuştur. Partinin merkez komitesi, İngiliz karşıtı kuzey eşrafi ve Tudehli olmayan radikal aydınlardan teşkil olmaktaydı. İran Demokrat Partisi programı geniş iktisadi, idari ve toplumsal reformlar öngörmekteydi. Bu parti ülkenin güvenlik güçlerinde – yani ordu, jandarma ve polis- esaslı değişiklikler vadetmekteydi. Aynı şekilde devlet arazilerinin taksimi; kadınlara oy hakkı; anayasada belirtilen eyalet encümenleri, işsizliği kökünden kazımak; köylerde kethüdaların yeniden seçilmelerinin sağlanması gibi radikal denilebilecek bir siyasi program sunmaktaydı. Bununla birlikte Kavam, Demokrat Partisi’nin kurulmasıyla, parti programının da gösterdiği gibi sola meyilli bir siyaset takip etmiştir. O, Haziran ayı sonlarında saltanat emlakının taksimi, köylülere yardım, haşhaş ekimin yasaklanması, asgari ücret tayini, iç sanayinin desteklenmesi ve 5 yıllık program hazırlanması için Yüksek İktisat Şurası’nı teşkil etmiştir. Aynı zamanda dinci “İslam Bayrağı” (Perçom-i İslam) gazetesini “peçe yasağını protesto eylemleri” yapmak suçuyla kapatırken; meşhur siyasi müctehid Ayetullah Ebulkasım Kaşani’yi hükümete karşı Bazari (çarşı esnafı) eylemlerini organize etmek suçuyla tutuklatmıştır. Kavam, SSCB taraftarı siyasetçi

¹¹⁸ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 207-208

¹¹⁹ Pervin, *a.g.m.*, s. 187

Abbas İskenderi'yi Tahran Belediye Başkanı yapmış ve Tudeh Partisi taraftarı bir diğer siyasetçiyi İsfahan Valiliğine atamıştır.¹²⁰Kavam, ardından Tudeh, İran ve Demokrat Partileri olarak bir koalisyon kabinesi teşkil etmiştir. Yeniden İç ve Dışişleri Bakanlıklarını kendi üstüne alan Kavam, iki bakanlığı saltanatçı temsilcilere, 3 bakanlığı Tudeh Partisi'ne, 1 bakanlığı İran Partisi'nden Allahyar Salih'e (Adalet Bakanlığı) ve diğerlerine kendi partisinden kıdemli isimlere vermiştir.¹²¹Azerbaycan Demokrat Fırkası'na da bir Bakan Müşaviri atanmıştır. Kavam, Tudeh Partisi merkezinde Ağustos ayında yaptığı konuşmada Demokratların gelecek meclis için İran ve Tudeh Partilerinin yanı sıra Azerbaycan ve Kürdistan Demokrat Partileriyle de seçim koalisyonu yapacağını ilan etmiştir. “Gözlemciler genellikle böyle bir koalisyonun 15. Meclisin kesin çoğunluğunu eline alma ihtimalinin olduğunu ve daha sonra Şah karşısında anayasa meselesinin gündeme gelme ihtimalinden bahsetmekteydiler.”¹²²

Ama Kavam'ın planları, sağ cenahın hamleleri sonucunda sekteye uğramıştır: Güney hanlarının işaretiyle aşiret isyanları ortaya çıkmış; Şah'ın tahrikiyle ordudaki rahatsızlık ve özellikle İngiltere olmak üzere batı güçlerinin baskısıyla birlikte Aşiretlerin işe dahil olması, süratle genişleyen bir isyan şekline dönüşmüştür. Olayları Tudeh Partisi'nden korkan Kaşkayilerin nüfuzlu liderlerinden Nasır Kaşkayı başlatmıştır. Kaşkayı, komünizmin İran, İslam ve Demokrasiyi tehlikeye attığını ve ateizmi ve kargaşayı ortaya çıkardığını iddia ederek, kendi ilini isyanlar için seferber etmiştir. Kaşkayiler, Azerbaycan'a verilen benzer imtiyazları Fars ve İsfahan için de istemiştir. İsyancılar Erdebil Şahsunları, Erdalan Avşarları, Kirmanşah Kalhor Kürtleri ve Huzistan Araplarının teşvikiyle daha da kötüleşmiştir. İsyancılar koalisyon kabinesinin düşmesi, Tudeh Partisi'nin gelecek kabinelerde yer almamasını, güneyde Tudeh Partisi kuruluşlarının yasaklanması ve güney aşiretlerinden oluşan “*Güney Hareketi*” temsilciliği için iki Bakan Müşaviri kadrosunu isteklerine eklemişlerdir.¹²³Ekim ayında Kaşkayı aşiretinin İngiltere'nin teşvikiyle ve kendisine bağlanan diğer kabilelerle birlikte Buşehr ve Kazrun'daki askeri garnizonları

¹²⁰ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 211-212

¹²¹ *Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368)*, s. 166

¹²² Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 213

¹²³ *A.e.*, s. 212-213

silahsızlandırıp kendi kontrolüne almasıyla başlayan isyanların ardından Kavam, Kaşkayileri ve diğer kabileleri, isyanlarının son bulmalarıyla sonuçlanan bir birlik antlaşması içine dahil etmiştir.¹²⁴

Kavam'ın Tudeh Partisi ve Sovyetler Birliği'ne daha yakınlaşmasıyla batılı güçlerin muhalefeti şiddetlenmiş ve Kavam sonunda sola eğilimli siyasetine son vermeye karar vermiştir. Tudeh Partisi ve İran Partisi'ne bağlı bakanları kabinden çıkarmış; Seyyid Ziya, Tahiri ve Kaşani gibi eski muhaliflerini serbest bırakmış; solcuları devlet işlerinden ve gelecek seçimlerde denetim işinden sorumlu olacak olan “*Yüksek Denetim Şurası*”ndan tasfiye etmiştir. Sıkı antikomünistleri İsfahan, Gilan, Huzistan ve Mazenderan Valiliklerine atamıştır. Bu valiler, sıkıyönetim kararıyla 12 solcu gazeteyi kapatmışlar ve Tudeh Partisi merkezlerini işgal ettirip, 340 partili aktivisti tutuklatmışlardır. Kavam, değişen siyasi dengelerden sonra Demokrat Parti'yi de sağa sevk etmiştir. Kaşkayı ve Bahtiyari Hanları da dahil bir çok tüccar ve toprak sahibi nüfuzlu kimseleri partisine alan Kavam'ın sonraki adımı İran Çiftçileri ve İşçileri Sendikaları Birliği'nin (İSKİ) teşkilidir. “*Demokrat Parti, İSKİ'yi Tudeh Partisi'ne bağlı sendikalarda örgütlenmiş gücü sarsmak için kurmuştur. Bu kuruluş, yine devlet kurumlarının desteğiyle Kargeran-ı İran adlı bir gazete yayınlamaktaydı. İSKİ'nin teşkili Tudeh Partisi'nin tepkisini çekmiştir. Tudeh, İSKİ'yi sarı sendika olarak isimlendirmiş ve devlet bürokratlarını işçi sınıfı arasında, işsizlikle tehdit, rüşvet ve zorbalıkla tefrika çıkarmakla suçlamıştır.*”¹²⁵

Güneydeki isyanlar ve batının baskısı sebebiyle Kavam, Tebriz ve Mehabad'la ilişkisini kesmiş ve ordunun Azerbaycan ve Kürdistan'a saldırması iznini vermiştir. Mayıs'ta Sovyet askerlerinin Kuzey İran'dan çekilmesinden sonra, Tahran yönetimi Azerbaycan Özerk Hükümeti'ne saldırma imkanı bulabilmiştir.¹²⁶ 13 Kasım 1946'da Zencan'ı kontrol altına alan merkezi hükümet, 10 Aralık'ta Azerbaycan Özerk Hükümeti'ne gönderdiği telgrafla teslim olunmasını istemiştir. Sovyetlerin Azerbaycan'ı savunmayacağını belli olmasının ardından, İran ordusu 12 Aralık'tan

¹²⁴ Alam, a.g.e. s. 88

¹²⁵ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 215

¹²⁶ Shaffer, a.g.e., s. 66

20 Aralık'a kadar bölgeyi tamamen kontrol altına almıştır.¹²⁷ Sovyetler Birliği Başkanı Stalin'in merkezi yönetime teslim olun çağrısı üzerine Meclis Başkanı Şebusteri ve Cavit'in imzasıyla Tahran yönetimine teslim olacaklarını iletmeleri sonunda Pişeveri bu duruma itiraz ederek Tebriz'i terk etmiştir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı Bağırov'un girişimiyle Sovyet hükümetinin kendi sınırlarını açması sonucu, 5784 Güney Azerbaycanlı Sovyetler Birliği'ne kaçmayı tercih etmiştir.¹²⁸ Bunun üzerine 1945 yılı sonlarında ortaya çıkan özerk Güney Azerbaycan Hükümeti çökmüştür. Böylece Mehabad Cumhuriyeti'nin siyasi kaderi ve durumu da Azerbaycan Özerk Hükümeti gibi, uluslararası dengeler ve İran devletiyle Sovyetlerin ilişkisi sonucunda belirleneceği ortaya çıkmıştır.

İran-Sovyet antlaşmasından sonra, Sovyetlerin İran'dan çıkması ve İran ordusunun Azerbaycan'a girmesinin ardından İran askerleri Mehabad'a girmişlerdir. Kadı Muhammed'in kardeşi ve meclis temsilcisi Kadı Sadr, Miyandevab'ta Tümgeneral Hümayuni'yle görüşmüş ve ona Kürtlerin direnmeyeceklerini ve teslim olacaklarını ilan etmiştir. Hümayuni, ordu birliklerini Dehbekri, Mameş ve Mengur aşiretlerinden silahlı kişilerle birlikte Mehabad'a göndermiştir. Kadı'nın temsilcisi bu güçleri şehrin dışında karşılamış¹²⁹ ve şehri 16 Aralık 1946'da merkezi devletin ordusuna teslim etmiştir. Özerk Azerbaycan hükümetinden sonra, özerk Kürt hükümeti de bir yıldan az bir süre mevcudiyetini devam ettirdikten sonra ortadan kalkmıştır.¹³⁰ Molla Mustafa Barzani, Sovyetler Birliği'ne kaçarken,¹³¹ Kadı Muhammed 30 Mart 1947'de idam edilmiştir.¹³² İran'ın toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarını güvence altına alan Ahmed Kavam hükümeti de, 1941 yılından itibaren ortaya çıkan siyasi istikrarsızlıktan nasibini alarak çok uzun soluklu olamamıştır. Sovyetler Birliği ile yapılan karma petrol şirketi antlaşması tasarısı 21 Ekim 1947 tarihinde mecliste reddedilmiş¹³³ ve Kavam'ın toprak

¹²⁷ Heseni, **a.g.m.**, s. 649-650

¹²⁸ **A.g.**, s. 650

¹²⁹ Pervin, **a.g.m.**, s. 188

¹³⁰ Eagleton, **a.g.e.**, s. 264-265

¹³¹ Pervin, **a.g.m.**, s. 188

¹³² Bername ve Esasname-i Hizb-i Demokrat-ı Kürdistan-ı İran; Masub-i Kongre-i Panzdehom, (KDP'nin 15. Kongre Tutanakları), s. 6 <http://www.kurdistanmedia.com/farsi/idame/6538/asnad>

¹³³ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 15, 29 Mehr 1326, (21 Ekim 1947)

bütünlüğünü korumak maksadıyla yapmış olduğu petrol antlaşması ve Sovyetlere dönük siyaseti onun hükümetinin düşmesine sebep olmuştur.

1.3.6. Tudeh Partisi ve Milli Egemenlik Krizi Karşısındaki

Tutumu

1940'lar İran'ında kurulan en önemli siyasi partilerden olan Tudeh Partisi, kuruluşundan itibaren, birçokları için Sovyetlerin İran'daki beşinci kol faaliyetleri için kullandığı bir aparat gibi görülmüş ve değerlendirilmiştir. Parti, kurulmasının ardından kısa bir süre içinde ülkedeki işçi, aydın ve şehirli orta sınıfın ilgisine mazhar olmuş ve basın-yayın ve işçi sendikaları alanlarında ülkenin en büyük teşkilatı olmuştur. Parti legal olarak siyasi faaliyet yaptığı 1940'ların ilk yarısında mecliste de temsil edilmiş; daha sonra birkaç kez kapatılmasıyla illegal olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Parti özellikle 1945'lerin ikinci yarısında Azerbaycan ve Kürdistan hadiselerinde ve Sovyet petrol imtiyaz isteği meselesinde, giderek kitleselleşen desteğini yitirmiş ve partinin yasal faaliyet yapma olanakları ellerinden alınmıştır.

1.3.6.1. Tudeh Partisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

1941 yılında, Sovyet ordusu tarafından İran topraklarının bir bölümünün işgalinden sonra, “*Enternasyonalist Komünist*” liderleri (Komintern) İran'ın yeni siyasi ortamında Sovyetler Birliği'nin menfaatleri ve hedeflerini destekleyen bir siyasi parti kurulması meselesini gündemlerine almışlardır. Komintern'in bakışına göre; İran Komünist Partisi'nin yenilmesi tecrübesi de dikkate alınarak yeni partinin, komünist bir parti olması gerekmediği, İran toplumunda toplumsal bir yer bulabilmesi için “milli” ve “komünist olmayan” bir görünüme sahip olması gerekmektedir. Komintern, siyasi tutuklu olarak hapisten çıkan veya sürgünden dönen ve komünist bir parti kurma düşüncesinde olan İranlı komünist bazı şahıslarla irtibat kurarak, genel kamuoyunu cezbedecek bir siyasi örgütlenmeyi önermiştir. Buna göre komünistler ve milli unsurlar ortak olarak geniş bir parti kuracak; “*küçük burjuva*” ve “*milli sermayedarı*” ürkütmeyen toplumsal reform programı hazırlayacaklardı. Ama, komünistler ayrı ve gizli bir örgüt teşkil edecekler ve perde arkasından açık ve yasal olan partinin

faaliyetlerini idare edeceklerdi.¹³⁴Tudeh Partisi'nin daha sonraki yıllarda Birinci Sekreterliğini de yapacak olan Nureddin Kiaonuri de, başlangıçta Nazi Almanyası karşısı güçleri kazanmak için, çok ideolojik olmayan bir parti programı hazırladıklarını ifade etmiştir. Kianouri'ye göre, “o zamanlar da İran'da muhafazakarlar çok güçlüydü ve kanunlar da onların istediği şekilde tedvin edilmişti. Komünist partinin teşkilini açık olarak yasaklayan ve onlar için 10 yıl hapis öngören 1931 yasasının varlığı da komünist bir teşebbüs için çok açık bir tehditti. Bu yüzden komünistler siyasi faaliyetlerini gizlemeye mecburdular.”¹³⁵ Tudehli kurucu liderlerden, İrac İskenderi de hatıratında “vatansever ve demokrat” kişileri bünyesinde barındıran geniş bir cephe meydana getirerek daha fazla kişiye ulaşmayı amaçladıklarını ifade etmiştir.¹³⁶

Tudeh Partisi kurulması aşamasında siyasi tutukluların henüz yarısı tahliye olmamışlardı. Zira ilk genel af fermanıyla siyasi tutukluların sadece dörtte biri ve 5 yıl ya da daha az mahkûmiyeti olan tutuklular serbest kalmışlardır. Sürgünden dönen veya hapisten çıkan isimlerden bir grup komünist, İrac İskenderi'nin önderliğinde İran'da komünist bir parti kurmak için çeşitli görüşmeler ve toplantılar yapmışlardır.¹³⁷ Bu amaçla Süleyman Mirza İskenderi'nin evinde 27 kişinin katılımıyla bir toplantı icra etmişlerdir.¹³⁸29 Eylül 1941 tarihinde – Rıza Şah'ın sürgününden 13 gün sonra- Tahran'da bir araya gelerek İran Tudeh Partisi'nin teşkilini ilan eden kurucular ilk iş olarak, “meşrutiyet devriminde mücadele etmiş, 2. Meclis'te Demokrat Partinin kurulmasına yardımcılık etmiş, 1. Dünya Savaşı'nda Milli Payidar Komitesi'nin liderliğini yapmış ve 1921 yılından 1926'teki tasfiyesine kadar Sosyalist Partinin başkanlığını yürütmüş olmakla birçoklarının saygı gösterdiği Süleyman İskenderi'yi parti başkanlığına seçtiler.”¹³⁹İrac İskenderi'nin amcası olan Süleyman İskenderi dindar biri olmasına rağmen siyasi ve toplumsal meselelerde meşrutiyetçi ve

¹³⁴“Bu Lenin'in gizli faaliyet ve açık faaliyet terkibi teşkilat formülünün aynısıydı” bkz.: İhsan Taberi, Kejrahe- Hatıratı Ez Tarih-i Hizb-i Tudeh kitabının 43-45. sayfalardan nakille, **Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368)**, s. 89-90

¹³⁵Nureddin Kianouri, **Nukati Ez Tarih-i Hizb-i Tudeh-i İran** (İran Tudeh Partisi'nin Tarihinden Noktalar), İntişarat-ı Hizb-i Tudeh-i İran, S. 68, 2. bs. 1359 (1980) s. 11-12

¹³⁶İrac İskenderi, **Hatırat-ı Siyasi-i İrac İskenderi** (İrac İskenderi'nin Siyasi Hatıratı), yay. haz., Babek Amir Hüsrevi, Feridun Azernur, Neşr-i Conbeş-i Tudehiha-yi Mübariz-i İnfisali, C. 1, s. 13-14

¹³⁷Hamei, **a.g.e.**, C. 2, s. 245

¹³⁸İskenderi, **a.g.e.**, C.1, s. 13-14

¹³⁹Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 253

sosyalizme meyili olan birisiydi.¹⁴⁰ Tudeh Partisi'nin bu kurucular toplantısına, daha sonraki yıllarda Azerbaycan Özerk Hükümeti'ni kuracak olan Cafer Pişeveri ve Sovyetler Birliği Büyükelçiliği İstihbarat ve Parti İşleri Sorumlusu Haydar Aliyev'de katılmıştır. Toplantı sonunda 15 kişilik geçici merkez komitesi teşkil edilmiş ve parti geçici tüzüğü ve programı oluşturulmuştur.¹⁴¹ Geçici programda, İran milleti için Meşrutiyet Anayasasında belirlenmiş olan özgürlükleri elde etmek, halkın gücüne dayanarak “*istibdat ve gericiliğin önlenmesi*”, İran'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğini korumak, İran emekçi ve köylülerin durumlarını düzeltecek gerekli reformların yapılması, halkın yararına vergilerin düzenlenmesi ve kültür ve sağlık konularında esaslı reformların yapılması gibi istekler ve vaatler yer almaktaydı.¹⁴² Tudeh Partisi kendisi için dört acil hedef belirlemişti: Tudeh Partisi'ne yasallık verilmesi, bir gazete çıkarılması, “*Elli Üçler*”den¹⁴³ geri kalanlarının serbest bırakılması ve toplumun muhafazakar-dindar kesimini fazla rahatsız etmeyen Demokratlar, Sosyalistler, eski Komünistler, genç Marksistler ve hatta Marksist olmayan Radikalleri cezbedecek geniş bir program hazırlamaktı.¹⁴⁴ Bu hedefler 6 ay içinde gerçekleşmiştir. Elli Üçler Ekim ayında genel aflu serbest bırakılmış, Şubat ayında Emniyet, bu partiye Taki Erani'nin¹⁴⁵ ilk ölüm yıldönümü anmasına izin vermesiyle parti resmiyet kazanmıştır. Aynı ayın sonlarında da Süleyman İskenderi'nin yeğeni ve parti üyesi Abbas İskenderi, Rıza Şah döneminde de yayınlanan “*Siyaset gazetesini*”ni yeniden yayınlamaya başlamasıyla bu gazete partinin resmi yayın organı olmuştur. Parti aynı zamanda Merdom isiminde bir dergi yayınlamaya başlamış ve Rıza Şah'ın yayınlarını yasaklattığı gazetecilerden müteşekkil “*Özgürlük Cephesi*”ni teşkil ederek sivil toplumun organize edilmesine çalışmaya başlamıştır.¹⁴⁶

¹⁴⁰ İskenderi, **a.g.e.**, C. 1, s. 13-14

¹⁴¹ Hamei, **a.g.e.**, C. 2, s. 250-251

¹⁴² **A.e.**, C. 2, s. 252

¹⁴³ 1937 yılında komünist faaliyetlerden dolayı tutuklanan İran Komünist Partililere verilen isim. bkz.: Phill Marshall, **İran'da Devrim ve Karşı-Devrim**, Z Yayınları, İstanbul 1994

¹⁴⁴ Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 254

¹⁴⁵ “Elli Üçler” denilen komünist grubun lideri olan ve Rıza Şah döneminde hapiste ölen bir siyasi aktivist. bkz.: Nureddin Kianouri, **a.g.e.**, s. 8

¹⁴⁶ Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 245

9 Ekim 1942’de Tudeh Partisi’nin 1. Tahran Eyalet Konferansı teşkil edilmiştir. Bu konferansın en önemli sonucu, Tudeh Partisi’nin tüzük ve programının tanzim edilmesi ve onaylanmasıydı. Kongrenin ardından, Tudeh Partisi, Azerbaycan, Mazenderan, Horasan, Gilan ve İsfahan gibi 5 eyalette, kendi eyalet komitelerini kurarken, 19 küçük şehirde de yerel komite kurmayı başarmıştır.¹⁴⁷ 1943 yılı ortalarında 14. Meclis seçimlerinin başlamasıyla Tudeh Partisi “İngiliz makamlarının söylediğine göre ülkenin tümünde teşkilatları, düzenli yapısı ve belirli bir politikası olan tek partiydi.” Tahran’ın kuzey eyaletlerinin birçoğunda 20 binin üstünde bir kısmında 10 bin ila 20 bin arasında üyeye sahip eyalet teşkilatları bulunmaktaydı. Ayrıca, Tahran’ın güney eyaletlerin de aynı şekilde eyalet teşkilatları ve gizli merkezler – 23 şehirden 6’sında (İsfahan, Arak, Kum, Hemadan, Ahvaz ve Kirmanşah)- 20 binden fazla partiye bağlı üyeye sahip teşkilatları vardı. Tudeh Partisi, Tahran’da “Rehber”, “Merdum” ve “Rezm”; Meşhed’te “Rasti”; Tebriz’de “Azerbaycan”; ve Erdebil’de “Cevdet” olmak üzere 6 büyük gazete yayınlamaktaydı. Tudeh Partisi, İngilizlerin nüfuz bölgesi olan güneye nazaran, kendi askeri güçlerini bulundurduğu kuzey bölgesinde daha güçlüydü.¹⁴⁸

1944 kongresinde partinin programı daha netleşerek, onun sınıfsal yönü ortaya çıkmış ve önceki geçici programa göre daha bütüncül bir program onanmıştır.¹⁴⁹ Onaylanan yeni parti programında kitleleleri mobilize etmeye yönelik bir dil kullanırken, sınıf çatışması vurgusu, partinin sosyalist yönüne işaret etmekteydi:

“İlk hedefimiz İran’daki işçileri, köylüleri, ilerici aydınları, esnaf ve zanaatkaârları harekete geçirmektir. Toplumumuzda belli başlı iki sınıf bulunur: temel üretim araçlarına sahip olanlar ve kayda değer malı mülkü olmayanlar. İkincisine işçiler, köylüler, ilerici aydınlar, esnaf ve zanaatkârlar dâhildir. Çalışırlar ama emeklerinin karşılığını alamazlar. Aynı zamanda oligarşinin baskısı altındadırlar. Bütün sosyal yapının kökten değişip temel üretim araçlarının halkın eline geçmesi halinde kaybedecek çok az ama kazanacak çok şeyleri vardır... Hedefimiz zorbalık ve diktatörlükle savaşmak derken, belli kimselerden değil zorbalarla diktatörleri yaratan sınıf yapısından söz ediyoruz. Ağustos 1941’de pek çokları Rıza Şah’ın tahttan çekilmesiyle diktatörlüğün bir gecede son bulduğunu düşünmüştü. Ama şimdi işin doğrusunu biliyoruz; çünkü Rıza Şah’ı yaratan sınıf yapısının hala yerinde durduğunu kendi gözlerimizle görebiliyoruz. Daha da kötüsü, bu sınıf yapısı ufak çaplı Rıza Şahlar, üretim araçlarının mülkiyeti sayesinde devletin kontrolünü elinde tutmaya

¹⁴⁷ Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368), s. 99-100

¹⁴⁸ Abrahamian, İran Beyn-i Do Enghelab, s. 262

¹⁴⁹ Kianouri, a.g.e., s. 12

devam eden feodal toprak ağaları ve sömürücü kapitalistler kılığına girmiş oligarşiler yaratmayı sürdürmektedir.”¹⁵⁰

Tudeh Partisi, kurumsal kimliğini güçlendirdikten sonra, 1943-44 yıllarında yapılan 14. Meclis seçimlerine katılmıştır. Seçimlerde 2, 3 ve 4. Meclis’te yer alan Süleyman İskenderi, Tudeh Partisi’nden olması sebebiyle Tahran’da aday olduğu seçimlerde seçilmeyi başaramamış ve seçimler sürerken 8 Ocak 1944 tarihinde vefat etmiştir. Başkent Tahran’da istediği sonucu alamayan Tudeh Partisi, ülkenin diğer şehirlerinden 9 kişiyi meclise göndermiştir. Seçilen milletvekillerinin bölgelerine dikkat edildiğinde tamamına yakının Kızıl Ordu’nun işgal ettiği bölgede veya yakınlardaki şehirlerden olduğu gözlemlenmekteydi.¹⁵¹ Milletvekili seçilen isimlerden olan Haletberi 2 Ağustos 1944 tarihindeki Birinci Kongre’den sonra partiden ihraç olmuş ve Tudeh Fraksiyonu 14. Meclis’te 8 temsilciyle katılmıştır. Cafer Pişeveri ise, Tebriz’den seçilmesine rağmen mazbatasını iptal edilmiştir.¹⁵²

1.3.6.2. Tudeh Partisi’nin Milli Meselelerdeki Tutumu

14. Meclis seçimlerinde hiçte azımsanamayacak bir temsilci sayısına ulaşan ve ülke çapında ciddi bir şekilde teşkilatlanmaya başlayan Tudeh Partisi, 1944 yılı sonlarında Sovyetler Birliği’nin petrol imtiyaz isteği karşısındaki siyasi pozisyonu sebebiyle hem parti içi ideolojik bir krize girmiş; hem de ülke sathında olumsuz bir imaja sahip olmuştur. 1943 yılı sonlarında batılı petrol şirketlerinin petrol imtiyaz talep ettiği şayiaları ortaya çıktığında Tudeh Partisi Meclis Fraksiyonu Sözcüsü Rıza Radmanesh ve Bojnoord milletvekili Tusi’nin petrolle ilgili basında çıkan haberler üzerine, Başbakan Muhammed Said’e yönelik gensoru vermişlerdir. Başbakan Said, bu gensoruya karşılık bazı batılı petrol şirketleriyle görüşüklerini doğrularken, meclis vekillerinin görüşlerini almadan bu meselede bir ilerleme olmayacağını söylemiştir.

¹⁵⁰ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 143-144

¹⁵¹ “Milletvekili seçilen isimler ve şehirleri şunlardı: Taki Fedakar İsfahan, İrec İskender Sari, Rıza Radmanesh Lahican, Rahamanquli Haletberi Şahsavar, Feridun Keşaverz, Bender Enzeli, Abdulsamed Kambahs, Kazvin, Muhammed Pervin Gonabadi Sabzivar, Şahab Firdovs, ve Ardeşes Avanesian kuzey ermeni seçim bölgesinden seçilmişlerdi. Bu kişilerin seçilmelerinde Kızıl Ordu memurları doğudan işe karışarak bu işi temin etmişlerdi.” bkz.: **Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368)**, s. 105-106

¹⁵² **A.e.**, s. 104-106

Bunun üzerine söz alan meclisteki Tudeh Fraksiyonu Sözcüsü Rıza Radmenesh şunları söylemiştir:

“Ben ve yoldaşlarım yabancı devletlere genel olarak imtiyaz verilmesine muhalifiz, İran milleti demir yolunu kendi ihdas edebileceği gibi eminim ki halkın yardımı ve kendi yerli sermayemizle bu memleketin servet kaynaklarının tamamını çıkarabiliriz ve böylece bu memleketin halkının kötü kaderini düzeltebiliriz.”

Radmanesh, dünyanın mevcut durumuna dikkatle acele karar almamaları gerektiğini ve tüm dünyanın ateş altında olduğu bir kriz döneminde petrol imtiyazı hakkında müzakere etmenin ülkeye faydası olmayacağını söylemiştir.¹⁵³ Ama, 1944 Eylül’ünde Sovyetler Birliği de kuzey petrolü imtiyazı için İran hükümetine talebini ilettiğinde Tudeh Partisi’nin, Sovyetler lehine bir sokak eylemi düzenlemesi ve yabancılara petrol imtiyazı vermeyi yasaklayan kanuna muhalefet etmesi, partinin SSCB’ye tabi bir siyasi teşekkül gibi gözükmeye neden olmuştur. Özellikle Sovyetler lehine bir sokak eylemi yapılması partiyi milli menfaatler aleyhinde siyasi çizgiye sahip bir parti pozisyonunda bırakmıştır. Tudeh Partisi’nin kurucularından o dönemki parti birinci sekreteri olan İrac İskenderi, 27 Ekim’deki eylemi Başbakan Said’in batılı petrol şirketleriyle görüşmesine karşı, onu istifaya davet eden nitelikte bir eylem olduğunu ve Tahran’daki Kızıl Ordu’nun, o bölgeye gelmesiyle eylemin Sovyetler lehine bir eylem gibi gözüktüğünü söylemiştir.¹⁵⁴ Ama, Tudeh Partisi’nin o dönemki lider kadrosundan Halil Meleki ve Enver Hamei gibi isimler kendi hatıratlarında adı geçen eylemin Sovyetler lehine petrol imtiyazını destekleyen mahiyette bir eylem olduğunu söylemişlerdir.¹⁵⁵ Zaten, Sovyetler Birliği’nin petrol imtiyaz talebinden sonra, Milli Şura Meclisi’nde yabancılara petrol imtiyazını savaş bitene kadar yasaklayan kanun onaylanırken, Tudehli vekillerin bu yasa aleyhinde mücadele etmeleri, Tudeh Partisi’nin pozisyonunu ortaya koymaktaydı.¹⁵⁶

Bununla birlikte, İran Azerbaycanı ve Mehabad’ta ortaya çıkan “ayrılıkçı” siyasi hareketler, Tudeh Partisi’nin kuruluşunda ifade ettiği milli egemenlik ve bağımsızlık meselesindeki samimiyetini ölçen bir durum olmuştur. Zira, 1945 yılı

¹⁵³Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre: 14, 19 Mordad 1323 (10 Ağustos 1944)

¹⁵⁴ İskenderi, a.g.e., C.1, s. 85-86

¹⁵⁵ Meleki, a.g.e., s. 347 ve Hamei, a.g.e., C. 2, s. 346-348

¹⁵⁶Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre: 14, 7 Azar 1323 (28 Kasım 1944)

sonlarında Tebriz merkezli Azerbaycan Özerk Hükümeti ve 1946 yılı başında Mehabad'ta ortaya çıkan Mehabad Özerk Cumhuriyeti'nin ilanının ardından parti, bu iki "ayrılıkçı" hareketi desteklemiştir. Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulmasıyla, Tudeh Partisi'nin, Sovyet askeri kuvvetlerinin bulunduğu Azerbaycan eyaletlerindeki parti teşkilatları, Azerbaycan Demokrat Partisi teşkilatlarına katılarak, güçlü olduğu bölgeden çekilmiştir. Tudeh Partisi'nin merkez komitesinin haberi olmadan gerçekleşen bu durumu kabullenmeyenler olmakla birlikte, parti kurumsal olarak bu duruma itiraz etmemiş; hatta bu durumu onaylayarak Azerbaycan Demokratlarını desteklemişlerdir.¹⁵⁷Tudehliler enternasyonal sosyalizm dayanışması adına hem Sovyetler Birliği'nin tehditvari petrol imtiyazı isteğini ve de bu isteğin reddedilmesinden sonra, Sovyet himayesindeki Azerbaycan ve Kürt Demokratlarının özerklik ilan etmelerini himaye etmişlerdir.¹⁵⁸Tudeh Partisi'nin birinci sekreterliğini de yapmış olan Nureddin Kionouri, Tudeh'in İran Azerbaycanı ve Kürdistanı'ndaki bu hareketleri, meşrutiyet devriminin bir uzantısı olarak "ilerici ve devrimci" nitelikte hareketler olarak tanımladıklarını ve parti olarak desteklediklerini ifade etmiştir.¹⁵⁹Fakat Sovyet yönetimin desteklediği Kavam'ın, başbakan olduktan kısa bir süre sonra Sovyet yönetimiyle İran-Sovyetler Birliği karma petrol şirketi kurulmasına dair bir antlaşma imzalaması, Tudeh Partisi'nin içine düştüğü siyasal krizden çıkma imkanı bulmasına sebep olmuştur. Parti, 1946 Haziran ayında İran Partisi ile koalisyon yaparak "Özgürlükçü Partilerin Birleşik Cephesi"ni teşkil etmiştir. Bu birleşik cepheye, Tahran'da "Sosyalist Parti", Cengel'de "Cengeli Partisi" ve kuzey batı eyaletlerinde kurulmuş "Azerbaycan" ve "Kürdistan" Demokrat Partileri de katılmıştır. Sonunda Kavam, yaklaşan seçimlere hazırlık aşamasında onun Demokrat Partisi'nin Birleşik Cephe ile seçim koalisyonu gerçekleştirmeye istekli olduğunu ilan etmiştir.¹⁶⁰

Tudeh Partisi, 1946 Temmuz ayında Kavam hükümetine, 3 bakanla katıldığında kendi zirvesine ulaşmıştır. Batılı gözlemcilere göre Tudeh Partisi'nin 50

¹⁵⁷İskenderi, a.g.e., C.1, s. 88-91

¹⁵⁸ Meleki, a.g.e., s. 343

¹⁵⁹ Nureddin Kianouri, "Hizb-i Tudeh-i İran ve Doktor Muhammed Musaddık" (İran Tudeh Partisi ve Dr. Muhammed Musaddık), *İntişarat-ı Hizb-i Tudeh-i İran*, Tahran 2. bs. S. 68, 1359 (1980) s. 9-10

¹⁶⁰ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 271

bin civarında asıl olmak üzere toplamda 100 bin faal üyeye sahip olarak, ülkenin en büyük siyasi kuruluşunun kontrolüne sahip olmuştur. Tudeh'e bağlı işçi sendikası olan Birleşik Konsey 355 bin üyeye sahip olduğunu iddia etmekteydi.¹⁶¹ Ne var ki Sovyet-İran antlaşması üzerine, 1946 Mayıs'ında Kızıl Ordu'nun İran'dan çıkmasına müteakiben, Tahran yönetimi, uluslararası desteği yanına alarak, 1946 yılı sonlarında iki özerk hükümete son vermiştir. Bu durum üzerine, Tudeh Partisi içten milli unsurların sert eleştirileri, dışardan da merkezi yönetim ve ordunun baskısıyla büyük bir yara almıştır. Hükümet, Tudeh'i ayrılıkçı unsurları himaye etmekle itham etmiş ve *“aralarında sonunda sürgüne gitmeye zorlanan İrac İskenderi de olmak üzere parti liderleri için tutuklama emri çıkarmıştır. Hükümet ayrıca, Britanyalılarla birlikte güneydeki aşiretleri de ayaklanmaları için kışkırtmıştır. Kaşkaylar, Bahtiyariler, Buyer Ahmediler, Kelhür Kürtleri ve Arap kökenli Kaablar, Tudeh'in Buşir, Yezd, Şiraz, Kirman ve Kirmanşah'taki örgütlerini hedef almaya başlamıştır. Hükümet, Tahran'da sıkıyönetim ilan etmiş; işçi sendikalarına baskı uygulamış ve kuzeydeki şehirlerde de Tudeh'e ait birçok dernekle parti teşkilatı kapatılmıştır.”*¹⁶² Azerbaycan meselesinin en büyük yansıması Tudeh Partisi liderliğinde parti üyelerinin bir bölümünün ayrılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu ayrılıkçı grubun liderliğini Halil Meleki yapmaktaydı. Meleki, partinin Sovyetler karşısındaki bağımsızlığını sorgulamaktaydı. 1947 yılının ilk yarısında Meleki ve taraftarları ve liderlik arasındaki gerginlik had safhadaydı. Nihayetinde 1947 kışında ayrılma gerçekleşmiş ve Meleki grubu partiden ayrılmışlardır.¹⁶³ Halil Meleki daha sonra Musaddık'ın Milli Cephesi'nde yer alan Emekçiler Partisi'nin lider kadrosunda siyasete devam edecektir. Ama, Tudeh Partisi, en büyük yarayı 4 Şubat 1949 tarihinde Şah'a karşı gerçekleştirilen suikast girişimini tertiplemek suçundan kapatılmasıyla almıştır. Adı geçen bu olaydan sonra partinin ülke çapındaki tüm teşkilatları kapatılmış ve parti üyesi birçok isim hapse mâhkum olmuş ve bir kısmı da Sovyetler Birliği'ne firar etmek zorunda kalmışlardır.¹⁶⁴ Tudeh Partisi, bu aşamadan sonra faaliyetlerini gizli olarak sürdürmek zorunda kalacaktır. Kuruluşunun ardından kısa bir süre içinde, işçi, öğrenci ve aydın sınıfı, kendi saflarına

¹⁶¹A.e., s. 274

¹⁶² Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 148

¹⁶³Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368), s. 111-114

¹⁶⁴ İrac Arinpour, “Suikasd Be Can-ı Muhammed Rıza Şah ve İnhal-i Hizb-i Tudeh” (Tudeh Partisi'nin Kapatılması ve Muhammed Rıza Şaha Suikast), **Faslname-i Rehaverd**, S. 98, 1391 (2012), s. 155-157

çekmeyi başaran Tudeh Partisi, ülkenin milli birliği ve bağımsızlığını ilgilendiren önemli meselelerde milli bir siyaset takip edememiş ve özellikle de Sovyetler Birliği karşısında bağımsız bir politik çizgiye sahip olamamıştır. Bu durum partinin kitleselleşmesine önemli bir engel teşkil etmiş ve legal siyasetten uzaklaşmasına sebep olmuştur.

1.4. ŞAH'IN YETKİLERİNİN ARTIRILMASI

Kavam Hükümeti'nin Sovyetler Birliği ile 1946 yılında İran-Sovyetler Birliği karma petrol şirketi kurulmasına dair yaptığı antlaşmanın¹⁶⁵ 1947 yılında mecliste reddedilmesinin¹⁶⁶ ardından düşmesinden sonra, ülke yönetimi kısa süreli hükümetlerle devam etmekteydi. Birbiri ardına gelen hükümetler mecliste yeterince gücü ulaşamayarak küçük bir krizin ardından hükümetten çekilmekte veya güvenoyu alamayarak çekilmek zorunda kalmaktaydılar. İran Şahı Muhammed Rıza da, 1941 yılında babasının yerine koltuğa oturduğu günden beri meclis ve kendisinin de itiraf ettiği gibi yabancı elçiliklerin (İngiltere ve Sovyetler Birliği) siyasi işlere müdahaleleri arasında kalmaktaydı.¹⁶⁷ 4 Şubat 1949 tarihinde Muhammed Rıza Şah'a kendi saltanatı döneminde ilk kez gücünü ele alabilmesi için bir olay yardım etmiştir. 4 Şubat günü akşamüstü Şah, Tahran Üniversitesi'nde katıldığı bir etkinlikte suikast girişimine maruz kalmıştır. Saldırganın beş el kurşun atması üzerine Şah yüzünden yaralanmıştır. Kaçmaya çalışırken Şah'ın muhafızları tarafından öldürülen saldırı Naser Hüseyin Mir Fakhraei'nin, üzerinden iki gazeteci kartı çıkmıştır. Gazeteci kartlarından biri "*Perçom-i İslam*" gazetesine ait iken; diğeri, "*Feryad-ı Millet*" gazetesine ait gazeteci kartıydı. Perçom-ı İslam gazetesinin Tudeh Partisi'nin kontrol ettiği İşçi Sendikaları'nın basımhanesinde basıldığı ve aynı şekilde saldırı Naser Hüseyin'in Tudeh Partisi'ne üye olduğunu ifade ettiği yazılarının ele geçtiği iddia edilmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Muvahhid, a.g.e., C. 1, s. 86

¹⁶⁶ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre: 15, 29 Mihr 1326, (21 Ekim 1947)

¹⁶⁷ "Savaş zamanında İran seçimleri şu şekilde gerçekleştiriliyordu: Mesela sabah İngiliz Büyükelçiliği Müsteşarı elinde Meclis temsilciliğine aday 80 kişilik bir listeyle başbakanı görmeye gidiyordu ve aynı günün öğleden sonrası SSCB Büyükelçiliği Maslahatgüzarı kendi istedikleri 12 kişinin ismini başbakana veriyordu." bkz.: Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 116. Muhammed Rıza Şah her ne kadar İkinci Dünya Savaşı zamanlarında yabancı elçiliklerin siyasetlerine karıştığını ifade etse de daha sonraki zaman diliminde de bu durum devam etmişti. Hatta, birçok kaynaktan görüleceği gibi Şah'ın adlarını verdiği iki devlete ABD'de katılacaktır.

¹⁶⁸ Arinpour, a.g.m., s. 155

Her ne kadar Şah kendi hatıratında ona karşı kimin suikast girişiminde bulunduğunu bilmediğini söylese de¹⁶⁹ o ve mevcut hükümet “dinci-komünist ittifakını suçlamıştır. Suikast girişiminin ardından sıkıyönetim ilan edilmiş; şah karşıtı gazeteler kapatılmış ve muhalifler tutuklanmıştır.¹⁷⁰ Bu meselede, asıl darbeyi Tudeh Partisi almıştır. Hükümet, aynı gece Tudeh Partisi’ni Bakanlar Kurulu kararınca yasadışı ilan etmiş ve Tahran ve banliyölerde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Hükümet, Tahran’daki Tudeh Partisi merkezlerinin 4 Şubat gecesi saat 21’den itibaren askeri hükümet memurları tarafından işgal edildiğini açıklarken; aynı şekilde şehristanlarda da bu partinin teşkilatları ve merkezlerinin hepsinin, askeri memurlar ve emniyet tarafından ele geçirilerek kapatılması emrini vermiştir. Hükümet bildirisinde Tudeh Partisi’nin *“birkaç yıldan beridir ülke içinde kargaşa çıkarmak ve ülkenin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne tehlikeye düşürecek eylemler içinde olmakla”* itham edilerek, ülke çapında parti kuruluşlarının tamamının kapatılacağı ve partideki bazı suç dosyası bulunan kişilerin muhakeme edilerek cezalandırılacağını bildirmiştir.¹⁷¹ Tudehlilerin cezalandırılmalarının dışında ülkenin nüfuzlu din adamlarından Ayetullah Kaşani de tutuklanarak Lübnan’a sürgüne gönderilmiştir. Kum’dan Ayat Azam Burucerdı ve Feyz ve Irak’tan Seyyid Hücceddin Şehristani ve Şeyh Abdulkерim Zencani Şah’a geçmiş olsun dilemişler ve olayı tel’in etmişlerdir. İlmiye mensupları arasında Tudeh Partisi’nin nüfuzundan korkulduğundan Kum ruhanileri Şubat ayının sonlarında siyasi partilerde kendi öğrencilerinin üyeliğini yasaklamıştır.¹⁷²

Şah’a yönelik suikast girişiminin tetikçisinin kimliği ortaya çıkmasına rağmen perde arkasında kim ve kimlerin olduğu kesinlik kazanmamıştı; ama Tudeh Partisi’nden Hüsrev Rozbeh ve Nureddin Kianouri’nin liderliğindeki bir suikast timinin parti merkez komitesini bilgilendirmeden bu işe kalkıştıkları iddia edilmiştir. Aynı zamanda Razmara’nın da Tudehli suikastçılarla iş birliğinde bulunduğu şayiaları vardı. Nüfuzlu şahsiyetlerin hapse atılması ve tutuklanmalarıyla kendi başbakanlığı için yolu açılacak olan Razmara, Şah’a suikat tertibinden kendi yararına

¹⁶⁹ Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 114

¹⁷⁰ Garthwaite, **a.g.e.**, s. 219

¹⁷¹ Arinpour, **a.g.m.**, s. 155-156

¹⁷² Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 109

faydalanmak istediği iddia edilmiştir.¹⁷³ Suikastın arkasında olduğu iddia edilen, Tudeh Partisi Teşkilat Sorumlusu Nureddin Kianouri, kendi hatıratında Şah’a yönelik bir suikast işinden birkaç ay önce haberleri olduğunu; fakat bu olayı kendilerinin tertiplemediğini ifade etmiştir. Kianouri’nin rivayetine göre, parti gençlerinden biri yanına gelerek Naser F. isminde birisinin, Şah’ı vurmak istediğini ve bu konuda ne düşündüklerini sorması üzerine, parti birinci sekreteri Rıza Radmenesh’in yanına giderek ona bu meseleyi açmıştır. Radmanesh ona şu cevabı vermiştir: *“İlkesel olarak teröre karşıyız, devrimi ilerletmek için terörü bir araç olarak görmüyoruz; ama eğer birisi Şah’ı öldürmek istiyorsa biz gidip Şah’ı bilgilendiremeyiz.”* Kianouri, ayrıcasaldırgan Naser’in Kaşani’nin damadı Fakihî Şirazi ile bir bağlantısı olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁴ Birkaç yıl sonra Razmara’nın başbakan olmasının ardından, Tudehli mâhkûmların hapisten kaçmalarına yardım ettiği iddiaları ve Tudeh Partisi’ne karşı ılımlı siyaseti, Şah’a yönelik suikast işinde birlikte hareket ettikleri iddiasını güçlendirmekteydi.¹⁷⁵

Başarısız suikast, Şah için altın bir fırsat yaratmış ve Şah, kendi gücünü artırmak için bu olaydan faydalanmaya çalışmıştır. Şah, 18 Temmuz 1949’da iki haftasını İngiltere’de geçireceği 6 haftalık bir yolculuk için Avrupa’ya gitmiştir. Şah’ın bu yolculuktan en önemli motivasyonu anayasayı yenileyerek kanuni yetkilerini artırma hedefinde İngiliz devlet adamlarının desteğini almaya çabalamaktı. İngiliz makamları onun isteğine, Kurucu Meclis teşkilinden önce bu konuda hiçbir acil adım atmamak kaydıyla onaylamışlardır. Aslında Muhammed Rıza Şah, kendi saltanatının başından bu zamana kadar iktidarı ele alamamıştı. Çünkü ülkedeki siyasi rakip güçler ve gruplar onun mutlak iktidarını yerleştirmesine engeldiler. Şah bir taraftan dini güçler cephesinde Kaşani’nin ve Milliyetçiler cephesinde Musaddık’ın varlığını ülke siyasi sahnesinde kendisi için tehlikeli bilmekteydi ve diğer taraftan da Tudeh Partisi’ni Sovyetlere bağlılığı sebebiyle kendi lehine görmemekteydi. O, anayasa ıslahı meselesini gündeme getirerek kendi gücünü meclis karşısında

¹⁷³ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 143-144

¹⁷⁴ Nureddin Kianouri, **Hatırat-ı Nureddin Kianouri**, (Nureddin Kianoru’nin Hatıratı) İntişarat-ı İtilaat, Tehran, 1371 (1992), C. 2, s. 183-184

¹⁷⁵ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 128-129

artırabilmek için önüne gelen fırsattan yararlanmaya çalışmak istemekteydi.¹⁷⁶Şah, 1949 Şubat’ında resmi konuşmalarının birinde yeni anayasa yapılması için kamuoyunu bilgilendirmiştir. Belçika Anayasa’sından ilham alınarak yapılan 1906 Anayasası Milli Şura Meclisi’nin kapanması yetkisini padişaha vermiyordu. Fakat Şah, yeni Anayasa’nın Meclisi kapatma yetkisini kendisine vermesi arzusundaydı.¹⁷⁷Şah’ın isteği doğrultusunda, anayasanın bazı maddelerinin değişikliği için 1949 Nisan ayında Meclis-i Müessesan (Kurucu Meclis) teşkil edilmiştir. O değişikliklerden amaç, meclis karşısında Şah’ın gücünü artırılması ve sağlamlaştırılmasıydı.¹⁷⁸Yeni yapılan düzenlemelerle Kurucu Meclis, İran Şah’ına altı ay içerisinde yenisinin kurulması koşuluyla meclisi kapatma yetkisi vermektedir. Ayrıca 1906 Anayasasında ifade edilen yarısını Şah’ın atayabileceği bir Senato Meclisi kurma yetkisini Şah’avermekteydi.¹⁷⁹ Böylece 11 Şubat 1950 tarihinde Şah’ın güç merkezlerinden olacak olan Senato Meclisi kurulmuştur.¹⁸⁰Şah, “*bu Senato’yu Takizade ve Hekimi gibi artık silahlı kuvvetlerin bütün denetimini ona devretmeye istekli olan yaşlı seçkinlerle doldurdu. Senato ilk icraatı merhum Rıza Şah’a kebir (yüce) ünvanını vermektir. Senato ayrıca Rıza Şah’ın devletin el koyduğu uçsuz bucaksız arazilerini şah ailesine sessizce geri vermişti. Şah da, saray hamiliğinin kendi denetiminde olduğunu yeniden ortaya koymuştu. Britanya ve Amerikalı büyükelçiler dahil pek çok kişi, şahın suikast girişiminden şah yanlısı bir darbe çıkardığı sonucuna varmıştı.*”¹⁸¹Muhammed Rıza Şah, krizi fırsata çevirerek kendi gücünü artırmış ve 1941 yılında müttefik işgaliyle tahtına oturduğu İran Şehinşahlık makamında ilk kez meclis karşısında üstün bir pozisyona gelmiştir. Ama bu durum çok sürmeyecektir. Çünkü, İran Modern tarihinde çok önemli bir rol oynayacak olan, Musaddık

¹⁷⁶ Zehra Şerifi, Şelik Penc Gelule Be Nef’-i Hükümet-i Pehlevi (Pehlevi Devleti’nin Lehine Beş Kurşun Atılması), **Ruzname-i İran**, http://www.irannewspaper.com/content/newspaper/Version6712/0/Page15/newspaperimg1_6712_15.jpg?width=1500&crop=33,109,1407,1861 17 Bahman 1396 - 6 Şubat 2018)

¹⁷⁷Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 115

¹⁷⁸ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 109

¹⁷⁹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 148-149

¹⁸⁰**Müzakerat-ı Meclis-i Sina-i İran** (İran Senato Meclisi Müzakereleri), Devre. 1, 22 Bahman 1328 (11 Şubat 1950)

¹⁸¹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 148-149

önderliğindeki Milli Cephe, 1950'lerin başlarından 1953 yılındaki darbeye kadar Şah'ın gücünü görülmemiş ölçüde kısıtlayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

PETROL SANAYİSİNİN MİLLİLEŞTİRİLMESİ VE MİLLİ CEPHE İKTİDARI

2.1. MUSADDIK VE MİLLİ CEPHE

İkinci Dünya Savaşı sürerken 1941'de müttefik devletler tarafından işgal edilen ve saltanat değişikliği yaşanan İran'da siyasi tutuklular tahliye olmuş, basın önündeki engeller ortadan kaldırılmış ve meşrutiyet esaslarına dayanılarak meclisin yasama, hükümetin icra makamını daha fazla kullanabildiği bir siyasi dönem başlamıştır. Birçok siyasi parti, dernek, gazete ve sendika kurularak Rıza Şah devirlerine göre, daha demokratik düzen ortaya çıkmıştır. Ama kurulan siyasi partiler ve toplumsal baskı grupları, ulusal düzeyde bir ilgiye mazhar olamamışlar ve yerel düzeyde etkin olmuşlardır. Bunun tek istisnası Tudeh Partisi'ydi. Dönemine göre daha somut bir parti programı, ülkenin birçok yerindeki güçlü teşkilatları, basın ve sendika örgütleri ve aydın tabaka üzerinde bıraktığı etkiler sebebiyle gittikçe kitleleşen bir parti konumuna gelmeye başlamıştır. Ama 1944 yılı sonlarında Sovyetler Birliği'nin petrol imtiyaz isteğine destek vermesi ve 1945 yılı sonları ve 1946 yılı başlarındaki Azerbaycan ve Kürdistan özerk hükümetlerini himaye etmesi, bu partinin özellikle içinde bulunan milli unsurları kaybetmesine ve ülke sathında gayri milli bir siyasi yapı

olarak tanınmasına neden olmuştur. Yabancı işgali ve sonrasında ortaya çıkan toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarını koruma konusundaki ortaya çıkan siyasi kriz, ülke siyasetinde etnik ve sınıfsal taleplerin yerine ulusal isteklerin öne çıkmasını sağlamıştır. Bu yüzden “*Tudeh’in 1940’ların sonundaki gerilemesi 1950’li yılların başlarında ortaya çıkan milliyetçi harekete fırsat yarattı. Hareketin başında 1906 Devrimi’nden beri ulusal politikada öne çıkmış isimlerden Muhammed Musaddık vardı. Parlamento üyesi, bölge valisi ve Rıza Şah tarafından istifaya zorlanmadan önce kabinede bakan olarak görev yapmıştı.*”¹⁸²1925 yılında Rıza Han’ın Kaçar hanedanlığı yerine kendi hanedanlığını kurmasına mecliste itiraz eden birkaç vekilden biri olan Musaddık, Rıza Şah dönemlerinin aşağı yukarı tamamında, yani 1925’ten 1941’e kadar ya köşesine çekilmiş, ya sürgünde ya da hapisteydi. 1941’deki işgalden kısa bir süre önce hapisten çıkan Musaddık, 10 yıldan fazla bir süre sonra, Tahran’ın ilk sıradaki vekili seçilerek 14. Meclis’e girmiştir.¹⁸³ Musaddık, 14. Meclis’te Sovyetlerin petrol imtiyaz taleplerine meclis kürsülerinden karşı çıkarken;¹⁸⁴ hükümete sunduğu yabancılara petrol imtiyazını yasaklayan tasarı kanunlaşmış¹⁸⁵ ve bu kanun, Sovyet-İran karma petrol şirketi kurulmasına dair anlaşmanın mecliste reddedilmesine dayanak olmuştur.¹⁸⁶ 1947 seçimlerinin serbest ve adil bir şekilde gerçekleştirilmediğini iddia eden Musaddık, seçimleri boykot etmiş ve 15. Meclis’te yer almamıştır.¹⁸⁷

¹⁸² Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 150-151

¹⁸³ Kayvan Hosseini, “**Hayat-ı Siyasi-i Muhammed Musaddık Piş Ez Cebhe-i Milli**” (Milli Cephe’den Önce Muhammed Musaddık’ın Siyssi Hayatı), Radyo Farda https://www.radiofarda.com/a/fk_downfall_part_2/25149517.html (1 Ferverdin, 1397- 21 Mart 2018)

¹⁸⁴ Doktor Musaddık, 1312 (1933) yılında uzatılan Darcy antlaşmasının maddelerini açıklayarak onun İran milletine zararlarını sıraladı ve imtiyaz almak için Sovyetler Birliği’nin teklifini, İran güney petrolünden İngilizlerin aldığı imtiyaza benzetti ve şöyle demiştir:

“Temsilci beyler ben, iktisadi ve siyasi açıdan her imtiyaz verilmesine muhalifim, çünkü siyasi meseleleri iktisattan ayırmak zordur ve bu iki siyaset birbirilerine tam bağlıdır; iktisadın doğru olduğu her yerde siyaset de çoğunlukla doğrudur ve 1312 (1933) yılındaki yeni İmtiyazname’nin 15. Maddesinde şirkete verdiği havacılık kurumu, telsiz telgraf, telefon, telgraf ve liman ve tren yolu yapmak için haklardan sadece iktisadi işler için değil, aynı zamanda siyasi işlerde de istifade edebilir; sonra memleketimizde bu kabilden müesseseler ihdas edecek ve başka devletlerin İran toprağında teşekküller kuracağı yabancı bir devlete tabi şirket veya bir devlete imtiyaz vermenin gerekliliği yoktur.”bkz: Necati, **a.g.e.**, C. 1, s. 53

¹⁸⁵ **Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran**, S. 16714, 29 Azar 1323(20 Aralık 1944)

¹⁸⁶ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 15, 29 Mihr 1326, (21 Ekim 1947)

¹⁸⁷ Suad Pıra, Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Musaddık; İran’da petrolün millileştirilmesini sağlayan başbakan.” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 31, s. 228

Musaddık'ın temel siyasi çizgisi, anayasaya dayalı meşruti bir rejime dayalı olarak; yabancı devletlerin ülke kaynaklarını sömürmesine ve siyasi işlerine müdahale etmesini engellemek için “*olumsuz denge*” politikası adı verilen bir siyaset tarzı üzerine kuruluydu.¹⁸⁸ “*Olumsuz denge*” (muvazene-yi menfi) ya da tarafsızlık (muvazene-yi ademi) politikası şu şekilde özetlenebilir: 19. yüzyılda yabancılara ticaret imtiyazlarının verilmesi İran'ın iç siyasetinde İngiltere ve Rusya'nın artan müdahalesiyle sonuçlanmıştı. Onlar bu vesileyle İran'da iktisadi menfaatlerini koruyarak gelişmelerini de sağlayabilmekteydi. Bu durum ülkenin tam bağımsızlığı, kanun hükümetinin yerleşmesi, demokrasinin gelişmesi, ilerleme, halkın özgürlükleri ve hakların tahakkuk etmesi yolunda büyük bir engeldi. Bu yüzden “*olumlu denge*” politikasına dayanarak yabancılara yeni imtiyazlar verilmemeli ve aynı zamanda mevcut imtiyazların yenilenmesi veya onların iptal edilmesi gerekmektedir.¹⁸⁹

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İran'da yer altı kaynaklarından daha fazla faydalanılması için, yeni imtiyazlar verilmemesi ve mevcut imtiyaz antlaşmalarının da tadil edilmesi gerektiğine dair düşünce, ülke siyasetinin temel gündemlerinden olmuştur. Birbiri ardına gelen hükümetler, ülkenin en önemli yer altı zenginliğini olan güney petrollerini elinde bulunduran İngiliz-İran Petrol Şirketi (AIOC) ile 1933 yılında güncellenen antlaşmanın İran lehine iyileştirilmesi için, adı geçen şirketle birtakım müzakereler içine girmiştir. Nihayetinde 17 Temmuz 1949 tarihinde, İran Hükümeti tarafından temsilci olarak seçilen Maliye Bakanı Golsahian ve şirket tarafının temsilcisi olan Neville Gass tarafından imtiyaz antlaşmasının tadili üzerine tarihe “*Gass-Golshaian Antlaşması*” olarak geçen antlaşma imzalanmıştır.¹⁹⁰ Antlaşma tasarısı iki gün sonra yani 19 Temmuz 1949 tarihinde Muhammed Said hükümeti tarafından meclise takdim edilmiş ve ertesi gün antlaşma metni gazetelerde yayımlanmıştır. Meclisin kapanmasına on gün kala gündeme alınması hakkında mecliste müzakereler 23 Temmuz'da başlamış ve antlaşmanın mali şartlarına kani

¹⁸⁸ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 150-151

¹⁸⁹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret** s. 121-122

¹⁹⁰ **Esnad-ı Neft (Petrol Belgeleri)**, İdare-i Koll-i İntişarat ve Tebligat-ı Vezaret-i Harice, 1330 (1951), C. 1, s. 27 (İran Dışişleri Bakanlığı Propaganda ve Yayın Genel İdaresi tarafından basılan bu eser, 1901'den 1951'e kadar olan İran petrolüyle alakalı evrak, belge ve İran Devletinin İngiltere ve ABD ile petrolün millileştirilmesi zamanındaki yazışmalarını içeren bir mecmuadır.)

olmayan muhalifler onun aleyhinde görüş beyan etmişlerdir.¹⁹¹ Musaddık, 15. Meclis'te yer almazken, onun etkilediği vekiller Musaddık'ın olumsuz denge politikasına uygun olarak, acil kaydıyla meclise sunulan ve acele bir şekilde gündeme alınan antlaşma tasarısına muhalefetin bayraktarlığını yapmışlardır.¹⁹² Bu tasarının meclisin kapanmasına bu kadar kısa bir süre kala takdim edilmesinin evvela ilk amacı, onun hakkında muhalefet eden vekillerin bu konuda inisiyatif almaları için fazla bir sürelerinin olmamasıydı. İkinci olarak da, tasarı karşısında somut bir kararı olmayan muhalif temsilcilerin, 15. Meclis dönemi için seçilmelerinin önlenmesi kaygılarına yenik düşerek tasarıya destek vermelerinin beklenilmesiydi. Ama bu tedbirler başarıya ulaşamamıştır. Hüseyin Mekki, Muzaffer Bakayî, Hairizade ve Abdülkadir Azad gibi muhalifler, meclis görüşmelerini uzun konuşmalarla tıkamayı başarmışlardır. 15. Meclis sonunda uzun konuşmalar yoluyla tasarı hakkında oy vermeye mani olan temsilciler, Kavâm'ın (Kavâmülsultana) Demokrat Partisi eski üyeleriydiler ve şimdi meclis dışında Muhammed Musaddık'la ve İran Partisi'yle irtibat içinde yer almışlardır.¹⁹³

15. Meclis Yasama Dönemi'nde petrol şirketiyle (AIOC) mevcut imtiyazın (1933'te yenilenen) tadili üzerine akdedilen ve kamuoyunda tepki çeken antlaşmanın mecliste yasalaşmasını muhalefet amacıyla birlikte siyaset yapan bazı vekiller Musaddık'ın liderliğinde toplanmaya başlamıştır. 14 Eylül 1949'da 15. Meclisteki azınlık grup ve gazete müdürlerinden bir grup, Musaddık'ın evinde bir araya gelerek, onunla seçim bölgelerinde hükümetin "*millî hareket karşısındaki menfi adımları ve özellikle seçimlere müdahalesi karşısında bir çare aramaya*" başlamışlardır. Musaddık o oturumda Kurucu Meclisi ve onun yetkilerini gayrı kanuni olarak telakki etmiş ve halkı hükümetin komploları karşısında mücadeleye çağırmıştır.¹⁹⁴ Daha sonra bu topluluktan, Musaddık'la birlikte 20 kişi temsilci olarak şikayetlerini arz için, 14 Ekim günü Mermer Köşk'e giderek Şah'ın huzuruna çıkmıştır. Saraya, Şah'ın huzuruna çıkan bu 20 kişilik grup, iki gün sonra başta seçimlerin güvenliği olmak

¹⁹¹ Fuat Ruhani, **Tarih-i Milli Şoden-i San'at-ı Neft-i İran** (İran Petrol Sanayisinin Millileşmesi Tarihi), İntişarat-ı Franklin, Tahran, 1352 (1973), s. 8

¹⁹² Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 112

¹⁹³ **A.e.**, s. 112

¹⁹⁴ Necati, **a.g.e.**, s. 133-134

üzere ülkeye dair kaygılarını ifade ettikleri bir bildiri yayımlayarak saraydan ayrılmışlardır.¹⁹⁵

Musaddık'ın evinde toplanarak o zamana kadar birçoğu farklı parti ya da Meclis Fraksiyonu içinde, ya da bağımsız bir şekilde siyaset yapan bu kişiler, otoriter bir hükümete ve emperyalizme karşı, İran'ın tam bağımsızlığını elde etmesi, demokratik hükümetin yerleşmesi hedefini karşılayacak somut bir program ve isme sahip olan bir siyasi çerçeveye ihtiyaç olduğunu düşünmeye başlamışlar ve bu doğrultuda siyasi bir teşekkül kurmak arayışına girmişlerdir.¹⁹⁶ Şah'ın Mermer Köşkü'ne giren 20 kişiden oluşan bu grup, daha sonra Musaddık'ın evinde 23 Ekim 1949 tarihinde "Milli Cephe" adında birleşik bir cephenin kurulduğunu ilan etmişlerdir.¹⁹⁷ "Geniş bir koalisyon olan Milli Cephe'de milliyetçiler, modernleşme yanlıları, 1930'lar ve 40'larda eğitim görmüş yeni kuşak ağırlıktaydı... Geniş bir yapıya sahip olması Milli Cephe'nin hem güçlü hem de zayıf yanıydı. Cephenin içinde iki önemli grup vardı. Bunlardan biri cephe liderlerinin de içinde çıktığı yeni orta sınıf, diğeri protesto amacıyla dükkanları kapatarak etkili eylemler yapan küçük ve orta ölçekli bazarilerdi. Fakat cephenin içinde sosyalistler, liberal görüşlü toprak ağaları ve Ayetullah Mahmud Talikani gibi ulema mensupları da vardı."¹⁹⁸ Milli Cephe bir parti olmayıp; çeşitli partiler, dini, siyasi dernekler ve topluluklar ve bazı gazete müdürlerinden müteşekkil olan antiemperyalist birleşik bir siyasi kuruluştur.¹⁹⁹ Milli Cephe kendi siyasi ilkeleri ve hedefleri doğrultusunda 3 acil hedef belirlemişti: Seçim kanununda reform, basın kanunu ve sıkıyönetim kararlarının iptal edilmesi idi.²⁰⁰ Cephe bir tüzük hazırlanması için bir komisyon oluşturma kararı alarak siyasi faaliyetlerine başlamıştır.²⁰¹

¹⁹⁵ A.e., 135-136

¹⁹⁶ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-e Kodret**, s. 150

¹⁹⁷ Abdülhüseyin Azereng, "Cebhe-i Milli-i İran" (İran Milli Cephesi), <https://web.archive.org/web/20150318064343/http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=4503> (9.07.2008)

¹⁹⁸ Garthwaite, **a.g.e.**, s. 219-220

¹⁹⁹ Necati, **a.g.e.** s. 148

²⁰⁰ Ahmed Meleki, **Tarihçe-i Cebhe-i Milli** (Milli Cephe'nin Tarihçesi), İntişarat-ı Areş, İsveç, 2005, s. 3

²⁰¹ Keyvan Hoseyni, **Sukut; Berresi-i Ruydadhay-i 28 Mordad 1332** (Düşüş; 19 Ağustos 1953 Olaylarının İncelenmesi), HS Media Ltd, Londra, 1395 (2016) s. 27

2.2. MİLLİ CEPHE'Yİ OLUŞTURAN GÜÇLER

2.2.1. İran Partisi

1943 yılında kurulan İran Partisi'ni, “çoğunlukla yurt dışında eğitim görmüş demokrat ve sosyalist fikirlerden etkilenmiş üniversite öğrencileri, memurlar ve teknokratlardan oluşan bir grup kurmuştur.”²⁰²Partinin liderleri, genellikle Avrupa’da eğitim görmüşlerdi ve Tahran Üniversitesi’nde – özellikle de Hukuk ve Fen Fakülteleri- Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktaydılar.²⁰³Çok hızlı bir şekilde ülkenin seküler ve ulusalcı başlıca teşkilatı haline gelen İran Partisi, 1941Eylül’ünde kurulan “*Mühendisler Ocağı*”ndan vücuda gelmiştir.²⁰⁴Partinin ilk kurucuları: Mühendis Kazım Huseybi, Mühendis Ahmed Zeyrekzade, Mühendis Ahmed Zengene, Doktor Abdülhamid Zengene, Doktor Abdullah Moazzami, Hüseyin Mekki, Mühendis Hakşinas gibi isimlerdi. Daha sonra kurucu heyetine eklenen Allahyar Salih, Erselan Hal’etberi, Seyyid Bakr Kazımi, Gulam Muhsin Zeyrekzade, Doktor Kerim Sanjabi gibi isimler, 20. yüzyıl İran’ındaki en önemli koalisyon olan Milli Cephe ve Musaddık hükümetleri döneminde önemli mevki ve makamları işgal edeceklerdir.²⁰⁵

İran Partisi şu amaçları gerçekleştirmek üzere siyasi sahneye çıkmıştır:1-Siyasi açıdan ülkenin tam bağımsızlığının korunması ve demokrasi ilkelerinin desteklenmesi; 2- İktisadi açıdan, memleketin servet kaynaklarının hepsinden yararlanarak, sanayi ve tarımı geliştirerek milletin maddi durumunu iyileştirmeye çalışmak ve toplumsal adaleti gerçekleştirmek; 3-Toplumsal açıdan, genel sağlığın temini, genel ahlak ve kültürün tüm tabakalara yayılmasıydı.²⁰⁶

İran Partisi, dış politikada tarafsızlık; iç politikada Milliyetçilik ve Sosyalizm vurgusu yapmakta ve dinin kendi kutsallığı içindekalarak, günlük siyasi işlere karışmaması gerektiğine inanmaktaydı.²⁰⁷İran Partisi, Modernizmi ve Sosyalizmi

²⁰²Djalili, s. 94

²⁰³ Katouzian., **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 171

²⁰⁴ Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 169-170

²⁰⁵ Necati, **a.g.e.**, s. 149

²⁰⁶ Ali Quli Beyani, Nizameddin Muvahhid, “Tarihçe-i Hizb-i İran” (İran Partisi’nin Tarihçesi), **Mecelle-i Hafız**, S. 7, 1383 (2004), s. 69

²⁰⁷Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 250

kabul eden Milliyetçi bir parti olmakla birlikte, antiemperyalist niteliği milliyetçilerin yanısıra dini kesimden²⁰⁸de önemli miktarda kişinin ona katılmasını sağlamıştır. Partinin sloganı, kurucularının düşünce tarzını açıklayan şekilde “*İranlı eliyle, İranlı fikriyle, İran için*” idi.²⁰⁹ İran Partisi, Meşrutiyet hareketiyle başlayan reformların tamamlanması amacıyla feodal mülkiyet düzeni aleyhinde milli devrim istemekteydi. Parti, İran’daki asıl toplumsal kargaşanın alt ve orta sınıflar arasında değil; baskıcı yöneticiler ve ezilen halk arasında cereyan ettiğine inanmaktaydı. İran Partisi, hükümeti, ülkenin hızlı bir sanayileşmesi için bir program hazırlamasına teşvik etmekteydi ve tarım ülkelerinin gelişmiş ülkeler gibi gerçek bağımsızlıklarını elde edemeyeceğini iddia etmekteydi. Devletin büyük sanayinin hepsini eline alması gerekiyordu. Parti bu temel görüşlerle eski ve yeni burjuva karşıtı propaganda mücadelesine başlamıştır.²¹⁰ İran Partisi’nin resmi yayın organı ve ona bağlı neşriyatları “*Şefik*”, “*Cebhe*” ve “*Cebhe-i Azadi*” gazeteleriydiler.²¹¹

İran Partisi 1944 yılındaki 14. Meclis Dönemi seçimlerinde kendi parti liderlerinden 5 kişiyle birlikte bağımsız aday Muhammed Musaddık’ın da seçilmesine yardım etmiştir. Milletvekilliğine seçilen Doktor Sadık Rıza Zade Şefik, Doktor Gulam Ali Farivar, Doktor Abdülhamid Zengene, Doktor Hüseyin Muavin ve Doktor Abdullah Moazzami gibi isimler, diğer İran Partisi liderleri gibi batıda eğitim almış ve Tahran’da oturan genç aydınlar neslindendiler; ama partinin diğer liderlerinin aksine ailelerinin seçim havzalarındaki nüfuzları sebebiyle meclis kürsülerini elde etmeye kadir olmuşlardı.²¹² İran Partisi seçimlerdeki nispeten bu başarısından sonra, 1946’da Tudeh Partisi ile koalisyon yapmış ve “*Birleşik Konsey*” adındaki İşçi Sendikası’nda birlikte mücadele etmişlerdir.²¹³ İran Partisi, Tudeh Partisi ve Sovyetler Birliği’ne o zamanlarda demokrat ve liberal gruplar ve kişilerden birçoğu gibi nispeten sempatik bakmış ve seçim koalisyonunun ardından aynı yıl içinde Tudeh Partisi ile Kavam’ın hükümetine dahil olarak, partinin liderlerinden Allahyar Salih bu hükümette Adalet

²⁰⁸ **Ruzname-i Mardum-ı İran**, 25 Mordad 1358 (1979), S. 23

²⁰⁹ Necati, **a.g.e.**, s. 150

²¹⁰ Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 171

²¹¹ Necati, **a.g.e.**, s. 150

²¹² Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 171

²¹³ **A.e.** s. 271

Bakanı olmuştur.²¹⁴Parti,“başlangıçta Tudeh’le ittifak kursa da 1946’dan sonra Musaddık’a yaklaştı. Zamanla ona en güvenilir, bakan, teknokrat, hatta asker yandaşları sağlayarak Musaddık’ın ana dayanağı olacaktı.”²¹⁵ Milli Cephe’ye bağlanmasıyla üye sayıları artsa da asla Emekçiler Partisi gibi (sonraları Üçüncü Güç) büyük bir siyasi parti haline gelememiştir. Parti gücüne oranla Milli Cephe’de gücünden fazla role sahip olmuştur; özellikle meclis, bakanlıklar ve Musaddık’a yakın müşavirlik gibi alanlarda bu ölçsüzlük daha fazla göze batmaktaydı. Partinin o dönemki liderleri Allahyar Salih, Doktor Kerim Sanjabi, Kazım Huseybi ve Ahmed Zeyrekzade gibi isimlerdi.²¹⁶ İran Partisi liderleri, her ne kadar Musaddık ve onun düşüncelerine sadık kaldılsa da, hükümetteki mevki ve makamları en çok onların doldurmaları, Milli Cephe içinde yapılan yanlışlardan da en çok onların pay almalarına sebep olmuştur.²¹⁷

2.2.2. Emekçiler Partisi

Emekçiler Partisi’nin, (Hizb-i Zahmetkeşan-ı Millet-i İran)temeli, Doktor Muzaffer Bakayi’nin liderliğinde, 16. Dönem Milli Şura seçimleri zamanında, hakim yapının seçim usulsüzlüklerini önlemek ve seçimlerin sağlıklı bir şekilde yapılmasını denetlemek için kurulan“Seçim Gözlem Heyeti”nin temelini oluşturduğu bir yapı olarak 1949 yılındaatılmıştır. Bu kuruluşta öğrenciler, gençler ve esnaflardan bazı gruplar, seçim güvenliğini denetlemek için çalışmışlardı. Tahran’daki 16. Dönem seçimlerinin sona ermesi ve meclisin açılmasından sonra bu teşkilat, “Özgürlüğü Muhafaza Teşkilatı” (Sazman-ı Nigehban-ı Azadi) ismi altında siyasi faaliyete devam etmiştir.²¹⁸1950 yılı başlarında Halil Meleki ve Tudeh Partisi’nden onunla birlikte ayrılan aydınlar bu teşkilata katılmışlardır. Milli Cephe’nin kurulmasından sonra

²¹⁴Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 171

²¹⁵ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 153

²¹⁶ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 171

²¹⁷ Necati, **a.g.e.**, s. 150

²¹⁸ **A.e.** s. 153

harekete katılan Bakayi ve Meleki, 17 Mayıs 1951 tarihinde Emekçiler Partisi'ni kurmuşlardır.²¹⁹

Bu parti, bir taraftan Doktor Bakayi'nin "*Seçim Gözlem Heyeti*"nin, diğer taraftan Halil Meleki ile birlikte Tudeh Partisi'nden ayrılanların koalisyonunun sonucuydu.²²⁰Sovyetler Birliği'nin İran'danpetrol talepleri ve Azerbaycan ile Kürdistan krizleri yüzünden Tudeh Partisi'nden ayrılarak Emekçiler Partisi'ni vücuda getiren isimlerden"*Tudeh'te sivrilmiş "elli üçler" grubunun yaşça daha büyük üyelerinden olup, "Üçüncü Yol" -komünist ve kapitalist olmayan kalkınma yolu-kavramının başlıca İranlı teorisyeni olan Halil Maleki*" ve yazar Ali Ahmed partinin bir hizbini oluştururken;²²¹Tahran Üniversitesi'nde Felsefe ve Ahlak bölümünde öğretim görevlisi olan Doktor Muzaffer Bakayi, diğer hizbi oluşturmaktaydı.²²²Celal Ali Ahmed ve Meleki grubu, partinin ideolojik işleri basın yayın ve teşkilat işlerini ellerine alırlarken; Bakayi ve arkadaşları sadece siyasi faaliyetleri (parlamento gibi) inisiyatiflerine almışlardı.²²³Emekçiler Partisi, sosyalist ama enternasyonal komünizme muhalefeti dolayısıyla milli bir yönü de olan bir parti olarak, Musaddık ve petrol sanayinin millileşmesi tezini desteklemekteydi. Aynı zamanda Sovyet petrol imtiyazını ve Pişeveri hükümetini destekleyen ve Musaddık hükümetine muhalefetlerinin ardından itibarı çok zarar gören Tudeh Partisi ile de mücadele halinde bir partiydi.²²⁴

Emekçiler Partisi, kısa bir süre içinde işçiler ve öğrencilerden önemli bir sayıyı kendine çekebilmiştir.²²⁵ Kurumsal teşkilat yapısı, parti programı, sokak eylemlerini organize etme, basın-yayın faaliyetleri, siyasi ve ideolojik propaganda açısından Tudeh Partisi ile rekabet edebilen-yegane- bir kuruluşa dönüşmüştür. Önemli tiraja sahip bulunan Muzaffer Bakayi'nin "*Şahed*" gazetesi, Emekçiler Partisi'nin resmi

²¹⁹Ruzname-i Niru-ye Sevvom(Üçüncü Güç Gazetesi) 26 Ordibehesht 1332 (16 Mayıs 1953), S. 169, s. 1

²²⁰Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 172

²²¹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 153

²²² Necati, **a.g.e.**, s. 154

²²³ Meleki, **a.g.e.**, s. 90

²²⁴ Necati, **a.g.e.**, s. 153

²²⁵ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 172

yayın organıydı. Meleki ve onun grubu da haftalık “*Niru-ye Sevvom*” gazetesi ve aylık “*İlm ve Zindegi*” dergisini çıkarmaktaydı.²²⁶

Halil Meleki ve Muzaffer Bakayi 1952 Ağustos ayına kadar Emekçiler Partisi’ni birlikte yönetmişlerdir. Fakat Muzaffer Bakayi grubundan Doktor İsa Sipehbedi’nin Kavam’ın 5 günlük (17-21 Temmuz 1952) başbakanlığı döneminde onunla gizli olarak görüşmesinin ortaya çıkmasından sonra, ısrarla bu konunun görüşülmesini isteyen Meleki ve onun yoldaşları ile Muzaffer Bakayi arasında şiddetli ihtilaflar meydana gelmiş ve Emekçiler Partisi’nin ikiye ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Biri, Halil Meleki ve arkadaşlarının liderliğiyle, “*Niru-ye Sevvom Hizb-i Zehmetkeşan-ı Millet-i İran*”, diğeri Muzaffer Bakayi ve grubunun öncülüğünde “*Hizb-i Zehmetkeşan-ı Millet-i İran*” isminde siyasi faaliyetlerine devam etmişlerdir.²²⁷ Meleki’nin Bakayi’den ayrılmasından sonra, öğrenciler, aktivistler, aydınlar ve işçileri kapsayan partinin çoğunluğu Meleki’nin yanında kalmışlardı. Bu aşamadan sonra Bakayi ve takipçileri Emekçiler Partisi’nde Musaddık ve Milli Cephe karşısında mevzilenmişler ve Milli Cephe aleyhindeki komploların birçoğuna katılmışlardır. Bakayi, sonraki yıllarda Musaddık’ın Emniyet Genel Müdürü Tuğgeneral Mahmud İfşartous’un kaçırılması ve katledilmesinin asıl planlayıcılarından olduğu, ortaya çıkmıştır. Ayrıca Şah, Zahedi(darbenin lideri ve darbe sonrasının başbakanı olan kişi) ve Amerikalılarla irtibata sahip olduğu iddia edilmiştir. 19 Ağustos 1953 günü Bakayi’nin Emekçiler Partisi’ndeki bazı kişiler, darbeciler ve ücretli serseri gruplarla Musaddık’ın evinin yağmasına katılmaları bu iddiaları doğrulayan bir gelişme olmuştur. Muzaffer Bakayi’nin, cepheden ayrılarak muhalefet saflarına geçmesi, İran Milli Cephe’sinin yenilmesinde önemli bir rol oynamıştır.²²⁸ 1953 darbesinin ertesi günü Bakayi’nin yayın organı Şahed, darbeyi “milletin kanlı kıyamı” olarak överken; “şehidlerin” kan parasının Musaddık’ın mallarının müsadere edilerek temin edilmesi gerektiğini söyleyerek eski liderlerine kinlerini ortaya koymaktan çekinmemiştir.²²⁹

²²⁶ Meleki, **a.g.e.**, s. 89-90

²²⁷ Necati, **a.g.e.**, s. 153-154

²²⁸ **A.e.**, s. 154

²²⁹ **Ruzname-i Şahed** (Şahit Gazetesi), 29 Mordad 1332 (20 Ağustos 1953), S. 1014, s. 1

2.2.3. Üçüncü Güç Emekçiler Partisi

Milli Cephe'nin en önemli partilerinden olan Emekçiler Partisi lider kadrosunda Musaddık hükümetine dair görüş farklılıkları, partinin iki temel hizbi arasında giderek artmaktaydı. Merkezi komite, partinin basındaki yazar ve teşkilat kadrosunda çoğunluğu teşkil eden Meleki grubu ya da adı geçen partinin sol cenahı, Emekçiler Partisi'nin hiçbir şekilde Musaddık'tan desteğini çekmemesi gerektiğine inanmaktaydı. Onlar, ilkesel eleştirileri basında yapıcı makaleler yoluyla ve özel görüşmelerde gündeme getirerek sorunların çözülmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Merkezi Komite'de azınlıkta olan Bakayi ve arkadaşları ise git gide Musaddık'la açık muhalefeti istemekteydi. Musaddık hükümeti konusundaki görüş ayrılıklarının yanı sıra, Bakayi grubunun partide Meleki grubunun etkin olmasından rahatsızlıklarını ifade etmeleri üzerine iki grup arasında çatlak derinleşmiştir.²³⁰

Bakayi ve Meleki arasındaki tüm görüşmeler ve tartışmaların neticesiz kalmasının ardından, merkez komitesi ve icra komitesi oturumlarında ihtilafli meseleleri sonuca bağlamak için 8 Temmuz 1952'de biroturum teşkil edilmiştir.²³¹ Bu oturumda Bakayi, Musaddık hükümetine ve kendi parti üyelerine ağır eleştiriler yapmıştır. Bazı parti üyelerinin bu duruma itiraz etmesinin ardından Bakayi oturumu terk etmiştir. Bakayi görünüşe göre partiden istifa etmişti. Sert tartışmaların yapıldığı bu toplantının ardından, 11 Temmuz günü Bakayi grubundan eli sopalı bir topluluk parti merkezine gelerek orada bulunan partililere saldırmış ve parti merkezine yerleşerek Meleki grubunu içeriye sokmamaya çalışmışlardır. Parti içi darbe haberi parti üyelerine ulaşmasıyla yaklaşık 200 genç partili karşılık vermek için Meleki'nin evinin avlusunda görüş ve karar almak için toplanmışlardı. Meleki grubu, Tudeh Partisi'nden ayrıldıkları gibiorada yapılan istişarelerden sonra partiden ayrılarak benzer isimde bir parti olarak, Üçüncü Güç Emekçiler Partisi'ni kurmuşlardır.²³² Bu parti daha çok Üçüncü Güç Partisi olarak anılacaktır.

²³⁰ Meleki, **a.g.e.**, s. 93

²³¹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 308

²³² Meleki, **a.g.e.** s. 95-96

Halil Meleki, Emekçiler Partisi'nden ayrılmasıyla bu partiden kadınlar ve gençlerin bir bölümünün desteğini kazanmıştır. Üçüncü Güç, Musaddık'ı tam olarak destekleyerek, Muzaffer Bakayi'yi "vatan haini unsurların suç ortağı" olarak adlandırmış; dinin siyasete karışmasına muhalefet etmiş ve Tudeh Partisi'ni 'Kremlin'e körü körüne itaatkar" olduğu konusunda uyarmıştır.²³³ Üçüncü Güç, aynı şekilde "Marksizmi toplumu çözümlemek için faydalı bir araç olarak överek, parti üyelerine Sosyoloji'yi İlahiyat'tan ayırmalarını ve Ahlak Felsefesiyle Marksizmi karıştırmamalarını tavsiye etmiş ve kadınlara oy kullanma hakkı ve toprak reformu gibi geniş reformları yapabilmek için toplumsal demokratik devrim istemekteydi."²³⁴ Halil Meleki grubunun Bakayi'den ayrılması ve Üçüncü Güç Emekçiler Partisi'ni kurması onları daha güçlü yapmıştır. Yeni parti, Musaddık hükümeti ve Milli Cephe'yi desteklemeye devam etmiştir. Partinin ilk sayısı 1951 Aralık'ta yayınlanan İlm ve Zindegi (İlim Ve Yaşam) ve aynı şekilde partinin resmi yayın organı olan Niru-ye Sevvom (Üçüncü Güç) gazetesi gibi neşriyatları vardı.²³⁵

Üçüncü Güç Emekçiler Partisi'nin lideri Halil Meleki, uluslararası siyasete göre şekillenmiş iç siyasi güç mahfillerini dikkate alarak yazdığı "Üçüncü Güç" teorisine göre, partiye siyasi bir yön tayin etmiştir. Bu teoriye göre: 1943'den sonra İran'da başlıca iki siyasi kamp vücuda gelmiştir: Birisi, Tudeh Partisi'nin temsil ettiği Sovyetler Birliği taraftarı kamp; diğeri hâkim muhafazakar yapının temsilciliğini üstlendiği batı taraftarı kamp. İran'da herkesten daha fazla güce ve nüfuza sahip batılı ülke İngiltere'ydı. İngilizler, İranlı çeşitli devlet adamlarının desteği ve hizmetleri sayesinde geniş bir topluluğa nüfuz etmişlerdi. Bu hâkim heyet arasında Şah ve birtakım siyasetçiler gelecekte ABD'ye ümit bağlamışlardı. Üçüncü Güç teorisine göre, onların hedefi iki kampın, kapitalist ve sosyalist, yani ABD ve Sovyetlerin tasallutunu kırmak ve ülkenin kendi tarihi, kültürel deneyimlerine dayanarak kendi rotasından ilerlemesi ve devam etmesi gerektiği idi.²³⁶ Musaddık ve Milli Cephe'ye son ana kadar sadık kalan Üçüncü Güç Partisi'nde, 19 Ağustos 1953 darbesinden sonra, partinin liderlerinden ve teşkilat kadrosundan bir kısmı ya tutuklanmışlar, ya

²³³ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 249

²³⁴ *A.e.*, s. 250

²³⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 154

²³⁶ Katouzian, *Musaddık ve Nebord-i Kudret*, s. 196

firar etmişler ya da gizlenmek zorunda kalmışlardı. Partinin lideri Halil Meleki de aynı yılın Ağustos ayında tutuklanmış ve birkaç ay Hürremabad'taki Felekaflak Kalesi'nde hapis yatmıştır.²³⁷

2.2.4. Pan-İranistler

7 Eylül 1947'de Tahran Üniversitesi'nde bir grup İranlı öğrenci tarafından "Paniranizm Okulu" adında bir dernek kurulmuştur. Muhsin Pizşkpour, Sapanlu ve Feridsiyah gibi isimlerin kurduğu bu teşkilat kurulduktan itibaren açık faaliyetlerine başlayarak milliyetçi ve Tudeh Partisi karşıtı söylemleriyle gençliği kendine çekmeye çalışmıştır. Paniranizm Okulu'nun ideolojisi ve ilkeleri Nietzsche ve Hegel gibi Alman filozoflarının milliyetçi ülkü ve düşüncelerinden faydalanılarak yazılmıştır.²³⁸ Başlarda enerjilerinin büyük bölümünü Tudeh karşıtı mücadeleye sarf eden Paniranistler, işi Milli Şura Meclisi Tudeh Temsilcisi Doktor Feridun Keşaverz'in evine molotof kokteyli atmaya kadar vardırmışlardı.²³⁹ İslam, Türk, Arap ve komünizm karşıtı bir yapıya sahip olan Paniranizm Okulu, 1949 yılında "Sasani" adında haftalık bir dergi yayımlamış ve bu dergi teşkilatın resmi yayın organı olmuştur.²⁴⁰ 1950 yılında Tudehlilerle Tahran Üniversitesi'nde çıkan bir kavgada iki gruptan da yaralananların olduğu kanlı çatışmalar yaşanmıştır.²⁴¹

1951 yılında dernek statüsünü terk ederek Paniranist Partisi'ni kuran²⁴² Paniranist hareketin en esaslı faaliyetlerinden biri, Tudeh Partisi ile mücadeleydi. Musaddık hükümeti yıllarında da bu partinin militanlarıyla Tudeh Partisi unsurları arasında kanlı ve şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. "*İran'daki ABD İstihbarat Servisi'nin raporuna göre, İkinci Ordu'nun personelleri, Paniranist teşkilatla irtibata sahipti. Bununla birlikte aynı rapor, Muhammed Rıza Şah'ın da*

²³⁷ Necati, **a.g.e.** s. 154

²³⁸ Dr. Nasser Engheta, **Pencah Sal-i Tarih Ba Panisranistha** (Paniranistlerle Tarihin Elli Yılı), Şirket-i Ketab, 3. bs. 1389 (2010) Amerika, s. 19-21

²³⁹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 174-175

²⁴⁰ Engheta, **a.g.e.**, s. 29-32

²⁴¹ **A.e.**, s. 34

²⁴² "Tarihçe-i Faşizm Der İran" (İran'da Faşizmin Tarihçesi), <https://iranleaks.wordpress.com/2011/01/12/history-of-fascism-in-iran/> (12.01.2011)

Paniranistlerle irtibatı olduğunu iddia etmekteydi."²⁴³Petrolün millileşmesi zamanından beri Milli Cephe içinde yer alan Paniranist Partisi, Musaddık'ın Şah'a karşı muhalefeti zirveye çıktığında iki kola ayrılmıştır; Dariush Forouhar liderliğindeki bir fraksiyon, "*İran Millet Partisi*"ni kurarak Milli Cephe içinde kalırken; geriye kalan fraksiyon, Muhsin Pizişkpour liderliğindeki "*Paniranist Partisi*" ise, 1979 yılında devrilene kadar Şah'ı desteklemeye devam etmiştir.²⁴⁴

2.2.5. İran Özgürlük Cemiyeti (Sosyalist Müslümanlar)

1943 yılında İran'da dini ve milli hissiyata sahip gençler bir araya gelerek Muhammed Nakhshab'ın liderliği altında "*Nühzet-i Hodaperestan*" adında bir düşünce okulunu kurmuşlardır.²⁴⁵ Kendilerine "*Hodaperestan-ı Sosyalist*" (Sosyalist Müslümanlar) adı veren bu grubun teorisyeni ve lideri Muhammed Nakhshab idi.²⁴⁶ İktisadi ve toplumsal süreçleri sosyalist bir bakış açısıyla yorumlayan ve Müslüman kimliğini de öne çıkaran bu hareket, Milli Cephe kurulana kadar tek başına ideolojik-siyasi bir fikir kulübü şeklinde faaliyetlerine devam etmiştir. Petrol sanayisinin millileşmesinden önce, grup arasında bir bölünme gerçekleşmiştir. Muhammed Nakhshab liderliğindeki topluluk henüz siyasi bir parti şeklinde faaliyete katılmayı istemeyen grup karşısında milli hareketlerin yaygınlaştığı 1940'ların sonunda, parti kurma imkanlarını kendilerinde görmedikleri için İran Partisi'ne katılma kararı almışlardır.²⁴⁷ Milli Cephe kurulmadan önce de Musaddık'la irtibatları olan Sosyalist Müslümanlar, Milli Cephe'nin kurulmasıyla İran Partisi içinde ona katılmışlardır.²⁴⁸ Onların dini vurgularının öne çıkması, seküler bir parti olan ve içinde Zerdüşt ve Ermeni üyeye sahip İran Partisi içinde bazı rahatsızlıklara sebep olmuştur.²⁴⁹ Ayrıca Parti kongresinde, Nakhshab'ın kendi adaylarının başarılı çıkması, İran Partisi'ndeki eski partililerin rahatsızlıklarını artırmıştır. Bunun üzerine

²⁴³ Necati, a.g.e., s. 151

²⁴⁴ Katouzian, *Musaddık ve Neberd-i Kodret*, s. 175

²⁴⁵ *Ruzname-i Mardum-ı İran* (İran Halkı Gazetesi), 25 Mordad 1358 (1979), S. 23

²⁴⁶ İsmail Azadi, *Ahza-ı Siyasi Der İran* (İran'da Siyasi Partiler), HS Media Ltd, İngiltere 2011, s. 127

²⁴⁷ *Ruzname-i Mardum-ı İran*, 25 Mordad 1358 (1979), S. 23

²⁴⁸ Azadi, a.g.e., s. 137

²⁴⁹ Kerim Sanjabi, *Hatırat-ı Siyasi; Umidha ve Na Umidha* (Siyasi Hatırat; Ümitler ve Ümitsizlikler), İntişarat-ı Milliun-e İran, Londra 1368 (1989) s. 198

Sosyalist Müslümanlar 26 Şubat 1953'te bir bildiriyle İran Partisi'nden ayrıldıklarını ve “*Nida-yı Mermom-u İran*” gazetesini resmi yayın organı olarak kurduklarını ilan etmişlerdir.²⁵⁰ İran Partisi'nden ayrılan bu topluluk faaliyetlerine “*İran Özgürlük Cemiyeti*” (Cemiyet-i Azadi-i Mermom-i İran) ismi altında, 19 Ağustos 1953 yılındaki darbeye kadar Milli Cephe çatısı altında devam etmiştir. Musaddık hükümetine sadık bir şekilde destek veren cemiyet, darbeden sonra faaliyetlerine “*İran Halk Partisi*” (Hizb-i Mermom-u İran) adında bir parti şeklinde devam etmiştir.²⁵¹

2.2.6. Mücahid Müslümanlar Konseyi

Mücahid Müslümanlar Konseyi, Ayetullah Kaşani'nin²⁵² taraftarı ve Şems Qannad Abadi'nin liderliğinde esnaflardan müteşekkil küçük bir cemiyetti.²⁵³ 1948 yılında kurulan Mücahid Müslümanlar Konseyi'nin genel merkezi Tahran'daydı ve küçük şehirlerde de çok güçlü olmayan bazı teşkilatlara sahiplerdi. Daha çok ilmiye havzası, dini medreseler, mollalar ve dini liderlerin nüfuzu altında geleneksel ortak sınıftan oluşan Mücahid Müslümanlar Konseyi teşkilatı üyelerinden bir bölümü geleneksel çarşı ve pazar esnaflarından (bazariler) oluşmaktaydı. Bu kişiler İslam Mücahidlerinin, grev ve protesto yürüyüşlerinde, insan gücü ve para kaynağı temin etmede etkili bir role sahiplerdi.²⁵⁴ Bu kuruluşun toplumsal güçleri kendine çekmedeki başarısı ve itibarı daha çok Ayetullah Kaşani'nin makamı ve şahsiyetine dayanmaktaydı ve bu yüzden hareket, kendi faaliyetlerinin çoğunda Kaşani'nin

²⁵⁰ Azadi, a.g.e., s. 139

²⁵¹ **Ruzname-i Mardum-ı İran**, 25 Mordad 1358 (1979), S. 23

²⁵² “Necf’te ilahiyat öğrencisiyken, 1920’lerin başında Irak’ta Britanyalılara karşı yapılan Şii ayaklanmasına katılan Ayetullah Ebulkasım Kaşani, “kendi de din adamı olan babasının Britanyalılarla savaşırken öldüğü söylenirdi. Kaşani, birkaç kez, önce Britanyalılar tarafından 1943’te Almanların ‘beşinci kolu’ ile bağlantı kurduğu gerekçesiyle, daha sonra 1945’te Kavam tarafından Sovyetler’le yürütülen petrol pazarlıklarına karşı çıktığı için ve son olarak da şah tarafından, 1949 yılında yapılan suikastla bağlantısı olduğu zannıyla hapse atılmıştı. Britanya büyükelçiliğinin raporunda, Kaşani’nin ‘bize yönelik düşmanlığı körüklediği’ ve Musaddık’a fazlasıyla ‘siyasi dini destek’ verdiği fakat onun da oğullarının da ‘rüşvetçi’ ve ‘anlaşma’ yapmaya hazır oldukları için eğer teklif ‘yeterince kazançlıysa’ satın alınabilecekleri belirtiliyordu.” bkz.: Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 153

²⁵³ Necati, a.g.e. s. 155

²⁵⁴ Ruhullah Behrami, Şahram Hasanvand, Suruş Azadbakht, “Mecma’-ı Muselmanan-ı Mücahid” (Mücahid Müslümanlar Konseyi), **Faslname-i İlmi-Pijuh-i Tarihi-i İslam ve İran Danişgah-ı El-Zehra**, 1390 (2011), S. 9, s. 24-35

emirlerinin takipçisiydiler.²⁵⁵Bu dönemde, İslam Mücahidleri gibi ondan daha radikal bir başka İslamcı örgüt daha vardı: “*İslam Fedayileri*”²⁵⁶ ismindeki köktendinci bu örgüt de, İslam Mücahidleri gibi şeriata dayalı İslam devletinin taraftarıydı. Bu ikisi arasındaki fark yöntemsel bir farktı. İslam Fedayileri, İslam şariatının derhal uygulanmasını isterken; İslam Mücahidleri petrolün millileşmesi hareketi zamanında olduğu gibi lüzumu halinde milliyetçi seküler-eğitilmiş yeni orta sınıfla işbirliği yapmaktan kaçınmamaktaydı.²⁵⁷Mücahid Müslümanlar Konseyi, 1952 Temmuz ayına kadar Milli Cephe ve Musaddık hükümetinin yanında yer almıştı; fakat o tarihten sonra Kaşani ile birlikte Musaddık’tan ayrılmışlar ve onunla mücadele etmeye başlamışlardır.²⁵⁸

2.2.7. Bazariler (Tahran Esnaf ve Tüccarlar Derneği)

Pazar ya da Farsça ifadesiyle “*Bazar*” kendine has toplumsal faaliyet kanalları, kanunları ve düzeni olan toplumsal, siyasal ve iktisadi geleneksel bir kurumdur. İran’ın en eski şehirli kurumu olan ve dini merkezlerle irtibata sahip olan Pazar, Şii Mezhebi merasimleri kutlamaları ve dini olayların organize edilmesinde mescitlerde ve hususi evlerde doğrudan ve dolaylı olarak role sahiptir.²⁵⁹Musaddık’ın temsilci olduğu 14. Meclisdöneminde(1944-1946)hükümet makamlarının yolsuzlukları aleyhinde Ticaret Odası tüccarlarından bir grubun sıkıntıları ve taleplerini dinleyen Musaddık,pazar esnafları ve tüccarların onu desteklemesinin zemini hazırlamıştı ve1949 yılında Milli Cephe’nin kurulmasıyla Bazarilerin birçoğu ona katılmışlardı.Bazarilerin bu desteği

²⁵⁵ A.e., s. 27

²⁵⁶ “Dar bir çevrede ikinci derecede din adamlarıyla pazardaki çıraklar arasında örgütlenmiş olan İslam Fedayileri’nin tek talebi şariat kurallarının uygulanması değildi; ‘kafir’ diye gördükleri kimselere karşı şiddet kullanmaya da hazır dılar. 1946 yılında Şiiliği eleştiren kitaplar yazdığı için tarihçi Kesrevi’yi bıçaklayarak öldürdüler. 1949’da Kaşani tarafından ‘gizli Bahai’ olduğu açıklanan eski başbakan Hajir’e suikast düzenlediler. 1952 Mart’ında Britanyalılarla çıkarlara aykırı petrol antlaşması yaptığı için Kaşani’nin lanetlediği Başbakan Razmara cinayete kuran gitti. Sonraki yıllarda İslam Fedayileri Musaddık’ın sağ kolu ve Dışişleri Bakanı’nı gizli bir Bahai olduğu şüphesiyle vurup yaraladılar. Aynı zamanda şeriati uygulamayı reddettiği için Musaddık’ı öldürme planları yapıyorlardı. İleriki yıllarda, İslam Fedayileri ve Kaşani’nin dışarıdan öyle görünmese de yabancı güçlerle gizlice ilişki kurduklarından şüphe edilmesi hiç de şaşırtıcı değildir.” Bkz.: Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 153-154

²⁵⁷ Behrami, Hasanvand, Azadbakht, **a.g.m.**, s. 24-35

A.e. s. 27

²⁵⁸ Necati, **a.g.e.**, s. 155

²⁵⁹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-e Kodret**, s. 174

sağlamasında, Muzaffer Bakayi, Hüseyin Mekki ve Ebulhasan Hairizade gibi Bazarilerle bağlantısı olan Milli Cephe üyelerinden bazı siyasetçilerinde katkısı büyüktü.²⁶⁰Bazariler, 1951 yılında Kunduracılar Loncası başkanı olan Hac Muhammed Hüseyin Rasoh Afshar'ın liderliğinde “*Esnaf ve Tüccarlar Derneği*” (Encümen-i Esnaf ve Bazarganan) adında bir teşkilat kurmuşlardır.²⁶¹ Esnaf teşekküllerinden oluşan“*Esnaf ve Tüccarlar Derneği*”, Pazarın tamamının merkez organı hükmündeydi. Bu komite, kurulduktan sonra, Milli Cephe'ye (tüzel kişilik olarak) üye olmuştur.²⁶²

Milli Cephe'nin en büyük finans kaynağı, Tahran, Meşhed ve İsfahan gibi Bazarilerin merkezlerinden temin edilmekteydi.²⁶³ Özellikle Hac Hasan Kasımi, Hac İbrahim Kerim Abadi, Hac Mahmud Maniyan, Hac Novru Ali Libasçi ve Hac Muhammed Hüseyin Rasoh Afshar gibi Milli Cephe taraftarı Pazar gruplarının maddi desteği elde edilerek Özgürlük Cemiyeti gibi Milli Cephe taraftarı küçük kuruluşlara ekonomik destek sağlanmıştır. Ayrıca, İran petrolü satışına küresel ambargo zamanı Bazariler, petrol dışı ihracatı artırmak için 1951 yılında 3 milyar riyal; 1953 yılında 8 milyar riyal ihracat yaparak Musaddık hükümetine destek sağlamıştır.²⁶⁴Bazariler, Musaddık hükümetine finans desteğinin yanında, hükümetin en zor zamanlarında kepenklerini kapatarak sokak eylemlerine katılmışlar ve 1953 darbe sonrasında da darbe rejimiyle mücadeleye destek olmaya devam etmişlerdir.²⁶⁵

²⁶⁰ Şeyda Saberi, Muhammed Amir Şeyh Nouri, “Bazar ve Nühzet-i Milli Şoden-i San'at-ı Neft” (Petrol Sanayisinin Millileşmesi Hareketi ve Pazar), *Neşriyye-i Pijuhışhay-i Tarihi Danişkede-i Edebiyat ve Ulum-u İnsani- Danişgah-i İsfahan*, Y. 4, S. 3. s. 3

²⁶¹ **A.e.**, s. 3

²⁶² Katouzian, **Musaddık ve Neberd-e Kodret**, s. 174

²⁶³ **A.e.**, s. 174

²⁶⁴ Saberi, **a.g.m.**, s. 7

²⁶⁵ Necati, **a.g.e.**, s. 155

2.3. İRAN PETROLÜNÜN KISA TARİHİ (DARCY İMTİYAZNAMESİ'NDEN MİLLİLEŞMEYE KADAR)

2.3.1. D'Arcy İmtiyaznamesi

İran'da 19. Yüzyılın ikinci yarısında devlet, iktisadi krizi yabancı devletlere veya şirketlere imtiyazlar vererek çözme arayışındaydı. Bu amaçla ilk imtiyaz, 1872 yılında Nasıreddin Şah zamanında aslen Alman olan ve orada bir ticaret ve haber ajansı sahibi olan ve kendi işini Londra'ya taşıdıktan sonra 1857 yılında Britanya vatandaşlığına geçen Baron Julius de Reuter'e vermiştir. İmtiyaz, İran'daki maden, sanayi, tarım kaynaklarının tamamından yararlanma tekeli hakkını kapsamaktaydı. 70 yıl süreli antlaşmaya göre, maden imtiyazı tekel hakkına ek olarak İran'da sulama tesisleri, barajlar ve demiryolları inşa etme hakkı ve yol yapımı, genel hizmetler vs. hizmetler için bir banka kurulması öngörülmüştü.²⁶⁶ İran devletinin imtiyazdan 200 bin dolar ve yıllık kardan yüzde 60 pay alacağı bu imtiyazla ilgili Lord Curzon “ *bir hükümdarlığın bütün kaynaklarını hayal bile edilmeyecek bir şekilde, tarihte hiç görülmedik ölçüde tamamen yabancı ellere teslim edişi*” şeklinde ifadeler kullanmıştır.²⁶⁷

1873 yılında Avrupa'ya yolculuğa çıkan Şah, hem Rus Çarı 2. Aleksandır'ın hem de İngiltere Kraliçesi Viktorya'nın bu imtiyazlardan razı olmadığını görmüştü. Ruslar bu imtiyazı İran'da güç dengesini değiştirmek amacıyla bir İngiliz komplosu olarak değerlendirirken; İngilizler de Reuter'in böyle bir alışverişi onlarla istişare etmeden ve görüşlerini almadan kendi başına gerçekleştirmesinden hoşnut değillerdi. Ayrıca yeni İngiliz vatandaşı olan Rueter'in İngiltere İmparatorluğu'na sadakatından kuşkululardı. Onlar Reuter'in bu imtiyazı eline aldıktan sonra İngiliz vatandaşlığından çıkarak böyle çok kıymetli bir imtiyazı Rusya'da harcamasından korkmaktaydılar. Şah ülkeye döndüğünde, tüm tebâasının bu imtiyazın iptal edilmesini istediğini görmüş ve Reuter'e mesaj göndererek imtiyazı kendisi açısından hiç olmamış gibi saydığını

²⁶⁶ Alam, **a.g.e.**, s. 19-21

²⁶⁷ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 53

bildirmiştir.²⁶⁸ Ama, 1889’da Reuter’e ilk verilen imtiyazın iptal edilmesinden sonra bir banka kurma imtiyazı verilmiştir. Antlaşmaya göre kurulan banka, “*Imperial Bank of Persia*” (Bank-ı Şehinşahşahi) para basma hakkına sahip olacaktır. Ayrıca, Rus Dolgorosky Şirketi’ne demiryolu yapma imtiyazı verilirken; bir Rus bankasına İran’da işletme izni verilmiştir.²⁶⁹ Banka İmtiyaznamesi’nin imzalanmasından kısa bir süre sonra, ülke kargaşa ve huzursuzluğa maruz kalmışken, Nasireddin Şah, yeniden Avrupa’ya gitmiştir. 1890 Mart ayında C. E. Talbot adında bir İngiliz müteahhit Tahran’daki İngiliz siyasi temsilciliğinin himayesiyle Şah’tan bir imtiyaz satın almıştır. Antlaşmaya göre, İran’daki tütün üretiminin tamamı, iç satışı ve dışarıya ihracatı 50 yıl süreyle onun kontrolü altında yer alacaktır. Talbot karşılığında elde edilen kardan dörtte birini Şah ve devlete ödemeyi taahhüt etmiş ve yıllık 15 bin lira da kira olarak verecektir.²⁷⁰

Tütün imtiyazı, tütün işiyle uğraşan ülkenin muhtelif gruplarını şiddetle tehdit etmekteydi ve bu yüzden reformcu ve İslam’ın yayılmasını ve Müslümanların birliğini savunan Seyyid Cemaleddin Esedabadi (Cemalleddin Afgani) isminde sömürge karşıtı bir müctehid isyan ateşini başlatmıştır. Şah’ın istibdadına muhalefeti sebebiyle İran’dan sürgün edilmiş olan Afgani, İslam rehberlerinin büyük nüfuzunu dikkate alarak, Samara’daki Ayetullah Hasan Şirazi’ye bir mektup yazmıştır. Mektupta, Şirazi’ye halkın desteğiyle kıyam etmezse, İslam ülkesi olan İran’ın yabancıların egemenliğine gireceğini belirterek, İngilizlere ve Ruslara Şah’ın verdiği imtiyazlara itirazlarını ifade etmiştir. Ayetullah Şirazi, Afgani’nin mektubunun ardından tütün imtiyazı iptal edilene kadar tütün ve nargile kullanımının haram olduğunu içeren bir fetva yazmıştır. Şah bunun üzerine kendisine karşı başlayan isyan karşısında teslim olmuş ve tütün imtiyazını iptal etmiştir.²⁷¹

28 Mayıs 1901 tarihinde Modern İran Tarihi’nin en önemli antlaşmalarından biri yapılmıştır. Muzaferiddin Şah, Rusya’nın civarında olması sebebiyle müstesna olan 5 kuzey eyaleti dışında, (Azerbaycan, Gilan, Horasan, Mazenderan ve Esterabad)

²⁶⁸ Alam, **a.g.e.**, s. 21-22

²⁶⁹ Gaerthwaite, **a.g.e.**, s. 190

²⁷⁰ Alam, **a.g.e.**, s. 23

²⁷¹ **A.e.**, s. 23-34

ülkenin tamamında petrol arama, çıkarma, taşıma ve satış işlerini gerçekleştirme imtiyazını 60 yıl için İngiliz vatandaşı William Konx D’Arcy’e vermiştir. İmtiyaz alan kişi, karşılığında imtiyazdan yararlanmak için iki yıl zarfında bir ya da birden fazla şirket kurabilecekti ve kurulan şirket ya da şirketlerin faaliyetlerinden elde edilen yıllık kardan imtiyaz hakkı olarak İran devletine yüzde 16 vermeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca ilk şirket kurulduktan sonra İran devletine 20 bin İngiliz Lirası nakit, 20 bin Lira da hisse payı olarak verecektir. İmtiyaz süresi bittiğinde şirkete ait tüm alet - edavat hiçbir tazminat ödemeksizin İran devletine ait olacaktır. Taraflar arasında ihtilaf meydana geldiğinde Tahran’da tarafların kendilerinin belirlediği birer hakim ile mahkeme kurulacaktır. Orta yol bulunamadığında tarafların belirlediği üçüncü hakimin kararı nihayi ve kesin hükmünde olacaktır.²⁷²Bu imtiyazın verilmesi tarihi, Meşrutiyet rejiminin kurulmasından 5 yıl önceydi. Meşrutiyet rejiminin kurulması ve anayasa’nın yapılmasından sonra, Anayasa’nın 24. Maddesine göre, her türlü tarım ve ticaret imtiyazı (tekel) verilmesi, antlaşma ve sözleşmesi imzalanmasını Milli Şura ve Senato meclislerinin onaylanmasını şart koşuyordu; fakat geçmişe dönük olarak adı geçen yasanın kapsayıcılığına ve yasama gücü tarafından “*Darcy İmtiyaznamesi*”nin onaylanması lüzumuna dair bir bölüm bulunmamaktaydı. Her ne kadar Birinci Meclis’te imtiyazname kuralları ve petrol şirketinin adımları etrafında bazı müzakerelere yapılmış olsa da, bu müzakerelerde onun onaylanması veya reddini içeren bir durum olmamış ve 1901 tarihli imtiyazname meclisler tarafından ne onaylanmış ne de reddedilmiştir.²⁷³

Darcy’nin şirketi ilk petrol arama faaliyetlerine 1902 yılında Kasr-ı Şirin’de başlamıştır. İlk sondaj çalışmalarından bir sonuç elde edemeyen Darcy, İngiliz şirketi “*Burma Oil Company*” ile 1905 yılında ortaklık kurmuştur.²⁷⁴ Bu ortaklığın ardından yapılan aramalarda, 1908 yılında Mescid-i Süleyman’da bulunan bir kuyuda petrole ulaşılmıştır. Bir yıl sonra yani 14 Nisan 1909 tarihinde iki milyon lira sermayeyle “*İngiliz-İran Petrol Şirketi*” (APOC) kurulmuştur.²⁷⁵Petrolün bulunmasının ardından,

²⁷² **Esnad-ı Neft**, C. 1, s. 5-8

²⁷³ Ruhani, **a.g.e.**, s. 58

²⁷⁴ Gökhan Bolat, “Anglo-Persian Oil Company’dan British Petroleum’a (BP): İngiltere’nin İran’daki Petrol Macerası”, **History Studies, (International Journal Of History)**, 2013, C. 5, S. 2, s. 60

²⁷⁵ Ruhani, **a.g.e.**, s. 59

“1912’de Mescid-i Süleyman’dan ilk petrol akışı başladı. Abadan’a getirilen ham petrolün işlenmesi için burada 400 bin ton kapasiteli büyük bir rafineri kuruldu”²⁷⁶ 1914 yılında İngiliz devleti, deniz gücünün yakıtını temin için petrolün günden güne artan önemine binaen şirketin yüzde 56 hissesini satın almış ve şirketin yüksek siyasetiyle ilgili kararları katılmaları için iki temsilcisini yönetim kuruluna atamıştır. Böylece şirketin kontrolünü eline almış ve imtiyaz hakikatte İngiliz devletine nakledilmiştir. İngiltere, kendi deniz gücüne çok az bir fiyatla ve uzun bir süreliğine yakıt almak için petrol şirketiyle bir antlaşma imzalamıştır.²⁷⁷ 1918 yılına kadar Abadan Rafinerisi çok verimli bir şekilde çalışmıştır. 1916’da, İngiliz donanmasının ihtiyacının beşte birini karşılayan Abadan rafinerisinde ilk zamanlarda yılda 120 bin ton petrol işlenirken; 1918’de üretim kapasitesi 1 milyon tona çıkarılmıştır.²⁷⁸ Bununla birlikte D’Arcy İmtiyaz Antlaşması’nda İran hükümetinin alacağı hisse ve kar oranlarının nasıl hesaplanacağına dair bir açıklama bulunmaması ileriki zamanlarda İran devletiyle petrol şirketi ve çoğunluk hisseye sahip olan İngiltere devleti arasında ihtilaflara sebep olacaktır.²⁷⁹

2.3.2. Rıza Şah Dönemi’nde D’Arcy İmtiyaz Antlaşması’nın Yenilenmesi

1901 yılında imzalanan “D’arcy Antlaşması”na göre, İran yıllık kardan yüzde 16 alacaktı; ama bu kar payının nasıl hesaplanacağına dair hükmün bulunmaması İran devletinin alacağı payı muğlaklaştırmıştı.²⁸⁰ D’Arcy Antlaşması’na göre imtiyaz sahibinin kurduğu şirketler elde edilen yıllık karın yüzde 16’sını imtiyaz hakkı olarak İran devletine ödeyecekti; fakat her türlü harç ve vergilerden muaf olacaktı. İmtiyaz hakkının belirlenmesi şu şekildeydi: petrol fiyatının yükselmesi ve ülke dışındaki yeni şirketlerin kurulması, İran devletinin gelirlerini de aynı oranda artıracak; fakat, eğer piyasada petrol fiyatı düşer ya da petrolfaaliyet masrafları artarsa İran devletinin

²⁷⁶ Bolat, **a.g.m.**, s. 62

²⁷⁷ Ruhani, **a.g.e.**, s. 59

²⁷⁸ Djalili, Kellner, **a.g.e.**, s. 51

²⁷⁹ Bolat, **a.g.m.**, s. 59

²⁸⁰ Djalili, Kellner, **a.g.e.** s. 50

gelirleri karın inmesine oranla daha azalacaktır.²⁸¹ İran'da Meşrutiyet rejimine geçildikten sonra, bu duruma Birinci Dünya Savaşı zamanında itiraz edilse de İran lehine bir sonuç çıkmamıştır. 1932 yılına gelindiğinde İran devleti alacağı kar payının önceki yıllara göre düşük ödendiğini belirterek bu duruma itiraz etmiştir. İran'a ödenen payın 1929 yılında baş gösteren küresel boyuttaki iktisadi krizden kaynaklı olduğunu ifade eden petrol şirketinin en büyük hissedarı İngiltere hükümetinin cevabı, İran'ı tatmin etmekten çok uzaktı.²⁸² Bunun üzerine İran devleti, 28 Kasım 1932'de beklenmedik bir şekilde "*Anglo-Persian Oil Company*" (APOC) sorumlu müdürü olan T. L. Jackson'a antlaşmanın iptal edildiği ve İran devletinin İran milli menfaatleri doğrultusunda İngiliz şirketiyle yeni bir antlaşma imzalamaya hazır olduklarını bildirmiştir.²⁸³ İngiltere hükümeti, D'Arcy Antlaşması'nın iptaline hemen reaksiyon göstermiş ve 29 Kasım 1932 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın petrol şirketi temsilcisiyle yaptıkları acil oturumda şirketin iki aşamalı bir planı takip etmesini kararlaştırmışlardı. İlk aşamada İngiliz devleti, perde arkasında kalarak şirketi destekleyecek ve şirket barışçıl bir yolla meseleyi çözmeye çalışacaktı. İkinci plana göre lüzumu halinde askeri güçlerden istifade edilecekti. İkinci plan ekonomik maliyeti de dikkate alınarak arka plan itilmiş ve birinci plan olan diplomasi yolu tercih edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın ardından hükümet, krizi 30 Kasım'da incelemiş ve toplantının ardından Tahran'a resmi bir itiraz mektubu göndermiştir. Bu mektupta antlaşmanın iptalinin kanun dışı olduğu ve 1901 Antlaşması'nı çiğnemek olduğu belirtilmiştir.²⁸⁴

İngiltere'nin bildirisine İran devletinin cevabı çok kısa zaman içinde gelmiştir. İran Milli Şura Meclisi, Maliye Bakanlığı'nın "*Darcy İmtiyaznamesi'nin Ilgasına Dair*" kararını 1 Aralık 1932 yılında onaylayarak antlaşmayı tek taraflı feshettiğini açıklamıştır.²⁸⁵ Kararı kabul etmeyen petrol şirketi ve İngiliz devleti meseleyi BM'ye taşımıştır. BM Şurası'nın emriyle Çekoslovakya Dışişleri Bakanı Benes tarafların ihtilaflarını gidermekle görevlendirilmiştir. İranlı ve İngiliz görevlilerin müzakeresi

²⁸¹ Ruhani, **a.g.e.**, s. 64-65

²⁸² Bolat, **a.g.m.**, s. 64-65

²⁸³ Dr. Mohammad Hossein Nia, "Karardad-ı Neft 1933" (1933 Petrol Antlaşması), **Faslname-i Mutaalat-ı Tarihi**, 1391 (2012), Y. 10, S. 39, s. 129

²⁸⁴ Hossein Nia, **a.g.m.**, s. 130

²⁸⁵ **Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran**, S. 7032, 26/9/1311 (17 Aralık 1932)

sonucunda taraflar yeni bir antlaşma için müzakere masasına oturmuşlardır.²⁸⁶ Mesele mahkemeye irca edildikten sonra İngiltere Fars Körfezi'ne gönderdiği iki savaş gemisini Bengal Körfezi'ne geri çağırması ve 3 Nisan 1933 yılında İran'a gelen şirket temsilcisi ile görüşmeler başlamıştır.²⁸⁷ Taraflar 29 Nisan 1933 tarihinde William Knox D'Arcy'e, 1901 yılında verilen (sonrasında antlaşmaya dayanılarak APOC petrol şirketi kurulmuştu) ve 1932'de İran devletinin tek taraflı iptal ettiği petrol imtiyazı yerine, 60 yıl süre zarfında APOC'ye yeni bir petrol imtiyazı verilmesi antlaşmasını imzalamışlardı. Yeni antlaşmaya göre;

İran devleti, İran iç pazarında satılan ya da İran'dan ihraç edilen petrolün her tonu için sabit fiyatla 4 İngiliz Şilini kazanacaktır. Bu oranın belirlenmesinde İngiliz parasının altın fiyatları karşısındaki değeri ölçüt alınacaktır.

Her yıl İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin hisse sahiplerine 671250 liraya ek olarak yıllık kardan yüzde 20'si verilecektir.²⁸⁸

İran devleti yeni antlaşmayla petrol fiyatı pazarda çok düşse de sabit bir gelire sahip olacaktır.²⁸⁹ Dolayısıyla 1935'te adı "*Anglo-Iranian Oil Company*" (AIOC) olarak değiştiren şirketle İran devletinin yaptığı bu yeni antlaşma sonucunda İran devleti gelirlerini artırsa da²⁹⁰ antlaşma İranlıları tam olarak tatmin etmemiş ve 2. Dünya Savaşı yıllarında artan milliyetçi dalganın şirkete karşı olumsuz bakışını artıracaktır.

2.3.3. Gass-Golshaian Petrol Antlaşması

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesine yakın bir zamanda Sovyetler Birliği, İran'ın kuzey bölgesinde petrol arama ve çıkarma imtiyazı talebinde bulunmuştu. İran devletinin savaş bitene kadar yabancılara petrol imtiyazı vermesini yasaklayan bir kanun²⁹¹ çıkarmasıyla Sovyetler Birliği istediğini elde edememişti. Bunun üzerine Sovyetler Birliği, kendi teşviki ve desteğiyle İran Azerbaycan eyaletinde ve İran Kürdistan

²⁸⁶Ruhani, **a.g.e.**, s. 66

²⁸⁷Hosseini Nia, **a.g.m.** s. 132-134

²⁸⁸**Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran**, 10/4/1312 (1 Temmuz 1933)

²⁸⁹Ruhani, **a.g.e.**, s. 65

²⁹⁰Bolat, **a.g.m.**, s. 65

²⁹¹**Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran**, S. 16714, 29/9/1323 (20 Aralık 1944)

bölgesinde milli kalkışmaları, İran merkezi yönetim üzerinde baskı unsuru kullanmış ve sonunda 4 Nisan 1946 tarihinde istediği imtiyaz anlaşmasını elde etmişti. Yapılan anlaşmaya İran Milli Şura Meclisi'nin onayından geçtikten sonra yürürlüğe girecekti. Ama Sovyetler Birliği ile yapılan bu antlaşma tasarısı mecliste reddedilmişti. Milli Şura Meclisi'nin 21 Ekim 1947 tarihindeki oturumunda antlaşmanın iptaline ek olarak, birkaç genel hüküm daha gelmişti: Bunlardan biri yabancılara petrol imtiyazı verilmesinin kesin olarak yasaklanmasıydı:

“Yabancılara her türlü petrol imtiyazı verilmesi ve pay verilmesi yöntemi ile yabancılarla şirket kurulması kesinlikle yasaktır.”

Diğer hükümde geçen “güney petrolü” ifadesiyle hükümeti mevcut petrol imtiyazları konusunda da milli hakları temin amacıyla müzakereyle görevlendirmişti:

“Genel olarak ülkenin yer altı kaynakları ve başıboş bırakılmış diğer kaynaklar, özel olarak güney petrolü gibi ülkenin servet kaynaklarıyla ilgili İran milletinin haklarının tümünde devlet mükelleftir. Hükümet milli hakları elde etmek amacıyla gerekli adımları ve müzakereleri gerçekleştirir ve Milli Şura Meclisi onun neticesinden haberdar edilir.”

Ve bu kanundaki diğer hükümde şu şekildeydi:

“Beş yıllık süre zarfında ülkenin petrol çıkarma bölgelerinden ilmi ve teknolojik tam haritalar çıkartılarak, İran'ın kuzey bölgelerinde ticarete istifade edilebilecek miktarda petrolün varlığı gerekli araştırmaların gerçekleştirilmesinde sonra kesinleşmesi suretiyle hükümet Sovyetler Birliği'yle o mahsullerin satışı hususunda müzakare içine girmeye ve neticesini Milli Şura Meclisi'ne bilgilendirmeye izin sahibidir.”²⁹²

İkinci Dünya Savaşı'nda ülkenin işgal edilmesi ve “ayrılıkçı” hareketler İran'da milliyetçiliğin ve Antiemperyalizmin yükselmesine neden olmuştur. “Ülkeyi birleştiren tek faktör yabancı düşmanlığı ve özellikle de İngiliz düşmanlığıydı... Protestoların odak noktası, İran'ın sanayideki en büyük işvereni, ülkenin yabancı

²⁹²Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, 29 Mehr 1326 (21 Ekim 1947)

gelirlerinin en önde gelen kaynağı ve modern yabancı dünyanın sembolü saydıkları Anglo-İran Petrol Şirketi'nde yoğunlaşıyordu.”²⁹³1933 yılında uzatılan petrol imtiyazından memnuniyetsizlik, özellikleVenezuela'da ortaya çıkan,şirket ve petrol kaynağı ülkenin, yüzde 50-50 paylaşımını içeren antlaşmanın ortaya çıkmasından sonra daha da artmıştır.²⁹⁴22 Haziran 1948 tarihinde başbakanlığa gelen Abdülhüseyin Hajir, Milli Şura Meclisi'ne kendi hükümet programının takdimini sırasında, 1943'de yapılan yabancılara petrol imtiyazını yasaklayan kanunun icrasına yönelik adımlar atılması gerektiğine yönelik bir konuşma yapmıştır.²⁹⁵ Başbakan Hajir bu sözleriyle AIOC ile olan mevcut antlaşmaya vurgu yapmıştır. Üç ay sonra İngiliz-İran Petrol Şirketi tarafından bir temsilci, hükümetin davetiyle Tahran'a gelerek30 Eylül-13 Ekim 1948 tarihleri arasında hükümetle müzakere içine girmiştir. Bu görüşmelerde hükümet,İran'ın haklarını temin amacıyla özellikle “1933 Antlaşması”nın yenilenmesinin gerekliliğinden bahsetmiş ve yerli ve yabancı çeşitli uzmanlarla onun etrafında gerekli istişareleri yaparak, görüş ve isteklerini şirket temsilcisine açıklamıştır.²⁹⁶

Taraflar arasında ciddi müzakereler Hajir hükümetinin düşmesinin ardından ikinci defa iş başına gelen Muhammed Said hükümeti zamanında başlamıştır. Bu defa görüşmelerde AIOC Yönetim Kurulu Başkanı Neville Gass'te vardı ve İran'ın müzakere heyeti başkanlığını vaktin Maliye Bakanı Golshaian uhdesine almıştı.²⁹⁷ Muhammed Said hükümetinde Abbasgholi Golshaeen, petrol şirketiyle 1933 petrol antlaşması şartları konusunda müzakerelere başlaması için Maliye Bakanı olmuştur.²⁹⁸Yeni müzakereler esnasında Said hükümeti Curtis ve Tournberg adındaki iki Amerikalı ve Rousseau ve Giddell isimdeki iki Avrupalı müşavirin görüşlerinden faydalanmaktaydı.²⁹⁹ İran devleti müzakere taraflarından iki temel şey istemekteydi; bunlardan birincisi: Venezuela gibi yüzde 50 pay almak. İkincisi: Yeni antlaşmanın – her nasıl olursa olsun- her 15 yılda bir yenilenmesi. Şah ise şirket ve hükümetlerin

²⁹³Daniel Yergin, **Petrol Para ve Güç Çatışmasının EpikÖyküsü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, çev. Kamuran Tuncay, 3. bs., İstanbul 2003, s. 428

²⁹⁴Bolat, a.g.m., s.

²⁹⁵Ruhani, **a.g.e.**, s. 72

²⁹⁶**A.e.**, s. 72

²⁹⁷Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 89

²⁹⁸Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 134-135

²⁹⁹Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 91-92

anlaşamamaları halinde İngilizlerin Ahmed Kavam ve Seyyid Ziya gibi güçlü siyasetçileri iş başına getirmesinden endişe ettiği için, çatışmalı bir süreç olmadan meselenin halledilmesini istemekteydi.³⁰⁰ İran temsilcisi Golshaian ve AIOC temsilcisi Gass arasında gerçekleştirilen müzakereler sonucunda “*Gass-Golshaian Antlaşması*” ya da ek antlaşma anlamına gelen “*İlhak Antlaşması*” (Karardad-ı İlhaki) imzalanmıştır. 17 Temmuz 1949 yılında imzalanan antlaşma, 1933 yılında Anglo-İranian Oil Company (O zamanlar şirketin ismi APOC) ile 1901’de verilen D’Arcy İmtiyaz Antlaşması’nı yenileyen antlaşmanın bazı maddelerinde değişiklikler yapan ek bir antlaşmaydı. Bu antlaşmaya göre; İran’ın imtiyaz hakkı, her ham petrol tonu başına 4 İngiliz Şilininden 6 Şiline çıkarılmıştır.³⁰¹ Meclis’in 15. Yasama Dönemi’nin son günlerinde yapılan antlaşma, onaylanmak için 16. Meclis’in açılmasını bekleyecekti ve bu durum İran kamuoyunda ve Milli Şura Meclisi’nde hararetle tartışmaları başlatacaktır.

2.3.4. Petrol Komisyonu ve Petrol Sanayiinin Millileştirilmesi

9 Şubat 1950 tarihinde 16. Meclis’in açılmasıyla³⁰² 16. Milli Şura Meclisi’ne seçilmeyi başaran Milli Cephe temsilcilerinden yedi kişilik grup, mecliste “*Vatan Fraksiyonu*”nu teşkil ederek siyasi faaliyetlerine başlamışlardı.³⁰³ Said hükümeti meclis usulüne göre, 19 Mart günü istifasını sunmuş³⁰⁴ ve 9 Nisan 1949’da Ali Mansur Milli Şura Meclisi’ne kurduğu hükümeti açıklamıştır. Petrol tasarısını (*Gass-Golsahaian Antlaşması*) hükümet programına almayan Mansur, bu konuyu önceki hükümetin meclise taşıdığını, şimdi yeni meclisin karar alması gerektiğini belirterek, petrol tasarısının onaylanması hakkında milletvekillerine, devletin maslahatına göre karar almalarını söylemiştir.³⁰⁵ Başbakan Mansur’un 13 Haziran’da petrol komisyonu kurulması teklifi³⁰⁶ 20 Haziran 1950’de Şura Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Meclis bünyesinde kurulan Özel Petrol Komisyonu, başta mevcut Gass-Golshaian

³⁰⁰ A.e., C. 1, s. 92-103

³⁰¹ Esnad-ı Neft, C. 1, s. 28-31

³⁰² Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 16, 20 Behmen 1328 (9 Şubat 1950)

³⁰³ Necati, a.g.e., s. 149

³⁰⁴ Muvahhid, a.g.e., C. 1, s. 114

³⁰⁵ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 16, 20 Ferverdin 1328 (9 Nisan 1950)

³⁰⁶ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre:16, 23 Khordad 1329 (13 Haziran 1950)

Antlaşma Tasarısı olmak üzere, petrol meselesiyle ilgili incelemeler ve müzakereler yaparak Şura ve Senato Meclislerine konuyla ilgili rapor hazırlayacaktı. Petrol Komisyonu kurulur kurulmaz 15. Meclis'ten kalan Gass-Golshaian Antlaşma Tasarısı bu komisyona devredilmiştir.³⁰⁷ Meclis Petrol Komisyonu 18 üyeye sahipti. Komisyon üyelerinden 13 kişi homojen bir gruptan veya birbirine yakın görüşten değildi ve genel olarak şirketle müzakerelerin yenilenmesine olumlu bakmaktaydılar. Bu grubun sözcüsü Cemal İmami idi.³⁰⁸ Komisyonun Musaddık'la birliktediğer 5 üyesi Milli Cephe temsilcileriydi. Musaddık ilk toplantıda karşı çıkmasına rağmen mevcut 15 kişiden 14'ünün oyunu alarak komisyon başkanlığına seçilmiştir.³⁰⁹ Petrol Komisyonu işe başlamadan önce Ali Mansur istifa etmiş ve başbakanlık fermanı, 26 Haziran 1950'de, o zamana kadar Genelkurmay Başkanlığı görevini yürüten Korgeneral Razmara'ya verilmiştir.³¹⁰ Petrol Komisyonu da ilk toplantısını aynı tarihte gerçekleştirmiştir.³¹¹

Ali Razmara, başbakanlık makamına oturmaya yakın bir zamanda “İran'daki Amerikan Elçiliği'ne atanan Henry Gridy kendi görev mahalline hareket etmeden önce açıkça Amerika'nın İran'a askeri yardımı olacağını söyleyerek “güvenilir” bir hükümetin iş başına gelmesi gerektiğini ve böyle bir hükümetin yakında iş başına geleceğini vurgulamıştır.”³¹² Razmara, hükümetini meclise açıkladığı 27 Haziran günü Milli Cephe'nin meclis kanadı olan Vatan Fraksiyonu onu askeri bir darbe arayışında olan diktatör olarak itham etmiştir. Aynı günkü meclis oturumunda Milli Cephe lideri Muhammed Musaddık, önce Milli Cephe bildirisini, daha sonra da meclis adına kendisine gönderilen Ayetullah Kaşani'nin bildirisini meclis kürsüsünden okumuştur. Adı geçen bildirilerde, Razmara'nın Amerika ve İngiltere'nin himayesiyle askeri bir diktatörlük kurma isteğinde olduğu ve bu duruma karşı halkı mukavemete çağıran bir içeriğe sahipti.³¹³ Milli Cephe'nin Razmara karşısındaki kaygıları, belki de kendisi

³⁰⁷ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre:16, 30 Khordad 1329 (20 Haziran 1950)

³⁰⁸ Ruhani, **a.g.e.**, s. 84

³⁰⁹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 179

³¹⁰ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 116

³¹¹ **Esnad-ı Neft**, C. 1, s. 32

³¹² Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 116-117

³¹³ 27 Haziran 1950 günü Musaddık Milli Cephe'nin bildirisini okumuştur. Özet olarak eski hükümetin hiç bir gensoru bile almadan birkaç saat içinde devrildiğini ve medyada da yazan askeri darbeye benzer bir hükümetin iş başına geldiğini, bu durumun İran'ın demokrasi ve özgürlüğüne büyük tehdit olduğunu

gibi bir asker olan Rıza Şah'ın bir darbeyle işbaşına gelerek otoriter bir yönetim kurmasıydı. Onlara göre Razmara da böyle bir işi yapabilirdi. Milli Cephe'nin Razmara'ya saldırıları 18 Ekim 1950 tarihinde Başbakan Ali Razmara'nın Senato Meclisi'nde Gass-Golshaian Antlaşması'na olumlu baktığını açıklamasıyla daha da şiddetlenmiştir.³¹⁴ Bir gün sonrasında, Şura Meclisi'ndeki bir oturumda Milli Cephe temsilcileri Razmara'yı 1947 yılındaki yabancılara petrol imtiyazını yasaklayan ve milli servet kaynaklarının tümünden İran halkının istifade etmesini öngören kanunun icrasını askıya almakla itham etmişlerdi. Milli Cephe lideri Musaddık şöyle demişti: “Razmara'yı Gass-Golshaian Antlaşmasının icrası için getirdiler.” Musaddık devamında Razmara'yı kastederek “bu General, vekillerin elini kolunu bağlamak ve petrol şirketine teslim etmek istiyor” demiştir.³¹⁵ 1950 Ekim ve Kasım aylarında Razmara, Tahran'da AIOC temsilcisine birkaç defa ilhak antlaşmasına onayı olduğunu açıklamış ve onlardan da antlaşma şartlarında bazı değişiklik yapılmasına razı olmalarını istemiştir.³¹⁶

2 Aralık 1950 tarihinde AIOC temsilcisi, Londra'daki şirket üst düzey yöneticilerine Razmara'nın Suudi devletiyle Aramko şirketinin yeni bir antlaşma

vurgulamıştır. Musaddık ardından Ayetullah Kaşani'nin bildirisini okumuştur: Bildiride, Kaşani istibdat rejimini tecrübe etmiş biri olarak, birkaç gün önce meclise Milli Cephe lideri Musaddık aracılığıyla bir mesaj gönderdim ifadesiyle başlayan yazısında; “İran halkına çok acı çektirmiş olan diktatörlük hükümetlerinden sakınılması gerektiğini, ama maalesef memlekette yabancıların yardımıyla ve onların teşviki ve tahrikiyle hükümet etmek isteyenlerin olduğunu ve bu duruma vatansever ve Müslüman İran halkının mücadele etmeye çağırıldığını” belirtmiştir. Ardından meclise tanıtılmak için Bakanlar Kurulu temsilcileri toplantı salonuna geldiğinde Vatan Fraksiyonu temsilcileri onlara: “Niçin geldiniz, İran milleti diktatörlüğe muhaliftir” şeklinde sataşmaya başlamışlardı. Yapılan konuşmalarda Milli Cephe vekillerinden Bakayi, Şayegan ve Mekki gibi Vatan Fraksiyonu adı altında mecliste siyaset yapan isimler, “Diktatörlüğü istemiyoruz...” “İran milleti diktatörlüğe teslim olmayacak...” “Biz diktatörlüğe teslim olmayacağız...” şeklinde sloganlar atmışlardı. Bu oturumda, Başbakan hükümetini açıklayacağı sırada da Milli Cephe Vekilleri sataşmalarına devam etmişlerdi. Razmara iftihar ediyorum der demez, Hüseyin Mekki, “Amerika ve İngiltere'nin desteğiyle tabi ki iftihar içinde olursun” demiştir. Daha sonra Razmara hükümetini açıklamıştır. Cephenin saldırıları Bakanlar Kurulu açıklandıktan sonra, başbakanın hükümet programını açıklarken de devam etmişti: Muzaffer Bakayi, Razmara'yı işkencecilikle itham ederken; Musaddık, Razmara konuşurken, “Diktatörlüğü devireceğiz, halk sizi devirecek” şeklinde başbakana seslenmişti. Bkz: **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 16, 6 Tir 1329 (27 Haziran 1950)

³¹⁴**Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran**, Devre. 1, 26 Mehr 1329 (18 Ekim 1950)

³¹⁵ Musaddık, Razmara'ya 1947'de çıkarılan İran'ın kendi petrol kaynaklarını kendisi yönetmesine dair kanunu icra etmediğini, fakat AIOC ile yapılan Gass- Golshaen Antlaşması'na muvafık olmakla itham etmiştir. Musaddık, Darcy İmtiyazı'nın diktatörlük zamanında imzalandığını ve bu uzatmayla İran milletinin haklarının zarar gördüğünü belirtmiştir. Bkz.: **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 16, 27 Mehr 1329 (19 Ekim 1950)

³¹⁶Ruhani, **a.g.e.**, s. 88

yaptığına dair duyumuyla ilgili bilgi talebinde bulunduğunu iletmiştir. “Üç gün sonra şirket temsilcisi, Razmara’ya Suudi hükümetiyle Aramko’nun yeni antlaşma imzalamadığını söylemiştir.”³¹⁷ 10 Aralık 1950’de Petrol Komisyonu, oybirliğiyle Petrol Tasarısı’na muhalefet etmiş ve İlhak Antlaşması’nın İran’ın haklarından yararlanması için yeterli bulmadıklarını vurgulamıştır. Aynı oturumda komisyonun Milli Cephe temsilcileri tarafından petrol sanayinin millileştirmesi amacıyla bir teklif verildiyse de komisyon onu kabul etmemiştir.³¹⁸ Beş gün sonra Tudeh Partisi liderleri hapisten kaçmışlardı. Bu işe, Başbakan Razmara’nın yardım ettiği iddia edilmiştir. Birkaç gün geçmeden “Bakayi’nin Şahit Gazetesi saldırıya uğramış ve Razmara hükümetini destekleyen Cemal İmami mecliste açıkça Bakayi ve Milli Cephe’yi himaye etmiş ve basının şiddetli sansürü ve Milli gazetecilerin hapse atılmalarını da eleştirmiştir. Karşılığında Bakayi İmami’ye teşekkür etmiş; hatta Şah’ı iyilikle anmıştı. Safların yeniden oluştuğu belli olmaktaydı.”³¹⁹ Siyasi zeminin aleyhine döndüğü Razmara, Petrol Tasarısı’nı 26 Aralık 1950 tarihinde meclisten geri almış ve İran’ın haklarından yararlanması amacıyla başka adımların atılacağını söylemiştir. Bu tarihten tam 4 gün sonra Suudi Arabistan’da Amerikan “Aramko” şirketiyle karın yüzde 50-50 paylaşılmasını içeren petrol antlaşması imzalanmıştır.³²⁰ Bu antlaşma sonucunda, İran’ın güney petrollerini elinde bulunduran İngiliz-İran Petrol Şirketi(AIOC) ile olan mevcut antlaşmanın daha fazla devam etmesinin zor olduğu aşıkardı. Şura Meclisi de bu minvalde adım atarak, 11 Ocak 1950’de Gass-Golshaian Tasarısı’na muhalefet eden Petrol Komisyonu’nun raporunu onaylamıştır. Aynı oturumda milletvekillerinden 40 kişinin imzasıyla bir tasarı onaylanmıştır; tasarıya göre Petrol Komisyonu 2 ay zarfında petrolün durumuyla ilgili hükümetin takip etmesi gereken bir yol haritası çıkarmakla görevlendirilmiştir.³²¹

31 Ocak 1951 tarihinde Razmara şirket temsilcisine, millileşme dalgasına vurgu yaparak, yüzde 50-50 antlaşmasını içeren bir antlaşmadan başka çare kalmadığını iletmesi üzerine şirket temsilcisi bazı şartlarla bunu kabul etmeye hazır

³¹⁷ A.e., s. 88

³¹⁸ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 16, 23 Azar 1329 (14 Aralık 1950)

³¹⁹ Katouzian, *Musaddık ve Neberd-i Kodret*, s. 180

³²⁰ Muvahhid, *a.g.e.*, C. 1, s. 126

³²¹ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 16, 21 Dey 1329 (11 Ocak 1951)

olduklarını bildirmiştir.³²² 2 Mart 1951 Perşembe günü “*Fedayian-ı İslam*” imzalı bir bildiri yayımlanmıştır. Bu bildiride “*İran ve Petrol’ün Mukadderatı*” konusunda 3 Mart Cuma günü halkı bir konferans için Şah Mescidi’ne çağırmıştır. Aynı gün Ayetullah Kaşani de ayrı bir bildiri yayımlayarak Üniversite öğrencilerini, gençleri ve tüccardan bir tabakayı Fedayian-ı İslam tarafından gerçekleştirilecek bir programa katılmaları için davet etmiştir.³²³ Petrol sanayisinin millileşmesi üzerine kamuoyu baskısı giderek artmıştı. 6 Mart günü Musaddık Razmara aleyhinde bir bildiri yayınlamış³²⁴ ve bir gün sonra Başbakan Ali Razmara “Büyük Şah Mescidi karşısında köktendinci terörist bir grup olan İslam Fedayileri üyesi biri tarafından katledilmiştir.”³²⁵ İslam Fedayileri üyesi Halil Tahmasb bu cinayeti itiraf etmişti; ama Şah’ın da bu suikastta parmağı olduğu şayiası yaygındı. İddialara göre Razmara’yı, Halil Tahmasb’ın hafif silahla attığı kurşun değil, sivil giyimli bir asker tarafından atılan ve sadece ordu mensuplarının kullandığı bir mermi öldürmüştür.³²⁶ Sovyetler Birliği ve Tudeh Partisi Amerika’yı Razmara’ya yapılan suikastta rolü olmakla suçlamıştır. Sovyet Komünist Partisi Resmi Organı “*Pravda*”, Razmara’nın, İran ve Sovyetler Birliği ilişkisini iyileştirmek istediği için Amerika’ya yakın mahfiller tarafında katledildiğini iddia etmiştir. Sovyet devlet adamlarının görüşüne göre, Razmara petrol meselesini İngiltere’nin lehine çözme arayışındaydı ve Amerikalıları İran petrolünden uzaklaştırmak istiyordu, bu yüzden Amerikalılar da ona suikast komplosu düzenlemişlerdi. Benzer görüşler bir ay sonra Tudeh’in yayın organı “*Be Suy-e Ayende*” gazetesinde de işlenmiştir.³²⁷

Bir kısım İran basınında, Razmara’nın öldürülmesinin ardından Şah’a yeni başbakan seçiminde baskı yapılmaktaydı. Bunlardan birinde Milli Cephe’yi destekleyen Suresh gazetesi şu başlığı atmıştır: “Şah eğer Razmara gibi hainleri İran halkına kabul ettirmeye kalkarsa umumi isyan ve kargaşa kesindir.”³²⁸ Siyasi ortam İngiliz destekçisi olmayan birinin hükümet kurmasıydı. Ve çok geçmeden “meclis

³²² Ruhani, **a.g.e.**, s. 90

³²³ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 93

³²⁴ Ruhani, **a.g.e.**, s. 96

³²⁵ Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 121

³²⁶ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 167-168

³²⁷ **A.e.**, s. 161-162

³²⁸ **Ruzname-i Şuresh** (İsyan Gazetesi), 21 Esfand 1329 (12 Mart 1951) Y. 1, S. 5, s. 1

temsilcileri, anayasa dayanarak başbakan seçiminde Şah'a boyun eğmemişler ve gizli bir oturumda muhafazakâr üst sınıfların itimat ettiği ve İngiltere karşıtlığıyla bilinen Hüseyin Ala'nın başbakan olması yönünde oy vermişlerdi. Milli Cephe'nin de onayıyla başbakan olan Ala, bakanlarını Musaddık'ın istişaresiyle seçmiş ve Milli Cephe'den Emir Alayi'yi, hükûmetine almıştır.”³²⁹Bununla birliktesiyasi zeminin uygun olduğunu düşünen ve 8 Mart 1951'de Musaddık başkanlığında toplanan Petrol Komisyonu, oybirliğiyle petrolün millileştirilmesi kararını almıştır.Petrol Komisyonu'nun millileşmeye dair aldığı kararı, Şura Meclisi'nin onayına sunmasından bir gün önce, İngiltere Büyükelçisi, 14 Mart 1951'de Başbakan Ala'ya bir mektup yazarak, şirketle ihtilaf konusunu antlaşmaya uygun olarak bir mahkemeye müracaat edilmesini teklif etmiştir. Büyükelçi, petrolün millileşmesiyle şirketin faaliyetlerine son vermeyeceklerini söyleyerek yüzde 50-50 formülü üzerine müzakere edebileceklerini ifade etmiştir.Başbakan Ala, cevabında şimdiki şartlarda bu formülün önemini yitirdiğini ve petrolün millileşmesinin tüm İranlıların istediği milli bir arzu ve istek olduğunu ve 1993 yılına kadar sürecek olan bir imtiyazı artık taşımaya hazır olmadıklarını söylemiştir.³³⁰

Petrol Komisyonu,“*Petrol sanayisinin millileştirilmesine dair*”aldığı kararı Milli Şura Meclisi'ne takdim etmiştir. 15 Mart 1951'deŞura Meclisi'nde onaylanan petrol sanayinin millileştirilmesi tasarısına göre; İran'ın petrol de dahil tüm maden kaynaklarının millileştirildiğini ve millileştirme işinin tüm yönleriyle ve nasıl icra edileceğinin incelenmesi için gereken fırsata sahip olması için iki aylık bir süre belirlenmiştir.³³¹Ardından Milli Şura Meclisi'nin onayladığı bu tasarıyı, Senato Meclisi'nin onayına sunmuş ve Senato da, 20 Mart 1951 tarihindeki oturumunda, petrolün millileşmesine dair Milli Şura Meclisi'nin kararını onaylamıştır.³³²“Senato'da petrolün millileşmesi önerisi sürecinde Başbakan Ala sürece müdahil olmamış ve küçük bir parlamento azınlığı, kamuoyunun genel desteğiyle saltanatçılar ve İngiliz yanlılarını korkudan görüşlerinin hilafına oy vermeye mecbur

³²⁹ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 239

³³⁰ Alam, *a.g.e.*, s. 140-141

³³¹ *Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran*, Devre. 16, 24 Esfand 1329 (15 Mart 1951)

³³² *Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran*, Devre. 1, 29 Esfand 1329 (20 Mart 1951)

etmişlerdi.”³³³Böylece, İran petrolleri uzun bir siyasi mücadelenin ardından millileştirilmişti. Artık yapılması gereken, bir İngiliz vatandaşı olan William Knox D’Arcy’e imtiyaz olarak verilen, daha sonra Anglo-İranian Oil Company (AIOC)bünyesinde İran’ın güney petrollerini elinde bulunduran eski şirketinin İran’daki faaliyetlerini durdurmak ve yerine milli petrol şirketini kurmak kalmıştı. Petrol komisyonuna bu konuda kanun tasarısı hazırlaması için iki ay zaman verilmiştir. Bu arada petrolün millileştirilmesi tasarı Şura Meclisi’nden geçtikten iki gün sonra ABD Dışişleri Bakanlığı Muavini McGee, 17 Mart’ta Tahran’a gelmiş ve ilk olarak İngiltere Büyükelçisi Shappord’la görüşmüş ve daha sonra Başbakan Hüseyin Ala ile birlikte Şah’ı görmeye gitmiştir. McGee, Şah’a petrol çıkarılması ve işletilmesi için uzmanlık ve sermaye gerekli olduğunu, bu yüzden bu özelliklere sahip olan şirketlerle petrol kaynağına sahip ülkelerin petrol gelirlerini paylaşması gerektiğini söylemiştir. Şah, açıkça elinden bir iş gelmediğini ve bu süreçte etkili olamadığını söylemiştir. McGee, dönüş yolunda Londra’ya geçerek kendi görüşleriyle Britanyalıların görüşlerini uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Britanya Dışişleri Bakanı Morrison McGee’ye, Ortadoğu’da kendilerinin daha fazla tecrübeye sahip olduklarını ve kendileriyle istişare etmeden önce bu bölgede hiçbir yeni meseleyi açıklamamaları gerektiğini söylemiştir. İran’da petrolün millileştirilmesinin Britanya açısından siyasi bir savaş olduğunu, İran petrolünün Britanya’nın teknolojisi ve sermayesi ile çıkartıldığını ve İranlıların onda bir payı olmadığını söylemiştir. Taraflar İran petrolü meselesini görüşmek için Washington’da bir araya gelme kararı almışlardır.³³⁴ İngiltere’nin İran petrollerini yitirmesinden kaygı duyması ve bu işin siyasi bir savaş olarak görmesi, sadece İran petrollerinin elinden çıkması değildi; İngiltere İran’daki millileşme cereyanının diğer sömürgelerine sıçramasından endişe etmekteydi. İngiltere Kraliyet Donanması’ndan bir kaynağın bildirdiğine göre, Irak İngiltere’yi kendi petrolünü millileştirmekle tehdit etmekteydi.³³⁵Washington’ta yapılan konferansın ilk günlerinde petrol meselesinin çözülmesi konusunda olumlu mesajlar gelmiştir. BM’deki İngiliz Temsilcisi, eğer ABD ve İngiltere ikna olurlarsa İran petrolü her zaman olduğu gibi batıya satılacağını ve millileşmeye muhalefetlerinin

³³³ Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 239

³³⁴ Muvahhid, *a.g.e.*, C. 1, s. 154-156

³³⁵ *Ruzname-i Keyhan*, 14 Ferverdin 1330 (4 Nisan 1951), Y. 9, S. 2382, s. 1

olmayacağını söylemiştir. İngiliz Dışişlerinden bir kaynak da, İngiltere'nin petrolün millileşmesine muhalefet etmeyeceğini ve BM ve Lahey'deki şikayetini geri çekeceğini ifade etmiştir.³³⁶ ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson, Washington'da İran petrolü hakkında hiçbir şekilde bir karar alınmayacağını ve Washington Konferansı'nın İran'ı kaygılandırmaması gerektiğini ifade ederken, bu konuda İran'ı da bilgilendirdikleri açıklamıştır.³³⁷

Nisan ayının ortalarında Tudeh Partisi, petrol sanayindeki düşük ücretler ve mesken problemleri sebebiyle genel bir grev başlatmış ve büyük kalabalıklar oluşturarak, petrolün kamulaştırılması kanunu icrasında hükümetin yavaş davrandığını iddia ederek protesto gösterileri düzenlemiştir. Abadan'da polisin göstericilerin üzerine ateş açması sebebiyle 6 kişinin ölmesi ve İngilizlerin can ve malını korumak için İngiliz topçu gemisinin Haliç Körfezine sevk etmesiyle Tudeh Partisi, Tahran, İsfahan, kuzey şehirlerinde gösteriler ve grevler tertip ederek kendi faaliyetlerini şiddetlendirmiştir. Başbakan Hüseyin Ala, gösterileri ve grevleri, sınıfsal ihtilafları şiddetlendirmekle yabancı düşmana yardım ettiğini ifade ederek, sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.³³⁸ Abadan'daki olaylar hakkında İngiliz Avam Kamarası'nda okunan bir raporda, İngiltere'nin lüzumu halinde vatandaşlarını korumak amacıyla İran sularına İngiliz savaş gemilerini gönderme kararı almıştır.³³⁹ Şiddet olaylarının devam etmesi sonucu Abadan Rafinerisi tamamen kapatılmış ve petrol şirketinin ABD'li uzmanları Abadan'ı terk etmişlerdir.³⁴⁰ İngiltere, 1700 askeri taşıyan bir kruvazörü Fars Körfezi'ne gönderirken, İngiliz siyasi makamları, İngiltere'nin, tamamen gerekli ve zaruri olmadan İran'a piyade askeri göndermeyeceğini açıklamışlardı.³⁴¹

Milli Cephe petrolün millileştirilmesi meselesini ulusal bir davaya dönüştürmüştü. Petrol Komisyonu'nda azınlıkta olan Milli Cephe üyeleri zamanla kendi görüşlerini çoğunluğa dikte ettirmeyi başararak petrol sanayinin millileşmesi teklifini komisyonda aldırdıktan sonra Şura ve Senato Meclislerinden de geçirmeyi

³³⁶Ruzname-i Keyhan, 21 Ferverdin 1330 (11 Nisan 1951), Y. 9, S. 2389, s. 1

³³⁷Ruzname-i Keyhan (Dünya Gazetesi), 28 Ferverdin 1330 (18 Nisan 1951), Y. 9, S. 2395, s. 1

³³⁸A.e., s. 240

³³⁹Ruzname-i Keyhan, 25 Ferverdin 1330 (15 Nisan 1951) Y. 9, S. 2392, s. 1

³⁴⁰Ruzname-i Keyhan, 26 Ferverdin 1330 (16 Nisan 1951), Y. 9, S. 2393, s. 1

³⁴¹Ruzname-i Keyhan, 27 Ferverdin 1330 (17 Nisan 1951), Y. 9, S. 2394, s. 1

başarmışlardı. 26 Nisan 1951 tarihinde İngiltere Büyükelçisi Washington Konferansı'nda ABD ile birlikte hazırladıkları bir teklifi, Başbakan Hüseyin Ala'ya bir mektup vasıtasıyla iletmiştir. Teklife göre; İran'ın içindeki petrol dağıtım tesislerinin İranlı bir şirkete verilmesini ve İran'daki şirketin varlığının geri kalanının yönetim kurulunda İranlılarında olduğu İngiliz menşeli yeni bir şirkete nakledilmesi teklifini yapmıştır. Bununla birlikte, İran'ın içinde petrolün dağıtım ve satışı işi o İranlı şirkete verilecek, çıkarılması, üretimi, arıtma ve ihracat işi İngiliz şirketin uhdesinde olacak ve petrol geliri yarı yarıya olarak, İran ve şirket arasında taksim edilecekti. Teklife göre, yabancı personel yerine yeterlilik sahibi İranlılar tedricen göreve alınacaktı.³⁴² Aynı gün, Musaddık'ın başkanlığındaki Petrol Komisyonu, bir aydan az bir süre geçtikten sonra hazırladığı 9 maddelik "*Petrol sanayisinin millileşmesinin icra edilmesi tasarısını*" oy birliğiyle onaylamıştır. Bir gün sonra İngiliz Büyükelçisi, Başbakan Ala'yla görüşerek ondan müzakere kapısının kapatılmamasını istemiştir. Yapılacak müzakerelerin artık faydası olmayacağını inanan ve hükümetiyle istişare etmeden petrol komisyonunda son petrol tasarısının hazırlanması ve onaylanmasından rahatsız olan Ala istifa etmiştir."³⁴³ Artık komisyonun hazırladığı petrol tasarısının icrasını, ardından gelecek olan yeni hükümet uygulayacaktır.

2.4. BİRİNCİ MUSADDIK HÜKÜMETİ

Başkanı olduğu Karma Petrol Komisyonu'nun yoğun çabasıyla ülke petrol kaynaklarının millileştirilmesine liderlik yapan Muhammed Musaddık, ulusal bir dava haline gelen millileştirme meselesindeki rolü ve kıdemli bir siyasi geçmişe sahip olması dolayısıyla başbakanlık yolu ona açılmıştır. Daha önce de değişik zamanlarda başbakanlık teklifi alan Musaddık, bu defa çok güçlü bir kamuoyu desteğine sahipti ve onun "olumsuz denge politikası" adı verilen politikasını icra etmesi için uygun bir zemin vardı. Musaddık bu ilk döneminde iç politikada petrolün millileştirilmesinin icrası için eski petrol şirketini azletmek ve milli petrol şirketini kurmaya öncelik veren

³⁴²Muvahhid, a.g.e., C .1, s. 156

³⁴³ Ruzname-i Keyhan, 7 Ordibehesht 1330 (28 Nisan 1951), Y. 9, S. 2404, s. 1 ; Ruhani, a.g.e., s. 118

bir siyaseti takip edecektir. Dış politika da ise, İngiltere ile petrol meselesi yüzünden diplomatik bir mücadele içine girecektir.

2.4.1. İç Politika

Hüseyin Ala'nın geçici hükümetinin sona ermesinden sonra, meclis oturumunun olmadığı 28 Nisan 1951 Cumartesi günü, Milli Şura Meclisi'ne davet edilen Muhammed Musaddık'a meclis temsilcileri oy çokluğuyla başbakanlık temayül oyu vermişlerdir. Musaddık, onun başbakanlığına temayül oyu verenlerin petrol şirketini azletme tasarısına olumsuz oy vermelerinden ve bu durumda istifa etmesi gerektiğinden kaygı duymaktaydı. Bu yüzden mecliste başbakanlığı, petrol şirketini hal tasarısının onaylanması şartıyla kabul etmiştir.³⁴⁴ Aynı tarihte Muhammed Rıza Şah, Musaddık'ın başbakanlık fermanını imzalamıştır.³⁴⁵ Petrol Komisyonu'nun hazırladığı “*Ülkenin tamamında petrol endüstrisinin millileşmesinin icrasına dair kanun tasarısı*” 29 Nisan'da Milli Şura Meclisi'nde, 30 Nisan 1951 tarihinde de Senato Meclisi'nin onayından geçerek kanun haline gelmiştir. Bu kanunun ilk maddesi, 5 Şura Meclisi temsilcisi, 5 Senato Meclisi temsilcisi ve bir kişi de hükümet tarafından Maliye Bakanı veya onun Kaymakamı'ndan oluşan bir karma bir heyet teşkilini öngörmekteydi. Bu heyet, petrol şirketinin “azledilmesi” ya da “hal edilmesi” ve petrolün millileşmesinin icrası ile ilgili adımları takip etmesi gerekmekteydi.

Kanunun ikinci maddesi hükümete, petrol şirketinin (AIOC) iddia ettiği hasarları temin için petrol gelirinden yüzde 25'e kadar İran Milli Bankası'na ya da şirketin kabul ettiği bir başka bankaya bırakma izni veriyordu.

Kanunun üçüncü maddesi hükümeti, her iki tarafın, yani şirket (AIOC) ve İran'ın yasal dava ve taleplerine bakma ve kendi bulgularını adli makamların bilgisine ulaştırmakla mükellef yapıyordu.

³⁴⁴ Ruzname-i Keyhan, 7 Ordibehesht 1330 (28 Nisan 1951) Y. 9, S. 2404, s. 1

³⁴⁵ Pehlevi, Pasoh Be Tarih, s. 125-126.

Dördüncü maddeye göre; Karma Heyet, eski şirketin (AIOC) hesaplarına bakmakla mükelleftir ve de yönetim kurulu oluşturulana kadar idari işleri ele almakla görevlidir.

Beşinci maddeye göre; Karma Heyeti İran Petrolü Milli Şirketi için bir tüzük hazırlamakla görevlendirmektedir. Bu tüzüğe göre bir idari heyetin yanında, bir de denetim heyeti kurulacaktır. İdari heyet, şirketin idari vazifesini yapacak, uzmanlardan oluşacak olan denetim heyeti de idari heyeti denetleyecektir.

Altıncı maddeye göre; Yabancı uzmanların yerine tedricen İranlı uzmanların geçmesi işi Karma Heyetin sorumluluğundadır.

Yedinci maddeye göre İran petrolünü daha önceden satın alan müşterilere aynı miktardan ve fazlasını istemeleri halinde uluslararası fiyatlara göre satış yapabilecektir.

Sekizinci madde: Milli Şura Meclisi'nin onaylaması için meclise takdim edilecek; karma heyetin tekliflerinin tamamı petrol komisyonuna gönderilecektir.

Dokuzuncu madde: Karma heyet bu kanunun onaylanmasından üç ay sonra işini tamamlaması gerekmekte ve kendi faaliyet raporunu 8. Maddeye göre meclise takdim etmelidir; lüzumu halinde karma heyetin çalışma süresi meclislerin (Şura ve Senato Meclisi) onayından geçtikten sonra uzatılabilecektir.³⁴⁶

Razmara'nın katledilmesinden sonra başbakanlık teklifini kabul etmeyen Musaddık, Ala'nın ardından, Seyyid Ziya gibi kimselerin iş başına gelerek hem petrolün millileşme işini bozacağını, hem de kendi ve bir kısım kimselerin tutuklanıp sürgüne gönderileceği kaygısıyla başbakanlık teklifini kabul etmiştir.³⁴⁷ Petrol politikasında istikrarlı adımlar atan Musaddık, 3 Mayıs 1951'de iki maddeden oluşan hükümet programını açıklamıştır:

1- Petrol sanayinin millileşmesi kanunun icrası

³⁴⁶Ruzname-i Resmi-i Kişver-i Şehinşahi İran, S. 3014, 12/2/1330 (3 Mayıs 1951)

³⁴⁷ Musaddık, **Hatırat ve Talimat-ı Doktor Muhammed Musaddık** (Dr. Muhammed Musaddık'ın Talimat ve Hatıratı), İntişarat-ı Muhammed Ali İlmi, yay. haz., İrac İfşari, Tahran 1342 (1963), s. 178

2- Milli Şura ve belediye seçimleri kanunun ıslahı³⁴⁸

Musaddık, hükümet programını açıkladıktan dört gün sonra, kabinesini de açıklamıştır. Aynı gün yapılan Şura Meclisi oturumunda hükümet programına da güvenoyu verilmiştir. Hükümette, Başbakan Musaddık ve Kültür Bakanı olan Doktor Kerim Sanjabi dışında Milli Cephe vekillerinden kimse yoktu. Milli Cephe dışında hükümette yer alan isimlerden birisi, -1953 Darbesi'nin içinde yer alacak olan ve darbe sonrasının ilk başbakanı- İçişleri Bakanlığına atanan Tümgeneral Zahedi'ydi.³⁴⁹ Milli Cephe üyesi ve Musaddık'ın ilk kabinesinin Kültür Bakanı olan Kerim Sanjabi'ye göre, petrol sanayinin millileştirilmesinin icrası ve seçim kanunun ıslahından ibaret olan ilk hükümette Musaddık, "muhafazakar unsurlardan istifade etmek istemişti. Bu sebeple de onun kabinesi hem iç mahfillerde hem de dış mahfillerde aşırılıkçı ve saltanat karşıtı bir kabine şeklinde görünmemiştir."³⁵⁰ Taktik açıdan Şah ve muhafazakârları mümkün olduğu yere kadar memnun etmek isteyen Musaddık, onun başbakanlığını istemeyerek kabul eden meclis çoğunluğunun desteğini korumak ve rahatsızlıkları gidermek amacıyla bu yola başvurmuştur.³⁵¹ Musaddık'ın hükümetine dair seçiminde, petrolün millileştirilmesinin ardından İngiltere ile artan gerginlikten dolayı iç cepheyi sağlam tutmaya çalışmasının da olduğu görülmektedir. İran'ın petrol konusunun uluslararası mercilerde görüşülemeyeceğini ve millileştirmenin egemenlik haklarından kaynaklandığını belirten Musaddık, petrolün millileştirmesini sadece iktisadi bir kaynaktan daha fazla yararlanmak değil; aynı zamanda siyasi bağımsızlığın temini için de hayati öneme sahip olgu olduğunu düşünmekteydi.³⁵² Musaddık hükümetinin sadece Milli Cephe üyeleriyle sınırlı olmamasına rağmen Şah ondan memnun değildi. Valiler ve kaymakamlar da dâhil atamaların birçoğu Şah'ın rızası olmadan gerçekleştirilmekteydi. Dış politika, kontrolünden çıkmış ve Büyükelçiler de kendi raporunu anayasaya uygun olmasa da eskiden olduğu gibi Şehinşahlık Sarayı'na göndermemekteydiler.³⁵³

³⁴⁸ *Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran*, Devre. 16, 12 Ordubihış 1330 (3 Mayıs 1951).

³⁴⁹ *Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran*, Devre. 16, 15 Ordubihış 1330 (6 Mayıs 1951)

³⁵⁰ Sanjabi, *a.g.e.*, s. 174

³⁵¹ Katouzian, *Musaddık ve Neberd-i Kodret*, s. 217

³⁵² *Ruzname-i Keyhan*, 17 Ferverdin 1330 (7 Nisan 1951), Y. 9, s. 2385, s. 1

³⁵³ *A.e.*, 219

Bununla birlikte, 13 Mayıs 1951 tarihinde petrol kanununun icrası için ilk adım olarak, Şura Meclisi tarafından da tamamı Milli Cephe'den olan 5 temsilci, Karma Heyeti'ne seçilmişlerdir.³⁵⁴ Beş temsilcisin de Senato tarafından seçildiği Karma Petrol Heyeti'ne, Hükümet de Maliye Bakanı'nın Kaymakamı olan Mühendis Hoseybi'yi atamıştı; fakat Hoseybi'nin birkaç gün sonra onun istifa etmesiyle yerine, Mühendis Bazargan seçilmiştir.³⁵⁵ İran Mili Petrol Şirketi'nin Geçici Yönetim Kurulu olarak faaliyete başlayan Karma Petrol Heyeti, 10 Haziran'da, petrol kanununun icrası için gerekli faaliyetleri gerçekleştirmek için Abadan'a ulaşmıştır.³⁵⁶ Karma Petrol Heyeti, 11 Haziran günü Horremşehr'de bulunan AIOC'nin merkez binasına giderek, şirket yöneticileri ve çalışanlarına hitaben yayınladıkları bildiri de, bundan sonra emirleri İran Milli Petrol Şirketi'nden alacaklarını iletmiştir. Aynı gün, hükümetle müzakere için Mister Jackson başkanlığındaki petrol şirketinin gönderdiği temsilci heyeti Tahran'a gelmiştir.³⁵⁷ Taraflar arasında 14-19 Haziran arasında üç kez yapılan müzakerelerden bir sonuç çıkmaması üzerine müzakereler durdurulmuştur.³⁵⁸ Muhammed Musaddık, 21 Haziran günü Şura Meclisi'ne müzakere süreçlerinin detaylarına ve onun neden sonuçsuz kaldığıyla ilgili bir rapor sunmuş ve mecliste hazır bulunan 92 vekilden 91'i petrol meselesinde hükümete güvenoyu vermiştir.³⁵⁹ 4 Ağustos 1951 tarihinde müzakerelere başlamak için Birleşik Krallık Mühürdarı Richard Stokes başkanlığındaki İngiliz heyeti, Tahran'a gelerek Musaddık hükümeti yetkilileriyle müzakerelere başlamıştır. 22 Ağustos 1951 tarihinde Şura Meclisi'ne Richard Stokes'un 8 maddelik raporunu açıklayan Musaddık, İngiliz temsilci heyetinin teklifini eski petrol şirketinin başka bir şekilde ihyası gibi gördüğünü ifade ederek kabul etmemiştir.³⁶⁰ Aynı gün Senato Meclisi'nde de Başbakan Musaddık'la

³⁵⁴ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 16, 22 Ordibehesht 1330 (13 Mayıs 1951)

³⁵⁵ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 173

³⁵⁶ Ruhani, **a.g.e.**, s. 123

³⁵⁷ Alam, **a.g.e.**, s. 528

³⁵⁸ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 213

³⁵⁹ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 16, 30 Khordad 1330 (7 Haziran 1951)

³⁶⁰ 1-İran'daki petrol şirketinin tüm maliye ve müesseseleri İran Milli Petrol Şirketi'ne devredilecek. Güney tesisleri hususunda ödenecek tazminat faaliyet hazinesinden hesaplanacak.

2-İran petrolünü satmak için oluşturulacak bir kurum, uzun süreli bir antlaşma mucibince mesela 25 yıllık bir süre zarfında İran petrolünün büyük bölümünü İran Petrol Şirketi'nin FOB'una dayanarak satılacak.

3-İran Milli Petrol Şirketi kendi fazla petrolünü başka müşterilere satma hakkına sahip olacak; lakin bu satışlar alıcı kurumun menfaatlerine zarar vermemesi gerekir.

birlikte Maliye Bakanı, İngiliz heyetinin raporuyla ilgili Senatörleri bilgilendirmişler ve rapor okunduktan sonra 33 evet 3 çekimser oyla hükümet güven tazelemiştir.³⁶¹

2.4.2. Dış Politika: İngiltere İle Diplomatik Mücadele

İran'ın tüm yer altı kaynaklarını millileştirme kararı ve bu konudaki kanuni adımlarının ardından, çoğunluk hissesinin İngiliz devletinde olduğu AIOC'nin azledilmesine dair kanunun icrası için attığı adımlar, İngiltere ile diplomatik mücadele safhasını başlamıştır. Adı geçen kanunun çıkarılmasından birkaç gün sonra 18 Mayıs'ta AIOC, antlaşmanın 21. Maddesine dayanarak ihtilafın mahkemeye irca edilmesini istemiştir. Aynı tarihte Tahran'daki Britanya Elçisi, kendi hükümeti tarafından yazılan bir itiraznotunu İran Hükümeti'ne göndermiştir.³⁶² Petrol Şirketi ve İngiltere'nin dayanakları 1933 Antlaşmasının 21. Maddesi ile ilgiliydi. Mezkur madde, İran'ı antlaşmanın içeriğiyle ilgili kendi menfaatlerine dönük her türlü idari, icrayi ve yasama adımlarından men etmekteydi. Bu maddeye göre, İran devleti AIOC'ye verilen imtiyazı, süresi dolmadan iptal etme hakkına sahip değildi.³⁶³ İngiltere'ye göre her ne kadar millileştirme meşru olsada, İran'ın mevcut bir antlaşma taahhüdü sebebiyle bunu yapamayacağını iddia etmekteydi. Bir başka ifadeyle İran'ın kendi sanayilerini millileştirmeye hakkı vardı; ama İran petrol konusunda antlaşmaya dayanarak özel bir taahhüdü olduğunu ve bu haktan kendisinin

4-İran'ın dışında petrol satış, dağıtım ve nakliye sistemleri satıcı kurumun inisiyatifine bırakılacak – edecek. Açıklanan teklifte dünyada mevcut olan en büyük deniz taşımacılığı sistemlerinden birisi İran'ın inisiyatifine sunulacak. Başka kurumsal satış kurumu da İran'da keşif, üretim, nakliye, arıtma ve yükleme (depolama) faaliyetlerini İran Milli Şirketinin çalışanı olarak ve onun emri altında çalışması için tanıtılacak.

5-Satıcı Kuruma satılacak olan petrol fiyatlarında genel bir indirim öngörülecek. İndirim oranı İran Milli Şirketinin menfaatleri de gözetilerek uygulanacak. Başka bir ifadeyle, onun yüzde 50'si satıcı kuruma indirimli olarak satılacak; kalanı yüzde 50'si de İran Milli Petrol Şirketi için kalacak.

6-Yukarıda belirtilen tarafların antlaşma usulleri, onlara dayanarak ayrıntıları tanzim edilecek ve bu durum gerçekleşene kadar güneydeki faaliyetleri baştan almak için geçici bir tertip oluşturulacak.

7-İran'ın içindeki satış ve dağıtım ile ilgili varlıklar, aynı şekilde Kirmanşah Rafinerisi, müsait şartlarda İran'a bırakılacak.

8- İran Hükümeti Kurumun yönetim kadrosunda temsilciliğe amil olacak ve sorumlu kuruluş faaliyetlerin icrasında İranlıların istihdamına öncelik verilecek ve yalnızca zaruret halinde yabancıların istihdamına başvurulacaktır. **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre, 16, 30 Mordad 1330 (22 Ağustos 1951)

³⁶¹ **Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran**, Devre. 16, 30 Mordad 1330 (22 Ağustos 1951)

³⁶² **Esnad-ı Neft, C. 2, s. 78- 81**

³⁶³ Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran, 10/4/1312 (1 Temmuz 1933)

istifade edemeyeceğini taahhüt ettiğini söylemişti. İngiltere, bu yüzden millileştirme kararını, bağlayıcı bir antlaşmanın olması sebebiyle, meşru olmadığını ve bu işin tazminatla da çözülemeyeceğini ifade etmiştir.³⁶⁴

İngiliz Hükümetinin, İran için hazırladığı itiraz notundan bir gün sonra, 19 Mayıs 1951 tarihinde Amerika Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan, İran ve İngiltere arasındaki ihtilafta tarafsızlık açıklamasının olduğu Amerikan bildirisine göre, İran'ı tek taraflı adımların tehlikeli sonuçlarına dikkat etmesine ve uluslararası sorumlulukları hatırlatılarak özellikle şu nokta üzerinde durmaktaydı: Petrol endüstrisinin idaresi için yeterli sermaye ve teknolojiye ihtiyaç duymanın yanında nakliye araçlarının ve pazarının bulunması gerektiği ve İran'ın fiilen bu imkânlarasahip olmadığı ifade edilmiştir.³⁶⁵ Petrol şirketinin bildirisine karşı, 20 Mayıs'ta Musaddık hükümetinin Maliye Bakanı aracılığıyla cevabı şöyleydi:

*“Evvela sanayileri millileştirmek milletlerin hakimiyet hakkından kaynaklıdır. Meksika ve İngiltere'nin kendisi gibi diğer milletler de bu haktan istifade etmişlerdir. İkinci olarak özel antlaşmaların içeriği bu hakkın elde edilmesine engel olamaz. Son olarak, İran milletinin egemenlik haklarından kaynaklanan petrol sanayisinin millileştirilmesi durumu, mahkemeye götürülemez ve hiçbir uluslararası merci bu duruma müdahale edemez”*şeklindeydi.³⁶⁶ 21 Mayıs'ta da Amerikan devletinin bildirisine karşı yazılan notta, Amerika'nın petrol ilgili görüşlerinin İran kamuoyunda beklenmedik ve memnun kalınmayan bir durum olduğu ifade edilirken; hükümetin petrol sanayinin millileştirilmesinin dışında bir düşüncesinin olamayacağını ve bu konuda en küçük bir müsamahanın bile İran milletinin kızgınlığına sebep olacağını belirtilmiştir.³⁶⁷

AIOC İran'a karşılık olarak, 27 Mayıs 1951'de 1933Antlaşması'nın 22. Maddesine dayanarak meselenin Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'nda çözülmesini isteyen mektubu İran Maliye Bakanı'na göndermiştir.³⁶⁸ Petrol şirketinin Lahey Uluslararası Adalet Divanı'na şikâyetinden bir gün sonra, 28 Mayıs'ta İngiltere

³⁶⁴ Muvahhid, a.g.e., C. 1, s. 184

³⁶⁵ Esnad-ı Neft, C. 2, s. 78-80

³⁶⁶ Esnad-ı Neft, C. 2, s. 84-85

³⁶⁷ Esnad-ı Neft, C. 2, s. 86-87

³⁶⁸ Esnad-ı Neft, C. 2, s. 97-98

hükümeti de İran'ı Adalet Divanı'na şikayet etmiştir. İngiltere, iki devlet arasındaki ihtilaflı konunun, divan tüzüğü'nün 36. Maddesine dayanarak sonuca ulaştırılmasını istemiştir. İngiliz Hükümeti, bu maddenin 2. Bendine göre ahdnameler ve antlaşmaların icrasıyla ilgili ihtilafların çözülmesi için karşılıklı muameleye dayanarak divanın yargılama yetkisini kabul etmişti. Adalet Divanı'ndan İran Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgrafta, İran'ın da 2 Ekim 1930 ve 19 Eylül 1932 tarihli bildirisine atıfla, Divan için böyle bir yargılama yetkisini kabul etmiş olduğunu bildirmektedir. İngiltere'nin şikâyetinin temel dayanağı şöyleydi: İran petrol sanayisini millileştirmesiyle 29 Nisan 1933 Antlaşması'nın (AIOC ile İran devletinin D'Aryc İmtiyazı'nı yenileyen antlaşma) hilafına hareket etmiştir zira antlaşmanın 22. Maddesi onun tek taraflı ılgası ya da değişikliğini kabul etmemektedir.³⁶⁹ Taraflar kendi tezlerini öne sürmelerinin ardından Uluslararası Adalet Divanı, 5 Temmuz 1951 tarihinde İngiltere'nin başvurusu üzerine aldığı geçici tedbir kararını açıklamıştır. Divanın geçici kararına göre; taraflar, nihayi karar açıklanana kadar millileşme öncesine dönecektir. Yani, İran'ın Abadan Rafinerisi'ne el koymak için yürüttüğü faaliyete son vermesi gerekecektir.³⁷⁰

Divanın kararına tepki gösteren İran hükümeti, 12 Temmuz'da İngiltere Büyükelçisi'ne hitaben yazdığı mektupla, divanın kararının adil olmadığını, kendi milli egemenlik haklarının ve bağımsızlığının aleyhinde olduğunu teşhis edildiğini ve bu yüzden kararın hiçbir şekilde muteber olmadığını bildirmiştir.³⁷¹ İran'ı diplomatik açıdan sıkıştırmak isteyen İngiltere, 29 Eylül 1951'de, İran'ı Lahey'in verdiği geçici karara uymadığı için BM Güvenlik Şurası'na da şikayet etmiştir. Bununla birlikte, İran'a imtiyaz hakkı ve borçların ödemeyen AIOC, İran'ın İngiltere Bankası'ndaki varlıklarını sınırlandırmıştır.³⁷² İngiltere'nin talebi üzerine meseleyi

³⁶⁹ Esnad-ı Neft, C. 2, s. 102-103

³⁷⁰ Evvela davalı taraflar Divanın nihayi kararı sadır olana kadar işleri daha problemli hale getirecek olan her türlü adımdan sakınması gerekir.

İkinci olarak taraflar mevcut ihtilafı şiddetlendirecek her türlü adımlardan sakınması gerekir. Üçüncü olarak petrol şirketinin sanayi ve ticari faaliyetleri 1951 başlarındaki durumdaki şekliyle aynen sürecek. (Gücün atılması kanunu onaylanması tarihi)

Dördüncü olarak taraflar ikiyeşer üyesinin olduğu ve 5. Kişinin üçüncü bir ülkeden anlaşarak tayin edildiği bir denetim heyeti teşkil edecek ve petrol gelirleri divanın nihayi kararı sadır olana kadar bu heyetin denetimi altında bankalara yatırılacak. bkz.; Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 276-277

³⁷¹ Ruhani, a.g.e., s. 187

³⁷² Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 225

gündemine alan BM Güvenlik Şurası oturumu 15 Ekim 1951’de başlamıştır.³⁷³ Musaddık, oturumda yaptığı konuşmadapetrol şirketinin ihlalden bir tarihçeyi naklettikten ve petrolün millileştirilmesiyle İngiltere’nin Uluslararası Adalet Divanı’na şikayeti olayını hatırlattıktan sonra, Divanın bu davaya bakma yetkisi olmadığı vurgulanmıştır. Fakat, Musaddık, İran’ın petrol satışı ve tazminat meselesi etrafında müzakereye hazır olduklarını söylemiştir. Musaddık, İran’ın dünya barışını tehlikeye atan hiçbir iş yapmadığını aksine İran’a silahlı müdahale niyeti olan İngiltere’nin bu işi yaptığını söylemiştir. İran’ın ihtilafının İngiltere ile değil, bir ticari şirketle olduğunu ve o ihtilafı çözme yetkisinin yalnızca İran’ın içindeki mahkemelerde olduğunu belirtmiştir. Musaddık konuşmasının devamında şöyle konuşmuştur: “İngiltere bilmeli ki eski petrol şirketinin İran’da yeri yok ve hiçbir isim altında bu ülkeye geri dönemez. İran yabancı uzmanlardan istifade etmeye ve kendi petrolünü dünya pazarlarına sunmaya hazırdır; ama kendi yetkilerini yabancı ülkelere vermeye hazır değildir.”³⁷⁴ Şura’nın son oturumunun yapıldığı 20 Ekim’de Fransa temsilcisinin yaptığı öneriyle Lahey Adalet Divanı’nın kesin kararı belli olana kadar meselenin gündemden düşmesi kararı oy çokluğuyla onaylanmıştır.³⁷⁵

Öte yandan Musaddık hükümeti, müzakerelerden bir sonuç çıkmaması üzerine Abadan’da yerinde kalmış olan İngiliz personellerini İran’dan ihraç kararı almıştır. 24 Eylül’de, hükümet, Geçici Yönetim Kurulu’na, milli şirkette çalışmayı kabule hazır olmayan ve Huzistan’da varlıklarının milli şirket için faydası olmayan, İngiliz personellerine 27 Eylül’den itibaren bir hafta zarfında, İran’ı terk etmeleri gerektiği bilgisine dair bir emir vermiştir.³⁷⁶ İngiltere’nin İran’ı BM Güvenlik Şurası’na şikayetinden sonra, 3 Ekim’de, sayıları 350 kişi olan yerinde kalmış İngiliz çalışanları İran’ı terk etmişler ve geriye kalan birkaç kişi de bir gün sonra, 4 Ekim’de hareket etmişlerdir.³⁷⁷ Musaddık, petrol gelirlerinden mahrum kalan ülkenin ekonomisi düzeltmek amacıyla, Dünya Bankası’ndan mali yardım elde etmekten için çabasında

³⁷³ Alam, **a.g.e.**, s. 569

³⁷⁴ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 297-298

³⁷⁵ Ruhani, **a.g.e.**, s. 225

³⁷⁶ Emir Huşeng Bahtiyari, “Musaddık ve İhrac-ı İngilizleri Ez İran” (İran’dan İngilizlerin İhracı ve Musaddık) ,Faslname-i Tarih-i Revabit-i Harici, S. 18, s. 98

³⁷⁷ **A.e.**, s. 98

başarılı olamamış³⁷⁸ ve 9 Ocak 1952’de İngiltere’yi İran’ın iç siyasetine karışmakla suçlayarak, tüm İngiliz Konsolosluklarını kapatma kararı almıştır.³⁷⁹Böylece, 16. Meclis Dönemi sona ermeye yakın bir zamanda İngiltere ve eski petrol şirketiyle yapılan müzakerelerin sonuçsuz kalması ve meselenin Lahey’deki Adalet Divanı’na taşınmasıyla 1952 yılı başlarında Musaddık hükümeti, dış politikada diplomatik bir krizin içinde kalmışken; iç politikada, petrol etrafında milli bir mücadele söylemiyle muhalifleri etkisizleştirmeye çalışmaktaydı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSADDIK HÜKÜMETİ’Nİ DEVİRMeye YÖNELİK FAALİYETLER

3.1. MUSADDIK’IN İSTİFASI VE “30 TİR OLAYLARI”

Musaddık, Lahey’den İran’a geri dönüşünde iki temel meseleyle karşı karşıya kalmıştı: Biri petrol geliri ve dış yardım olmadan iktisadi durumun iyileştirilmesi ve diğeri 17. Meclis Seçimleri idi.³⁸⁰ Musaddık, bu düşünceler içinde Amerika dönüşüderhal Şah’ın huzuruna çıkarak 17. Yasama Dönemi seçimleriyle ilgili geçmişte yaşanan usulsüzlüklerin tekrarlanmaması için gerekenlerin yapılmasını istemiştir. Altı saat süren görüşmede Şah, Musaddık’a seçimlerin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirileceğini söylemiştir.³⁸¹Büyük şehirlerde seçimler hızlı bir şekilde sonuçlansa da, kırsal alanlarda İran’ın geniş arazisi ve bazı noktalardaki iletişim araçları eksikliği sebebiyle seçimler haftalarca, bazen aylarca sürebilmekteydi. Bu

³⁷⁸Abrahamian, *İran Beyn-i Do Enghelab*, s. 241-242

³⁷⁹Kapatılan konsolosluklar şu şehirlerde bulunmaktaydı: Ahvaz, Horremşehr, Şiraz, Meşhed, İsfahan, Reşt, Kirmanşah, Tebriz ve Buşehr’dir. bkz.: Bahtiyari, *a.g.m.*, s. 98-99

³⁸⁰Katouzian, *Musaddık ve Neberd-i Kodret*, s. 226

³⁸¹Musaddık, *a.g.e.*, s. 256-258

yüzden seçim sonuçları tedricen ilan edilmekteydi. 1952 Ocak ayında başlayan seçimlerde Milli Cephe adayları büyük şehirlerin çoğunda ve ikinci derece önemdeki şehirlerde seçimleri kazanmışlardır. Milli Cephe'nin Tahran'daki 12 adayından Musaddık, Mekki, Kaşani, Bakayi de dahil hepsi meclise girmeye hak kazanmışlardır. Ama küçük şehirler, köyler ve kırsal bölgelerde Milli Cephe “*Şah ve muhafazakarların usulsüzlüklerini engelleyemedikleri için fazla başarılı olamamışlardı.*”³⁸² İran'da seçimler aynı zamanda sona ermiyordu ve yeterli çoğunluk elde edildiğinde meclis açılabilmekteydi. Bu sebeple, Tahran ve diğer büyük şehirdeki seçimlerin sona ermesiyle 17. Yasama Dönemi 27 Nisan 1952 tarihinde açılmıştır;³⁸³ ama, şehirlerde meydana gelen asayiş problemleri ve çatışmalar sebebiyle, hükümet 19 Mayıs 1952 tarihinde bir kararname çıkararak, ülkenin tümündeki seçim sürecini durdurmuştur.³⁸⁴ Yeterli çoğunluğun sağlanmasıyla seçimler bitmeden açılan 17. Meclis'te 79 vekilden 30'u ya Milli Cephe üyesiydi ya da onunla beraberdi. Diğer vekillerden 49'u saltanatçılar ve İngiliz taraftarları olarak ikiye ayrılan mülk sahiplerinden oluşmaktaydı.³⁸⁵

Meclis yasama faaliyetlerine başlamadan önce, Musaddık ilk yenilgisini Meclis Başkanı seçimlerinde almıştır. Meclis Başkanı seçimlerinde, saltanatçılar ve İngiliz yanlısı muhafazakârlardan oluşan muhalifler saray ve orduya yakın bir isim olan Seyyid Hasan İmami'yi Meclis başkanlığına aday göstermişlerdi.³⁸⁶ 29 Haziran'da yapılan seçimlerde Hasan İmami'nin karşısına Milli Cephe'den aday gösterilen Abdullah Moazzami ve Doktor Şayegan, çıktıkları ilk seçimlerde, Moazzami 17, Şayegan 16 oy alırken, İmami 33 oy almıştır. Hiç kimsenin başkanlık için yeterli çoğunluğu elde edemediği Meclis Başkanlığı seçimleri sonraki oturuma ertelenmiştir.³⁸⁷ 1 Temmuz günü yapılan Meclis Başkanlığı seçimlerinin ikinci turunda Milli Cephe'den Şayegan, Moazzami lehine çekilmesine rağmen, Moazzami'nin 35 oyuna karşılık, 39 oy alan Hasan İmami, Milli Şura Meclisi başkanlığına

³⁸² A.e., s. 227-229

³⁸³ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 7 Ordibehesht 1331 (27 Nisan 1952)

³⁸⁴ Ruzname-yi Ittिलाat (İstihbarat Gazetesi), 29 Ordibehesht 1331 (27 Nisan 1952)

³⁸⁵ Abrahamian, İran Beyn-i Do Enghelab, s. 242

³⁸⁶ Muvahhid, a.g.e., C.1, s. 418

³⁸⁷ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 8 Tir 1331 (29 Haziran 1952)

seçilmiştir.³⁸⁸ Musaddık hükümeti muhaliflerinin tek parça hareket ettikleri anlaşılmaktaydı.

17. Meclis'in çalışmaya başlamasıyla Musaddık, mevcut teamüllere göre meclisin yeni hükümeti seçmesi için istifa etmiştir. Ardındanher iki meclis, Senato ve Şura Meclislerinde onun lehine temayül oyu verilmiştir.³⁸⁹ Musaddık, hükümetini açıklamadan önce, hükümetle saray arasında ihtilaflara neden olduğunu düşündüğü Savaş Bakanlığı'nı kendi sorumluluğuna alması gerektiğini Şah'a iletmek için 17 Temmuz 1952 günü Şah'ın huzuruna çıkmıştır. Musaddık'a göre, sorumlu olmayan Şah, Genel Kurmay Başkanı'na her buyurduğu emri icra olunurken, sorumlu olan hükümet istediği bazı işleri yapamamaktaydı. Musaddık'ın Savaş Bakanlığını kendi sorumluluğuna almak istemesine dair yaptığı teklifi, Şah'ın kabul etmediğini söylemesinden sonra Musaddık istifa etmiştir.³⁹⁰ Sonraki gün Milli Cephe temsilcileri kendi adaylarını açıklamak istedilerse de adı gündemde olan Abdullah Moazzami, "Musaddık dışında hiç kimse bizim başbakanımız değil" demesi üzerine bu işten vazgeçilmiştir.³⁹¹ Şah hatıratında, yine Milli Cephe üyesi olan Allahyar Salih'i başbakan olarak atamayı düşündüğünü, ama meclis temsilcilerinin çoğunluk oyunun Kavam'ı başbakanlığa atamaya zorladığını yazmıştır.³⁹² Musaddık, 16 Temmuz'da istifa etmişve onun istifa haberi 17 Temmuz sabahı meclise ulaştırılmıştır. Haberi alanKavam taraftarı vekiller, gizli bir oturumda Kavam'ın başbakanlığına temayül oyu vermişlerdi. Sayıları 30 kişi olan Milli Cephe'ye müntesip vekiler bu oturumda yer almamışlar ve meclis çoğunluğunun meclis geleneklerinin hilafına onları istişareye karıştırmadığını ve onların haberi olmadan gizli bir oturum yaptıkları dolayısıyla şikâyet etmekteydiler. Bu vekiller şikâyet arzı için Şah'ın yanına gitmeye karar vermişlerdi; ama Şah, o gün randevu vermemiş ve görüşmeyi 19 Temmuz Cumartesi'ye ertelerken şöyle söylemiştir: "*Musaddık her halükarda istifa etmiştir ve yeni başbakan hususunda meclisin temayül oyunun bilinmesi gerekir.*" Milli Cephe vekilleri bu cevabı aldıktan sonra Perşembe günü öğleden sonra saat 5'e kadar mecliste

³⁸⁸ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 17, 10 Tir 1331 (1 Temmuz 1952)

³⁸⁹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 229-230

³⁹⁰ Musaddık, **a.g.e.**, s. 259 ; **Pehlevi, Pasoh Be Tarih**, s. 127-128

³⁹¹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 233-234

³⁹² Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 128-129

kalmışlardı. Bu arada Abadan, Kazvin, İsfahan, Hemedan ve Kirmanşah gibi muhtelif şehirlerden halk kitleleri telgrafhanelere giderek, Musaddık’a destek mesajları atmışlar ve sokaklarda Musaddık lehine eylemler düzenlemişlerdi. Ama Milli Cephe’nin bu ilk çabası fayda vermemiş ve 18 Temmuz Cuma sabahı Kavam, Saraya giderek, Şahtan başbakanlık fermanını almıştır.³⁹³

Fakat, süreç muhaliflerin istediği gibi gitmemiştir. Bu durumun sebeplerinden biri, Kavam’ın 18 Temmuz Cuma günü bir radyo konuşmasıydı; o, bu konuşmasında muhalifleri “*Devrim Mahkemeleri ile tehdit etmiş, dini meselelerdeki ikiyüzlülük ve riya ve siyasi işlerdeki demogojiden öğrendiğini ibraz etmiş ve dinin siyasetten ayrılması gerektiğini ve gerici inançlar ve hurafe neşirlerin önleneyeceğini vaat etmiştir.*”³⁹⁴ Kaşani, Kavam’a cevaben halktan onun karşısında durmasını istemiş; bunun üzerine Kavam, Kaşani’ye gönderdiği mesajda uzlaşma teklif ederek, hükümetiyle iş birliği yapması şartıyla hükümet makamlarının yarısını onun kontrolüne vermeyi teklif etmiştir. Bu teklifi kabul etmeyen Kaşani, tehdidini Şah’a yönelterek “Eğer Musaddık Hükümeti’nin geri dönüşü için yarına kadar bir adım atılmazsa, devrimin keskin ağzını kendi şahsımın öncülüğüyle saraya çevireceğim” demiştir.³⁹⁵ 20 Temmuz’da Kaşani bir bildiri daha yayımlamıştır. Bu bildiride Kaşani, Kavam’ın siyasi hayatının hıyanet ve zulümle dolu olduğunu, dinin siyasetten ayrılması gerektiği planının bir komplo olduğu ve bu planı, onun, İngilizlerden aldığını yazarak Kavam’ın milli vicdanda siyasi hayatının çoktan bittiğini yazmıştır.³⁹⁶

Bu arada Milli Cephe tarafından Musaddık’ın tekrardan iş başına getirilmesi için bir komite teşkil edilmiş ve evlerin çatılarında kuran okunması, ezan okunması kararlaştırılmış ve bu emir, telefon ve telgraf yoluyla ülkenin dört bir yanına iletilmiştir. Musaddık’ın istifasının duyulması üzerine, Kirmanşah, Hemadan ve Kazvin halkından bir grup kefen giyerek Kavam’a muhalefet etmek için Tahran tarafına hareket etmiştir. Bu kefen giyenler Tahran yakınlarındaki Taşlı Han’a kadar ulaşmış ve o yerde hareketlerine mani olmak isteyen jandarmayla çatışma içine

³⁹³ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 503

³⁹⁴ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 234

³⁹⁵ **A.e.**, s. 234

³⁹⁶ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 1, s. 279

girmişlerdir.³⁹⁷ 20 Temmuz gününden itibaren Milli Cephe gazeteleri ve meclisteki Milli Cephe milletvekilleri aracılığıyla geniş grevler başlamıştır. Emekçiler Partisi bu organizasyonlarda önemli bir rol ifa etmiştir. 20 Temmuz günü polis eylemleri önleyemeyince, 21 Temmuz günü sokaklarda düzeni korumak için orduyu davet etmiştir. Ordu Subayları 21 Temmuz günü tek parça hareket etmemiş, bir kısmı halka ateş ederken; bir kısmı da eylemcilere katılmışlardır. Bu eylemlerde Tahran’da en az 17 kişi öldürülmüş ve çok sayıda kişi yaralanmıştır. Bu durum üzerine Şah öğleden sonra saat 4’te Kavam’dan istifa etmesini istemiş ve yeniden Musaddık’ı başbakanlığa atamıştır.³⁹⁸ Şah, bu defa Musaddık’ın Savaş Bakanlığıyla ilgili talebini kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁹⁹

3.2. İKİNCİ MUSADDIK HÜKÜMETİ

Musaddık’ın ilk hükümet programı, petrolün millileştirilmesi ve seçim kanunun yenilenmesinden ibaretti. Yer altı kaynaklarının tamamını içeren millileştirme kanunu çıkarılmış; ardından güney petrollerini elinde bulunduran AIOC’nin azledilmesini ve milli bir petrol şirketinin kurulmasını içeren kanun, Musaddık’ın birinci hükümetinde çıkarılmış ve bu doğrultuda adımlar atılarak eski petrol şirketi (AIOC) İran’dan çıkarılmıştı. Bu yüzden Musaddık’ın ilk hükümeti İngiltere ile diplomatik müzakere ve mücadele içinde geçmiş ve iç politika, dış politikanın tayin ettiği çizgide kalarak, muhalefet, emperyalist bir devletle mücadele eden hükümeti eleştirmekten çekinmiş veya yaptıkları eleştiriler, etkisiz kalmıştır. Ama Musaddık’ın ikinci hükümeti kurulduğunda, AIOC ülkeden kovulmuş, birçok şehirdeki İngiltere Konsoloslukları kapatılmış ve Lahey Mahkemesi petrol davasına bakma yetkisi olmadığını ilan etmişti. Ayrıca, Savaş Bakanlığı konusunda Şah’la ihtilafı sebebiyle, başbakanlıktan istifasının ardından bir halk hareketi sonucunda yeniden makamına geri dönen Musaddık, çok daha güçlü bir pozisyona sahipti. Musaddık, dış politikadaki gündemin yoğunluğunun azalması ve elini daha güçlü hissetmesiyle, ikinci hükümet programını daha geniş reformlara ayırmış; hem bu durum, hem de makamların paylaşılması farklı partiler ve çıkar gruplarından oluşan

³⁹⁷ A.e., C. 1, s. 490

³⁹⁸ Katouzian, *Musaddık ve Neberd-i Kodret*, s. 235

³⁹⁹ Pehlevi, *Pasoh Be Tarih*, s. 128-129

bir koalisyon olan Milli Cephe içindeki muhtelif grupların ayrışmasını sağlayacaktır. Bu durum, Musaddık karşısında hem içerdeki muhalifler hem de ülkeden kovulan İngiltere'nin etkinliğini artırmalarına neden olacaktır.

3.2.1. Musaddık: Gücünün Zirvesinde

İran tarihinde “30 Tir Olayları” ya da “30 Tir Kıyamı” olarak bilinen halk ayaklanmasının ardından, Milli Şura Meclisi 21 Temmuz öğleden sonra mecliste hazır bulunan vekillerden 64’ünden 61’i Musaddık’ın yeniden başbakanlığına temayül oyu vermişlerdir. Aynı gün Şah’la görüşmek için Sadabad Köşkü’ne giden Musaddık, Şah’ın, kendisinin Savaş Bakanlığı’nı almasından itibaren zihninin karışmaması için “Şehinşahlık Makamı’ndan, Şehinşah’ın kendi itimat ettiği 3 paşa aracılığıyla onların meşveretiyle işlerin yapılması ve hiçbir türlü suizanın oluşmaması için kendi görüşünü açıklamasını” istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine Şah Korgeneral Naqadi, Korgeneral Aghaulive Tümgeneral Baharmasht’ı Savaş Bakanlığı’nda görev almaları için seçmiştir. Musaddık, Şah’la aralarında yeniden tam güven hasıl olması amacıyla, ona, rejimi değiştirmek gibi bir düşüncesinin olmadığını anlatmak için şöyle dediğini ifade etmiştir: “Eğer anayasa’nın hilafına hareket edersem ve aynı şekilde anayasayı ihlal ederek, memleketin rejimini değiştirirlerse ve ben Cumhurbaşkanlığı’nı kabul edersem Kur’an düşmanı olayım.”⁴⁰⁰ Şah, Kavam ve Seyyid Ziya gibi ülkenin kudretli siyasilerinin rejim değişikliğini ima ettikleri için, böyle bir şeyden kaygı duymaktaydı. Musaddık böyle bir düşüncesinin olmadığı ve eğer böyle bir iş yapılırsa da kendisi Cumhurbaşkanlığı makamını kabul etmekten sakınacağı konusunda güvence vermek istemişti. Musaddık, ayrıca, Şah ve hükümet arasındaki ihtilafın petrol konusunda diplomatik bir mücadele içindeki ülkeye zarar vereceğinden endişe duyduğu için, bu siyaseti takip ederek, Şah’ın kaygılarını gidermek istemiştir.⁴⁰¹ Ayrıca bu görüşmede Musaddık’a, Saray Bakanı Hüseyin Ala, Uluslararası Adalet Divanı’nın 9’a 5 oy çokluğuyla İran lehine karar verdiğini müjdelemiştir.⁴⁰² Lahey’deki Mahkemenin kararından önce ülkedeki tüm İngiliz konsoloslukları kapatan ve Şah ile olan ihtilafları neticesinde istifasının ardından büyük bir halk ayaklanmasıyla daha güçlü bir şekilde

⁴⁰⁰ Musaddık, **a.g.e.**, s. 259-260

⁴⁰¹ **A.e.**, s. 211

⁴⁰² Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 564 ; **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 17, 25 Şahrivar 1331 (16 Eylül 1952)

makamına geri dönen Musaddık, Lahey'den gelen kararlar İngiltere'ye karşı diplomatik bir zafer kazanmıştı.

İkinci Musaddık hükümeti Bakanlar Kurulu ve hükümet programı, 27 Temmuz 1952 tarihli Milli Şura Meclisi'nde Başbakan yardımcısı ve Maliye Bakanı Bager Kazımı tarafından açıklanmıştır. Hükümet, açıklanmasıyla en dikkat çeken şey, Savaş Bakanlığı'nın isminin Milli Savunma Bakanlığı olarak değiştirilmesiydi. Musaddık, Savunma Bakanlığı'nı kendi sorumluluğuna alıp, bu makamın yardımcılığına Tümgeneral Ahmed Vüsuk'u getirmiştir. Musaddık, hükümetinin dış politikasını, BM bildirisi ve uluslararası kurumların güçlendirilmesine ve tüm devletlerle karşılıklı saygıya dayalı bir dış politikası takip edileceği şeklinde açıklarken; İç politikada ise, yapılması zaruri görülen ıslahatlar olarak açıklanan bir takım reform paketi açıklanmıştır:

1-Milli Şura Meclisi ve belediye seçimleri kanun ıslahı

2-Mali işler ıslahı ve düzenli vergiler ve lüzumu halinde dolaylı vergilerin alınması ve giderlerin azaltılması yoluyla bütçe ayarlaması

3-İstihdam ve üretimin artırılması yoluyla iktisadi işleri ıslahı ve para ve banka kanunları ıslahı

4-Ülke petrol madeninden yararlanılması

5-İdari kurumlar, yargı ve ulusal istihdam kuralları ıslahı

6-Toplumsal reform amacıyla köylerde mahalli şuralar oluşturulması ve onların giderlerinin temini (özel vergiler/belediye vergileri koyulması yoluyla reformlar)

7-Yargı kanunları ıslahı

8-İletişim araçları, sağlık ve kültür işleri ıslahatları.⁴⁰³

⁴⁰³Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 5 Mordad 1331 (27 Temmuz 1952)

16. Meclis Dönemi'nde <Vatan Fraksiyonu>adı altında faaliyet yapan Milli Cephe'ye müntesip temsilciler Musaddık'ın istifasıyla ortaya çıkan kriz döneminde mecliste toplanıp, Musaddık hükümetine karşı beliren muhalefete karşı mecliste homojen bir grup şeklinde hareket etmek için,<Milli Hareket Fraksiyonu> adı altında bir Fraksiyon teşkil etmişlerdir.⁴⁰⁴ Musaddık'ın ilk hükümetine göre daha kapsamlı bir programa sahip bulunan 2. Musaddık hükümeti, iktisadi ve mali meseleler başta olmak üzere önemli reform hamlelerini gerçekleştirmek için bazı kanunları çıkarması gerekmektedir. Hükümetin kendi reform paketinin dışında Milli Cephe'nin bileşenlerinden olan Emekçiler Partisi, – daha sonra Üçüncü Güç Emekçiler Partisi-toprak reformu ve kadınlar için oy hakkı verilmesini isteyen adımların atılmasını istemekteydi. Cephe'ye yakın subaylarda orduda geniş reformların yapılmasını istemişlerdir.⁴⁰⁵ Mecliste çoğunluğa sahip olamayan Musaddık'ın Milli Cephe hükümeti, vadettiği reformları gerçekleştirmek için meclise, başbakana olağanüstü yetkiler veren bir tasarı sunmuştur. Şura Meclisi, 3 Ağustos 1952 tarihindeki oturumunda, Başbakan Musaddık'a 6 aya kadar bazı konularda kanunlar koyma yetkisi veren tek maddelik kanunu onaylamıştır. Meclis'te tartışmalara neden olan bu tasarıya Hairizade ve Maşargibi Milli Cephe vekillerinden bazıları da açıkça muhalefet etmişlerdir.⁴⁰⁶ Bu kanun, Musaddık'ın üyelerinin yarısını Şah'ın atadığı muhalefetin merkezlerinden biri olan Senato Meclisi'nde de 11 Ağustos günü onaylanmıştır.⁴⁰⁷ Senato Meclisi her ne kadar Şah taraftarlarının ağırlıkta olduğu bir meclis olsa da petrolü millileştirmesiyle kamuoyundan büyük bir destek gören Musaddık'a karşı bir hamle yapma cesareti bulamadıkları görülmektedir.

Hükümet, petrol gelirlerinden mahrum kalınmasıyla ekonomik sıkıntıyı aşmak ve gerekli reformları yapmak için İngiltere'nin ambargosunu aşarak petrol ihracatı yapmaya çalışmıştır; ama, İngiltere siyasi ve askeri gücünü kullanarak İran'ın müstakbel petrol müşterilerini bu işten alıkoymuştur. 1952 Haziran ayında, 20 milyon ham petrol satın almak isteyen bir İtalyan şirketinin Rose Mary isimindeki gemisi, İngiltere donanması tarafından engellenerek yargılanmak üzere İngiltere'nin kontrol

⁴⁰⁴ Muvahhid, *a.g.e.*, C. 2, s. 565

⁴⁰⁵ Katouzian, *Musaddık ve Neberd-i Kodret*, s. 241-242

⁴⁰⁶ *Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran*, Devre. 17, 12 Mordad 1331 (3 Ağustos 1952)

⁴⁰⁷ *Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran*, Devre. 1, 20 Mordad 1331 (11 Ağustos 1952)

ettiği Aden Limanı'na götürülmüştür. Bu olay, İran'dan petrol almak isteyen diğer ülkelere verilmiş gözdağı niteliğindeydi.⁴⁰⁸ Bu haber, Musaddık hükümetini iç politikada zora sokacak bir gelişmeydi. Musaddık, yeniden güce ulaştıktan sonra, Tahran'daki İngiltere Büyükelçilik Maslahatgüzarı Middleton'a bir mesaj göndererek, ona İngiltere'nin İran'a mali ve iktisadi yardımlar yapması halinde, kendilerinin de tazminat meselesini mahkemeye irca etmeye ve dünya pazarlarında İran petrolünün dağıtımını bir antlaşmayla AIOC'nin sorumluluğuna vermeye hazır olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁹ Middleton, bu teklifi Amerikan'ın Tahran Büyükelçisi Henderson'a iletmiştir. Henderson, İran'a yönelik petrol ambargosunun yavaş yavaş kendi gücünü ve etkisini yitireceğini ve İran petrolünün yavaş yavaş bağımsız şirketler aracılığıyla dünya pazarlarına açılacağını belirterek, Musaddık'ın teklifini kabul etmesini tavsiye etmiştir.⁴¹⁰ Daha sonra İngiltere Başbakanı Churchill ve ABD Başkanı Truman Musaddık'a meselenin çözümüne dair ortak bir mesaj göndermişlerdir. İki başkan, İran'ın AIOC'ye tazminat vermesi, İran petrollerinin dünya pazarlarında satılmasına dair bir teklif yapmışlardır. Ayrıca Amerika İran'a 10 milyon dolarlık yardım taahhüdünde de bulunmuştur. Musaddık bu teklifleri kabul ve İngiltere'ye petrol meselesinin İran mahkemelerinde çözülmesini teklif etmiştir. Musaddık hükümetinin temel tezi, petrol davasının İran devleti ile bir şirket arasında olduğu için, tazminat meselesini de dahil davanın tümünün İran mahkemelerinde çözülmesiydi.⁴¹¹

İkinci Musaddık hükümetinin kurulmasıyla yoğun bir gündemle çalışan meclis, "30 Tir Olayları"nın müsebbibi olarak gördüğü eski başbakanlardan Ahmed Kavam'ın mallarının müsadere edilmesine karar verirken;⁴¹² eski Başbakan Ali Razmara'yı öldüren Halil Tahmasb'ın beraat etmesi için Milli Cephe bileşenlerinden İslam Mücahidleri Konseyi'nin lideri Şems Qanad Abadi tarafından mecliste bir af tasarısı hazırlanmıştır. Tasarıya göre; Ali Razmara'nın yabancıların lehine, milletin aleyhine çalıştığı sabit olduğunu belirtildiği af tasarısında şu ifadelere yer verilmiştir:

⁴⁰⁸ Stephen Kinzer, **Şah'ın Bütün Adamları; Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri**, Çev: Selim Önal, İletişim Yayınları, 2004 İstanbul, s. 173 ; **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 17, 25 Şahrivar 1331 (16 Eylül 1952)

⁴⁰⁹ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 579

⁴¹⁰ **A.e.**, C. 2, s. 579

⁴¹¹ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli**, Devre. 17, 25 Şahrivar 1331 (16 Eylül 1952)

⁴¹² **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli**, Devre. 17, 12 Mordad 1331 (3 Ağustos 1952)

“ *Farz edelim ki o kurmayın katili, Halil Tahmasb olsun, milletin bakışına göre, o günahsız ve aklanmış bilinmektedir*” denilerek affedilmesi talep edilmiştir.⁴¹³ 7 Ağustos’ta Şura Meclisi’nde onaylanan tasarı 11 Ağustos günü Senato’da onaylanmasıyla Tahmasb beraat etmiştir.⁴¹⁴ Ayrıca, Milli Şura Meclisi’nde, yeni yasama döneminde petrol sanayiinin millileşmesi kanunun icrası için oluşturulan Karma Denetleme Heyeti’ne Milli Cephe’nin önemli isimlerinden Hüseyin Mekki, de dahil yeni 5 kişi seçilmiştir.⁴¹⁵ Musaddık’ın 1952 kışında işçiler ve memurlar için çıkardığı kanunla işçiler ve aileleri sigorta kapsamına alınmıştır. Ayrıca, ailelere çalışanların maaşı, emeklilik ve hastalıklarda yararlanmaları konusunda detaylı kanunlar ve yönetmelikler çıkarılmıştır. Bu planların bütçesinin bir bölümünü sigorta şirketleri ve bakanlıklar ödeyecek ve kalan kısmını ise işverenler temin edeceklerdi. Yapılan planlamaya göre, masrafların üçte ikisini işveren, üçte birini çalışan ödeyecektir.⁴¹⁶ Toprak reformu için gerekli adımları atamayan hükümet, mülk sahiplerinin sahip oldukları kazancın yüzde 10’unu, köylülere iade etmek ve yüzde 10 da Köy Encümen’in denetimi altında köylerde kalkınma ve bayındırlık işleri için, yol yapımı, sosyal hizmetler ve eğitim işlerine harcanmak üzere köy sandıklarına bırakmakla görevlendiren bir kanun yapmıştır.⁴¹⁷ Musaddık, “*olumsuz denge politikası*” doğrultusunda İngilizlerin imtiyaza sahip oldukları güney petrollerini millileştirmesi gibi, yine aynı siyaseti devam ettirerek, Sovyetler Birliği’nin elinde olan Hazar Denizi’ndeki balıkçılık imtiyazını da millileştirmiştir. Nasireddin Şah zamanında 1876 yılında bir Rus vatandaşı olan Stephan Mrtinovitch Lianozov’a verilen ve o tarihten itibaren, antlaşmanın sürekli uzatılması suretiyle Rusların yararlandığı bir imtiyaz haline gelen İran-Rusya Karma Balıkçılık Şirketi antlaşmasının süresi 31 Ocak 1953’de sona ermiştir. Bunun üzerine, bu imtiyaz antlaşması, 1 Şubat 1953 tarihi itibarıyla Musaddık hükümeti tarafından millileştirildiği ilan edilmiştir.

⁴¹³Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli, Devre. 17, 16 Mordad 1331 (7 Ağustos 1952)

⁴¹⁴Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Sina, Devre. 1, 20 Mordad 1331 (11 Ağustos 1952)

⁴¹⁵Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli, Devre. 17, 16 Mordad 1331 (7 Ağustos 1952)

⁴¹⁶Katouzian, *Musaddık ve Neberd-i Kodret*, s. 246

⁴¹⁷A.e., s. 245

Emekçi Partisi ve Üçüncü Güç Emekçiler Partisi, kadınlara oy hakkı verilmesini taleplerini tekrarlamışlar ve Üçüncü Güç'e bağlı Öncü Kadınlar Hareketi'nden bir grup temsilci, bu talebi iletmek için Musaddık'la görüşmüşlerdir. Musaddık, onlara yakın zamanda isteklerinin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Musaddık, Kaşani, Kum Mollaları ve saltanat taraftarı muhafazakârların meseleyi Milli Cephe ve hükümet aleyhinde bir silah olarak kullanmalarından endişe ederek, Milli Cephe'nin sol cenahından kadınlara oy hakkı mevzusunda ısrar etmemelerini istemiştir.⁴¹⁸ Kaşani ve Bakayi "30 Tir Olayları"nda görev alan ordu, jandarma ve polis personellerinin cezalandırılması için Musaddık'a baskı uygulamaktaydı.¹⁷ Meclis seçimleri sırasında kendisi de bu güçlerden şikayet eden Musaddık, Emniyet Genel Müdürü, Genelkurmay Başkanı, Tahran Askeri Valisi ve emniyetten birkaç kişiyi daha "30 Tir Olayları"nda sorumlulukları oldukları gerekçesiyle görevlerinden almış ve komplocu subayları ordudan temizlemeyi kendi programına koymuştur.⁴¹⁹ Ordu içindeki "Vatansever Subaylar Grubu" ismindeki bir kısmı İran Partisi ile, kalan kısımları herhangi bir partiyle ilgileri olmayan ve içlerinde 6 tane tuğgeneralin de olduğu bir grup da, Musaddık'a orduda tasfiye yapmasını önermişlerdir. Musaddık bu doğrultuda tasfiyeleri yapmak için bir araştırma heyeti kurmuş ve bu heyet 1360 ordu mensubunun ihracı veya emekliliğini tavsiye etmiş olmasına rağmen Musaddık'a Şah tarafından verilen 3 askeri müşavirinin raporuyla yalnızca 136 subayın orduyla ilişkisi kesilmiş⁴²⁰ ve 15 bin ordu mensubu da jandarmaya nakledilmiştir.⁴²¹

1952 Ekim ayında Hükümet Sözcüsü Hüseyin Fatemi, Tümgeneral Zahedi, Hacı Nouri ve isimleri zikredilmeyen diğer 5 Senatörün, İngiltere Büyükelçiliğiyle Musaddık hükümetini devirmek için toplantılar yaptıklarını iddia etmiştir.⁴²² Bunun üzerine, Musaddık hükümeti, milli hükümete karşı tahrik merkezi olarak gördükleri Senato Meclisi'ni kapatmak için harekete geçmiştir. 23 Ekim 1952 tarihinde Şura

⁴¹⁸ Seyyid Rahman Hasani, "Pijuhîşî Der <Caygah-ı Şeylat-ı Şimal Der Münasebat-ı İran ve Rusya> Ba Tekye Ber Esnad-ı Arşivi (1282- 1953 Miladi)" (Arşiv Belgelerine Dayanarak Rusya'yla İran'ın Münasebetlerinde Kuzey Balıkçılığının Yerinin Araştırılması), **Faslname-i İlmi-Pijuhîşî Tarih-i İslam ve İran Danışgah-ı El-Zehra**, Yıl. 23, S. 17, 1392(2013), s. 88

⁴¹⁹ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 573

⁴²⁰ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 249-250

⁴²¹ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 156

⁴²² **Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran**, Devre. 1, 26 Mehr 1331 (18 Ekim 1952)

Meclisi vekillerinden 25 kişi tarafından hazırlanan ve onaylanan kanun tasarısına göre, Senato Meclisi'nin çalışma dönemi 4 yıldan 2 yıla indirilecekti. Tasarıda belirtildiğine göre; anayasaya göre iki yıl olan Şura Meclisi gibi, Senato Meclisi de iki yıl olması gerekmektedir.⁴²³Böylece Senatonun yeni döneminin başlamasından itibaren yaklaşık 2 sene geçtiğinden, Senato Meclisi zorunlu olarak kapanmıştır. 11 Şubat 1950'de açılan⁴²⁴ Senato Meclisi birinci dönemi, 18 Ekim 1952'deki son toplantısının⁴²⁵ ardından 1953 Ağustos darbesinden sonra açılana kadar kapatılmıştır. Musaddık hükümetini devirmek için İngiltere Büyükelçiliğiyle iş birliği içinde bir darbe peşinde olmakla itham edilen, Tümgeneral Zahedi, Senato Meclisi'nin kapanmasıyla dokunulmazlığı kaldırılınca tutuklanmamak için saklanmayı tercih etmiştir. Ayrıca hükümet, aynı ay içinde İngiltere ile de tüm diplomatik ilişkiyi kestiğini ilan etmiştir. Böylece İngiliz diplomatlarla birlikte istihbarat çalışanları da İran'ı terk etmişlerdir.⁴²⁶Musaddık, Senato'nun kapatılmasıyla Şah karşısında gücünü artırmış; diplomatik ilişkileri kesmek suretiyle de İngiltere'nin nüfuzunu azaltmıştır.

3.2.2. İç Cephe'de İhtilafların Ortaya Çıkması

Birbirinden çok farklı siyasi ve toplumsal gruplara sahip olan Milli Cephe'de ikinci Musaddık hükümeti zamanında, bu durumun menfi etkisinin çok daha fazla görüldüğü bir dönem olmuştur. Milli Cephe içindeki ayrışma, Musaddık'ın ikinci hükümetini kurmasından kısa bir süre sonra başlamıştır.“30 Tir kıyamını” ve Musaddık'ın iş başına yeniden gelmesini kendi girişimlerinin ürünü olarak bilen Ayetullah Kaşani, Dışişleri Bakanı Hüseyin Nevvab ve Ekonomi Bakanı Ali Ekber Akhavi'nin bakan seçilmelerine muhalefet etmiştir. 30 Tir olaylarında Jandarma Komutanı olan ve onun emriyle Tahran tarafına doğru giden kefen giyen grubun hareketini Taşlı Kervansaray'da önleyen Savunma Bakanı Yardımcısı Vusuk da Kaşani ile birlikte Mekki ve Bakayi'nin çok sert eleştirileriyle karşılaşmıştır. Kaşani'nin mezkur atamalara muhalefeti aynı şekilde devam etmiş ve sonunda onlar istifa dışında bir çare görmemişlerdir. Nevvab'ın istifa etmesiyle Kaşani ve Mekki ile

⁴²³Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre: 17, 1 Aban 1331 (23 Ekim 1852)

⁴²⁴Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran, Devre. 1, 22 Bahman 1328 (11 Şubat 1950)

⁴²⁵Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran, Devre. 1, 26 Mehr 1331 (18 Ekim 1952)

⁴²⁶Kinzer, a.g.e., s. 184

iyi ilişkilere sahip olan Hüseyin Fatemi onun yerine atanmıştır. Tümgeneral Vüsuk da yerini Tuğgeneral Muhanna'ya bırakmıştır.⁴²⁷

Cephe içinde ilk asıl problem, Seyyid İmami'nin istifa etmesi üzerine Şura Meclisi için başkanlık seçimiyle ilgiliydi. Musaddık'ın direktifiyle Milli Hareket Fraksiyonu'ndan üç kişi aday olmak isteyen Kaşani'nin yanına giderek, onu bu görevi kabul etmekten sakındırmaya çalışmışlardır. Ziyarete yer alan Hoseybi, Kaşani'ye *“siz halkın ruhani bir rehberi olarak Musaddık'tan daha yukarıdasınız ve sizin bu makamı kabul etmeniz, iki kişiyi karşı karşıya getirecek ve harekete tamamen zarar verecek”* demiştir. Kaşani ise, *“Sizin gelmenizden kısa bir süre önce Kur'anı açtım ve orada Yusuf Suresi denk geldi; orada yıldızlar, ay ve güneş rüya âleminde Yusuf'a secde etmişlerdi.”* diyerek kendi adaylığına kudsîyet atfetmiştir.⁴²⁸ Adaylıktan vazgeçmeyen Ayetullah Kaşani, 7 Ağustos'ta Milli Şura Meclisi'nde yapılan seçimlerde Meclis Başkanlığına seçilmiştir.⁴²⁹ Kaşani, Meclis Başkanı seçildikten bir gün sonra yayınladığı bildiride, Meclis Başkanlığı'nı kabul etmesinin nedenini birliğin temellerinin güçlendirilmesi ve olası çalkantılı durumdan kaygıların giderilmesi olarak açıklamıştır.⁴³⁰

Milli Cephe'de tartışmaya neden olan diğer mesele, 10 Ağustos tarihli Şura Meclisi oturumunda, hükümet tarafından Tahran'daki sıkıyönetimin uzatılması isteğiydi. Bu isteğe Milli Cephe'nin Meclis grubu olan, Milli Hareket Fraksiyonu üyelerinden Hairizade, Maşar, Mahmud Neriman, Akhgar ve Qanad Abadi gibi isimler muhalefet etmişlerdir.⁴³¹ Bunun üzerine, tasarının meclise takdim edilmesinden iki gün sonra, Musaddık, Milli Savunma Bakanı Yardımcısı Tümgeneral Vüsuk aracılığıyla tasarının geri alındığını bildirmiştir.⁴³² Şura Meclisi'nde demokrasi ve özgürlüğü kısıtlayıcı bir adım olarak nitelendirilen ve eleştirilen Tahran ve çevresinde sıkıyönetimin iki aylığına uzatılması kararı, geri çekildikten sonra tekrar gündeme

⁴²⁷ Muvahhid, a.g.e., C. 2, s. 567 ; **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 17, 27 Mehr 1331 (19 Ekim 1952)

⁴²⁸ Muvahhid, a.g.e., C. 2, s. 574

⁴²⁹ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 17, 16 Mordad 1331 (7 Ağustos 1952)

⁴³⁰ **Ruzname-yi Ittılaat**, 18 Mordad 1331 (9 Ağustos 1952)

⁴³¹ **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 17, 19 Mordad 1331 (10 Ağustos 1952)

⁴³² **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran**, Devre. 17, 21 Mordad 1331 (12 Ağustos 1952)

girmiş ve 23 Eylül günü Senato Meclisi'nde onaylanarak yürürlüğe girmiştir.⁴³³ Musaddık'ın ilk hükümeti zamanında daha çok petrol meselesi etrafında dış politika, ülke gündemini meşgul etmekteydi. Her ne kadar petrolün ihracatı büyük bir sorun olarak ortada durmaktaysa da, petrol meselesinde İngiltere ve AIOC'ye karşı diplomatik bir zafer kazanılmış ve artık daha fazla iç politik gündeme dönülmüştü. Milli Cephe temsilcilerinden Kerim Sanjabi'ye göre, ilk dönemde muhafazakar ve saltanatçı unsurları daha çok kabinesine alan Musaddık, meclistenolağanüstü yetkiler aldığı ikinci hükümet döneminde liyakat sahibi ve iş bilen genç bakanlardan istifade etmesi gerekirdi.⁴³⁴ Ancak bu durum makamları paylaşmada sorun yaratmıştır. Ayrıca cephe içindeki muhafazâ ve seküler grupların uyumsuzluğu, ihtilafların büyümesinin nedenlerin biriydi.

1952 yılı son aylarında Milli Cephe içindeki ihtilaflar giderek artmakta ve daha açık bir hale gelmiştir. Meclis'te 30 Tir olaylarıyla ilgili özellikle Muzaffer Bakayı hükümeti itham edici bazı görüşler sunmuştur. Bakayı "*Milli Hareketin Devamına Taraftar Fraksiyonu*" tarafından 30 Tir ile ilgili olayları incelemek için oluşturulan Tahkik Komisyonu'nun başkanı olarak hükümetin bu konuda gerekenleri yapmadığını belirtmiştir.⁴³⁵ Aralık ayının sonlarında Milli Cephe içinde boşluk yaratan bir başka mesele daha ortaya çıkmıştır. Hükümet milletvekili sayısını 172 kişiye çıkaran bir kanun tasarısı çıkarmış ve herkes kendi görüşlerini açıklasın diye gazetelerde bastırmıştır. Muhalifler bu kanun onaylanıp onun kararları mecliste işleme alındığı takdirde meclisin kendi kendine itibardan düşeceğini iddia etmişlerdir; çünkü bu dönemdeki vekillerin sayısı 79 kişiydi ve milletvekili sayısı 172 kişiye çıkarsa, meclis, oturum teşkili için gerekli çoğunluğu yitirmekteydi.⁴³⁶ Musaddık hükümeti, mecliste artan muhalefetten dolayı mevcut meclisin kapanması ve daha fazla çoğunluğa sahip yeni bir meclis oluşturmak amacıyla böyle bir yola başvurmuştu. Hükümeti bu tasarımı yayımlayarak meclisi felce uğratmak ve onu tatil etmek istemekle suçlayan muhalifler, "Hiçbir kanun tasarısı, hükümet başkanın imzasıyla meclisi tatil edilemez" şeklinde karşı bir tasarı hazırlamışlardır. Milli Cephe bileşenlerinden İslam Mücahidlerinin

⁴³³ *Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran*, Devre. 1, 26 Mehr 1331 (23 Eylül 1952)

⁴³⁴ Sanjabi, *a.g.e.*, s. 174

⁴³⁵ *Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran*, Devre. 17, 4 Azar 1331 (25 Kasım 1952)

⁴³⁶ Muvahhid, *a.g.e.*, C. 2, s. 682

lideri Şems Qanad Abadi'nin takdim ettiği tasarımı, Abadi'nin yanı sıra Bakayi, Hairizade gibi Milli Cephe temsilcileri de dahil 16 vekil imzalamıştır. 4 Ocak 1953'te acil kaydıyla takdim olunan bu tasarının içeriğine göre; hükümet başkanı kendi kararıyla meclisi kapatamazdı.⁴³⁷ 6 Ocak günü yapılan meclis oturumunda hükümete Meşrutiyet esaslarının korunması konusunda uyarılar veren Hüseyin Mekki, ayrıca Musaddık hükümetinin zayıflatılmasının Milli Harekete ve İran'a hiçbir faydasının olmadığını söylemiştir. Muhaliflerin reaksiyonunun ardından mecliste hükümetin vekil sayısını artırma teklifi gündemden düşmüş ve meclis tarafından hükümete güvenoyu yenilenmesiyle meclisi saran heyecan ve gerginlik görünüşte dinmiştir.⁴³⁸ Ama bu güvenoyundan iki günden fazla geçmemişti ki hükümet, 11 Ağustos 1952 tarihinde onaylanan Başbakan Musaddık'a tanınan yetki kanununu bir yıl daha uzatılmasına dair tasarımı meclise sunmasıyla gerginlik yeniden başlamıştır. İlk yetki kanununun onaylanma sürecinde, Hairizade ve Maşar gibi Milli Cephe vekillerinden bazıları da bu tasarıya açıkça muhalefet etmişlerdi. Bu defa Kaşani, Mekki ve Bakayi gibi Milli Cephe'nin en nüfuzlu ve en güçlülerinden birkaç kişi daha muhalefete katılmışlardır. Hatta Mekki, bu tasarıya tepki göstererek istifa edeceğini dahi söylemiştir.⁴³⁹ Meclis oturumlarına katılmayan Kaşani, Meclis Başkanlık Heyeti'ne bir mektup yazarak onlardan yetki tasarısının anayasaya aykırı olduğunu ve Anayasa'nın 27. Maddesine göre yasama hakkının meclisin sorumluluğuna verildiğini belirterek tasarıya muhalefetini açıklamıştır.⁴⁴⁰ Aralarında Mekki, Şayegan ve Sanjabi gibi Milli Cephe milletvekillerinden oluşan yedi kişilik bir heyet, Musaddık'ı kararlarından vazgeçirmek için onu görmeye gitmişler; fakat Musaddık kararından vazgeçmemiştir. Tudeh Partisi de bu duruma muhalefet göstermiş ve partiye bağlı Şahbaz Gazetesi, 11 Ocak tarihli sayısında Musaddık'ı "*Faşist diktatörlük şekillerinin en rezili*"ni kurmakla suçlamıştır.⁴⁴¹ Tüm bunlara rağmen "*Yetki Tasarısı*" mecliste hazır bulunan 66 vekilden 59'unun oyunu alarak onaylanmıştır. Milli Cephe'nin önemli isimlerinden Hüseyin Mekki'nin yer almadığı oturumda, tasarıya Milli Cephe'den Muzaffer Bakayi, Şems Qanad Abadi, Hairizade gibi isimlerin yanı sıra

⁴³⁷Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 14 Dey 1331 (4 Ocak 1952)

⁴³⁸Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 16 Dey 1331 (6 Ocak 1952)

⁴³⁹Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 18 Dey 1331 (8 Ocak 1953)

⁴⁴⁰Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 28 Dey 1331 (18 Ocak 1953)

⁴⁴¹ Muvahhid, C. 2, a.g.e., s. 683

Musaddık ve hükümetine itimat ettiğini söyleyen, ama yetki kanununa muhalefet eden Ali Zehra da hayır oyu vermiştir.⁴⁴² Hükümete yönelik muhalefet giderek artmasına rağmen, muhaliflerin yekpare olmaması ve Ahmed Kavam'ın "30 Tir Olayları"nın ardından siyasi olarak mağlup olması ve Razmara'nın öldürülmesinden sonra Musaddık'ın siyasi karizması karşısında, ona alternatif olacak siyasi bir figür kalmaması, Musaddık ve hükümetine yönelik muhalefeti etkisiz kılan sebeplerin başında gelmektedir.

Musaddık ve Kaşani, Milli Cephe içindeki gerginliği azaltmak için 27 Ocak'ta ortak bir bildiri yayımlayarak Milli Hareket ve İran Milletine hizmet etmek için hiçbir işbirliğinden kaçınmayacaklarını ilan etmişlerdir.⁴⁴³ Musaddık hatıratında olağanüstü yetki almak istemesinin sebebini şöyle açıklamıştır:

*"Normal zamanlarda bazı şahıslara yetkiler verilmesi, ondan yabancılara lehine faydalanılıyorsa, maslahata aykırı olduğu gibi anayasaya da aykırıdır. Fakat savaş ve olağan üstü zamanlarda yetkiler verilmesi anayasanın ruhunu uygundur; çünkü anayasa memleket içindir; memleket anayasa için değil. İslam şariatında şarap içilmesi Kur'an'a göre açıkça haramdır; fakat, eğer tabip, onu hastanın sağlığı için kullanırsa ondan haramlık kaldırılır. Sağlık söz konusu olduğunda nassa aykırı olan alkol nasıl kullanılıyorsa acaba bir milletin sağlığı için anayasada yazılmamış olsa da bazı yetkilerin verilmesi anayasaya aykırı mıdır? Anayasaya aykırı diye bazı yetkilere muhalefet etmek, ondan batıl yolunda kötüye kullanmak isteyenlere karşı doğru bir kelimedir."*⁴⁴⁴

Musaddık'a göre, Demokratik ve Meşruti ülkelerde hiçbir kanun, millet iradesinin üstünde değildir.⁴⁴⁵ Bu yüzden, kanunlara sıkı sıkıya bağlı bir yönetim idealine sahip olsa da, Musaddık'ın daha baskın olan antiemperyalist duruşu, onun olağanüstü zamanlarda anayasanın delinmesini mazur görmesine neden olmuştur.⁴⁴⁶ Milli Cephe arasında Musaddık'ın yetkilerini artırma isteğine, bakan ve bürokrat seçimindeki atamalara muhalefetin dışında şahsi meseleler yüzünden de ihtilaflar meydana gelmiştir. Hüseyin Mekki'nin petrol davasının görüşüldüğü BM Güvenlik Şurası için Musaddık'ın heyetinde yer almaması, hem onun hem de heyette yer alan

⁴⁴² Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 29 Dey 1331 (19 Ocak 1953)

⁴⁴³ Ruzname-yi Ittılaat, 8 Behmen 1331 (28 Ocak 1953)

⁴⁴⁴ Musaddık, a.g.e., s. 251

⁴⁴⁵ Ruzname-i Keyhan, 5 Mordad 1332 (27 Temmuz 1953), s. 1

⁴⁴⁶ Homan Dorandish "Modara Ba Doşman-i Modara; Nigah-i Be Demokrasihahi Musaddık ve Kudeta-yı 28 Mordad" (Düşmanla İyi Geçinme; Musaddık Demokrasisine Bakış ve 19 Ağustos Darbesi), Gozarış, Yıl. 18, S. 210, s. 12

Muzaffer Bakayi'nin Musaddık'a şahsi kırgınlığına sebep olmuştur. Ayrıca, Şahpur Bahtiyar'ın Çalışma Bakanlığı Muavinliğine atanması bir dizi tartışmayı yanında getirmiş; Bakayi ve Mekki, Bahtiyar'ı İngiltere'nin adamı olmakla itham etmişlerdir.⁴⁴⁷ 1953 yılına girildiğinde Milli Cephe içinde ihtilafların giderek artması, Şah ve saltanat yanlılarının Musaddık hükümetine karşı faaliyette bulunmalarına cesaret verecektir.

3.3. MUSADDIK ALEYHİNDEKİ KUMPASLAR

3.3.1. Şah'ın Yurt Dışı Yolculuğu Meselesi ve “9 Esfand Gailesi”

Senato Meclisi'ni kapatarak Şah'ın kendisine karşı kullandığı bir güç merkezini ortadan kaldıran Musaddık, Saray Bakanı Hüseyin Ala aracılığıyla Şah'a gönderdiği mesajda, Şah ve sarayın tahrikleriyle ordunun emekli subayları, onu yok etmek ve hükümeti iş yapamaz hale getirmek için komplo ve entrikalara başvurduklarını, aynı şekilde saltanat ailesinden, özellikle de Şah'ın erkek kardeşi Şahpur Rıza ve kız kardeşi Eşref'i hükümet karşıtı komplolarda rol aldıkları konusunda şikayet etmiştir. Bunun üzerine Şah, kız kardeşi ve annesini Musaddık'ı yatıştırmak için yurtdışına göndermiştir.⁴⁴⁸ Saray Bakanı Hüseyin Ala'nın rivayetine göre, bu aşamadan sonra Musaddık, Şah ve Ala birkaç kez görüşmelerinin neticesinde Şah ve başbakan arasındaki ihtilaf giderilmişti; ama Kaşani, Mekki ve Bakayi bu durumdan hoşnut olmamışlar, hatta Mekki, 24 Şubat günü Ala'yı arayarak ondan Şah'ı Musaddık'la uzlaştırmaktan alıkoymasını istemiştir.⁴⁴⁹ Ardından Musaddık'ı hükümetten uzaklaştırmak için bir plan sahneye konulmuştur. 1953 yılı Şubat ayının son günlerinde Saray Bakanı Ala, Musaddık'la görüşmüş ve ona, Şah ve Kraliçe Süreyya'nın yurt dışına yolculuk yapmak istediklerini iletmiştir. Musaddık, Ala'ya cevaben, “*bu zamanlarda İran Milletinin dünyanın büyük devletlerinden biriyle*

⁴⁴⁷ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 302-303

⁴⁴⁸ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 685-687

⁴⁴⁹ **A.e.**, C. 2, s. 689-690

mücadele halinde olduğunu ve bu yolculuğun iyi etkisi olmayacağını ve Şehinşah'ın vaziyetlerden razı olmadığı için ülke dışına çıkmak istiyor şeklinde intiba bırakacağını” söyleyerek bu isteği geri çevirmiştir. Saray Bakanı, birkaç gün sonra yapılan ikinci görüşmede Musaddık'a Şah ve eşi Süreyya çocuk sahibi olamamaları sebebiyle çok rahatsız olduklarını ve bunun için Avrupa'ya gitmeyi istediklerini yinelemiştir. Musaddık, Ala'ya, Şah'ın eşinin yalnız gidebileceğini ve ardından eğer ihtiyaç olursa Şah'ın da sonradan gidebileceğini söylemiştir.⁴⁵⁰ 25 Şubat günü Ala, Şah'ın yolculuk planında ısrarlı olduğunu ve yolculuk tarihinin 28 Şubat olacağını Musaddık'a bildirmiş ve aynı gün Musaddık'ın öğleden sonra 1;30'da öğle yemeği için saraya gitmesi kararlaştırılmıştır. Ala, aynı zamanda öğleden sonraki saatlerde Bakanlar Kurulu'nun Şahı uğurlamaya geleceğini söylemiştir. Şah, Musaddık'ı telefonla arayarak saraya önceden belirlenen saat 1;30 yerine saat 12 gibi gelmesini istemiştir. Plana göre; Musaddık, ayak takımı ve eli bıçaklı gruplar tam saray dışında toplandıkları anda saraya ulaşacak ve onların eliyle öldürülecekti.⁴⁵¹

Musaddık 6 Nisan 1953 tarihinde radyodankendisine kurulan kumpası şöyle açıklamıştır:

“Öğleden sonra saat 1'den sonra Bakan Beylerden önce Saraydan dışarıya çıktım ve henüz kapıya ulaşmamıştım ki topluluğun sesi kulağıma geliyordu. Geri dönmek ve gitmek konusunda düşünüyorken saray çalışanlarından biri dışardan içeriye geldi; ona, bana rehberlik etmen mümkün mü diye sordum? O da, kabul ederek beni Haşmetuldevle Kavşağı'na açılan kuzey kapısından çıkardı. Bir kişi arabayı almaya gönderdim. Biz kuzey kapısı tarafında hareket eder etmez güney kapısında toplanmış olanlar peşimizden geldiler; fakat oraya ulaşmadan önce biz eve gittik ve onlar aynı kapı önünde durmuşlardı ki sonra duydum kuş kafesten uçtu demişlerdi.”⁴⁵²

Şah'ın Mermer Köşkü'nün önünde toplanmış olan topluluk, Musaddık'ın köşkten çıktığını farkederek, onun arabasını takibe başlamışlar; ama polis memurları kalabalığın önünü kapatmıştır. Şah'ın küçük kardeşi Şahpur Hamid Rıza olaya müdahale ederek polis memurlarından kalabalığın hareketine mani olmamalarını istemiş ve polisin yolu açmasıyla çeteler, Musaddık ve oğlu Ahmed Musaddık'ın evine gelerek saldırmaya başlamışlardı. Çeteler evi sardığı anda Celal Al Ahmed'in

⁴⁵⁰ Musaddık, **a.g.e.**, s. 262

⁴⁵¹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 331-332

⁴⁵² Musaddık, **a.g.e.**, s. 214-215

liderliğindeki Milli Cephe'nin sadık Musaddık taraftarı Üçüncü Güç Partisi'nden bir grup olay yerine gelmişlerdi. Çeteler, içerden Musaddık'ın Muhafız Birliği, dışarıdan da Üçüncü Güç tarafından muhasara altına alınmışlardı. Musaddık ve oğlu çatıdan civardaki bir binaya, oradan da Genelkurmay'a giderek canını kurtarmıştır.⁴⁵³Şah'ın yolculuk meselesi duyulmasıyla saltanat yanlısı bir grup, Ayetullah Brujerdi'yi elleriyle başları üzerine alarak, ondan Şah'ın yurt dışı yolculuğunu engellemesini istemişlerdir. Bu mesele için Musaddık'ı arayan, Brujerdi'nin çabası bir sonuç vermemiştir. Olaylar sadece Musaddık'ın evinin önüyle sınırlı kalmamış; Şah'ın yolculuk haberini alan bir Bazar ve şehrin diğer kesimlerinden gelen kalabalık gruplar, Mermer Köşkü'nün önüne gelerek, *“Musaddık Şah'ı kovuyor ve memleketi komünistlere bırakacak”* şeklinde, Şah lehine sloganlar atmış ve bu yolculuğun engellenmesini istemişlerdir. Eylemcilerden eli sopalı birkaç yüz kişilik grup, Tahran Radyosu'nu işgal etmek için hareket etmişler; fakat askerler onlara engel olmuşlardır. Baharistan Meydanı'nda bazı askerler silahlarını bırakıp eyleme katılırlarken; polisler olayları önleyemeyince askerler kurşun atmaya mecbur olmuşlardır. Foruhar liderliğinde İran Millet Partisi ve Musaddık lehine başkent sokaklarında toplanan çeşitli gruplar, *“Ya Musaddık Ya Ölüm”* sloganları atarak Musaddık'a yönelik kalkışmayı protesto etmişlerdir. Olaylarda birkaç kişi öldürülmüş ve yaralanmışlardır.

Öte yandan oğlu Gulam Muhsin ve Dışişleri Bakanı Hüseyin Fatemi ile birlikte Genelkurmay'a sığınan Musaddık oradan telefonla askeri ve emniyet güçlerine düzenli koruma emri vermiştir. Ayrıca İç işleri Bakanı'na da şehrin güvenliğini koruması talimatı veren Musaddık, Telgraf, Telefon ve Propaganda Başkanı'na Radyo İstasyonu'nun çok önemli olduğunu derhal oraya asker göndermesini emretmiştir. Kısa bir süre sonra bir albay ve üç subay ve birkaç manga asker, istasyon tarafına hareket ederek, Radyo İstasyonu'nun güvenliğini sağlamışlardır. Diğer taraftan Şah yolculuktan vazgeçtiğini halka duyurmasıyla, akşama doğru saat 5 gibi vaziyet biraz daha sakinleşmiştir. Bu olaylar sırasında Milli Hareket Fraksiyonu temsilcileri mecliste toplanarak, başbakana tam destek veren bir bildiri yayımlamışlardır. Akşam 8; 30 gibi Musaddık, Genelkurmaydan meclise geçerek, orada Şah'ın yolculuk

⁴⁵³ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 332-333

olayının Şah'ın kendi isteğiyle olduğunu vekillere anlatmıştır. Ertesi gün Milli Cephe partileri, Üçüncü Güç, İran Millet Partisi, gibi partiler, “*Hem Şah, hem Musaddık*” ve “*Ya ölüm ya Musaddık*” şeklinde sloganlar atarak, Şah ve Musaddık arasında kriz olduğunu bahane ederek, sokaklara çıkan, saltanat yanlısı grupların daha fazla taşkınlık yapmasına engel olmaya çalışmışlardır.⁴⁵⁴

Musaddık, radyodan halka hitaben yaptığı konuşmada, evini saran topluluk içinde emekli ve muvazzaf subayların olduğunu ve Genelkurmay Başkanlığı'nın resmi raporuna göre, bütün bu süreçte sarayda bulunan Genelkurmay Başkanı'na nizamı korumak ve serseri kalabalığı önlemek için istenen araçları onun inisiyatifine verilmemiş olduğunu açıklamıştır.⁴⁵⁵ Üçüncü Güç Emekçiler Partisi yayın organı “*Niru-ye Sevvom*” gazetesinin “*Newsweek Dergisi*”nden naklettiği habere göre; Musaddık hükümetine yönelik olayları organize eden kişi Ayetullah Kaşani'ydi.⁴⁵⁶ Olayların olduğu gün, Şah'ın yolcuğunu engellemek için Musaddık'la görüşen ama bir netice alamayan İran Şiilerinin en büyük Taklid-i Mercii Ayetullah Brujerdi, olaylardan bir hafta sonra, Şah ve başbakanı hitaben yayımladığı mesajında onları yakınlaştırmaya çalışmıştır.

28 Şubat tarihinde meydana gelen bu olaylarda Musaddık hükümetini devirmeye ve Musaddık'ı öldürmeye çalışan darbecilerden tutuklananlar arasında, Musaddık'ın ilk kabinesinde İçişleri Bakanı olarak görev yapan Tümgeneral Zahedi, saltanat yanlısı milliyetçi Somka Partisi lideri Davud Monşizade, gazeteci Omid Nouri, “*Beyinsiz Şaban*” lakaplı Şaban Caferi (daha sonra 1953 darbesinde de rol alacaktır), muhalif vekillerden Cemal İmami, eski başbakanlardan Razmara'nın Maliye Bakanı Foruhar ve eski Hava Kuvvetleri Komutanı Guilanşah gibi siyasi ve askeri kademelerden önemli simalar da vardı.⁴⁵⁷ Guilanşah, daha sonra Amerikalıların darbe planında Musaddık yerine gelebilecek isimler arasında adının geçtiği kişilerden olacaktır.⁴⁵⁸ Böylece Musaddık hükümetini ortadan kaldırmaya yönelik bu ilk hareket

⁴⁵⁴ **Ruzname-i Tehran-ı Musavver**, 15 Esfand 1331 (6 Mart 1953) S. 499, s. 4

⁴⁵⁵ Musaddık, **a.g.e.**, s. 214-215

⁴⁵⁶ **Ruzname-i Niru-ye Sevvom**, 18 Esfand 1331 (9 Mart 1953), S. 121, s. 1

⁴⁵⁷ **Ruzname-i Niru-ye Sevvom**, 17 Esfand 1331 (8 Mart 1953), S. 120, s. 3

⁴⁵⁸ Kermit Roosevelt, **Karşı Darbe; CIA İran'da**, Çev: Bedirhan Muhib, Timaş Yay., İstanbul 2007, s. 23

yenilgiye uğramıştı. 25 Nisan 1953’de hükümetin baskısı sonucunda Hüseyin Ala Saray Bakanlığından istifa etmiş⁴⁵⁹ ve bir gün sonra yerine vekaleten Ebul-kasım Emmini getirilmiştir.⁴⁶⁰ Bu sürecin ardından, Musaddık, Şahla özel bir görüşme gerçekleştirmemiş ve Şahın birkaç isteğı konusunda büyük oğlu Gulam Muhsin Musaddık’ın evinde özel bir görüşme isteğıne muhalefet etmiştir.⁴⁶¹ İran takvimine göre 9 Esfand 1331 tarihinde meydana gelen bu olaylara, İran Modern Tarihi’nde çoğunlukla, “9 Esfand Gailesi” adı verilmektedir.

3.3.2. Emniyet Genel Müdürü’nün Öldürülmesi

28 Şubat 1953 tarihinden sonra (9 Esfand Gailesi) saray ve hükümet arasındaki ihtilaflar iyice artmıştı. İki tarafta da anayasanın muhtelif maddelerine dayanarak yetki tartışması içine girmişlerdi. Saray taraftarları, Anayasanın 50. Maddesinin Ordu başkomutanlığının yetkilerini Şaha verdiğini, aynı zamanda 51. Maddenin de savaş ve barış akdinin Şah’ın yetki alanda olduğunu iddia etmekteydiler. Hükümet kanadı ise, 50 ve 51. Maddelerinin diğer maddelerden ayrı değerlendirilemeyeceğı ve anayasa esaslarının birbirleriyle uyumlu ve mütecanis bir mecmua olarak okunması gerektiğine inanıyordu. Musaddık, Şah’a verilen yetkiyi gösteren anayasa maddesine karşılık bir başka anayasa maddesinde, Şah’ın bu yetkilerini hükümet bakanlarının imzasıyla kullanabileceğini iddia etmekteydi. Meclis 28 Şubat olaylarından sonra, tüm bu tartışmaları sona erdirmek için 5 Mart 1953 tarihindeki oturumda 8 kişilik bir heyet seçmiştir. Heyetin üyeleri arasında Muzaffer Bakayi, Hüseyin Mekki ve Hairizade gibi eski Milli Cephe’li muhalifler yer alırken,⁴⁶² hükümet tarafından Doktor Moazzami, Doktor Senjabi isimler seçilmiştir. Bu heyet, anayasa esaslarına dayanarak ve taraflarla müzakere ederek kendi bulgularını meclise raporlayacaktı.⁴⁶³ Heyet, araştırmalarını gerçekleştirdikten sonra raporu hazırlamıştır. Heyet üyelerinden Bakayi ve Hairizade, Şah’ın aleyhine hazırlanan raporun onaylanmasını, Musaddık’ın

⁴⁵⁹ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 5 Ordibehesht 1332(25 Nisan 1953), S. 152, s. 1

⁴⁶⁰ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 6 Ordibehesht 1332 (26 Nisan 1953), S. 153, s. 2

⁴⁶¹ Musaddık, a.g.e., s, 267

⁴⁶² Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 17 Esfand 1331 (8 Mart 1953), sayı, 120

⁴⁶³ Muvahhid, a.g.e., s. 735

olağanüstü yetkilerden sarfı nazar etmesine şart koşarak, raporu imzalamaktan kaçınmışlardır.⁴⁶⁴

Bu tartışmalar, ülkeyi sarsan çok önemli bir olay sebebiyle bir süre gündemden düşecektir. Musaddık karşısında her geçen gün gücünü yitiren Şah ve hükümet muhalifleri tarafından, Nisan ayında Musaddık'ı kenara alınmasına zorlamak için başka bir komplo planı icra edilmiştir. Şahın bilgisi ve CIA'nın işe karışmasıyla Tümgeneral Riyahi, Emniyet Genel Müdürü Mahmud Afşartus, Hüseyin Fatemi, Doktor Moazzami ve Doktor Şayegan gibi kilit makamlardaki isimler ve siyasi şahsiyetler art arda kaçırılıp ülkede emniyetsizlik ve kargaşa çıkarmak kararı alınmıştır. İlk olarak önemli makama sahip olan ve hükümete sadık bir subay, Emniyet Genel Müdürü Afşartus tercih edilmiştir.⁴⁶⁵ Kamuoyu olayı, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün Tahran Radyosu'ndan 20 Nisan günü, Afşartus'un kaçırıldığını ve bulunmasına yardımcı olanlara 50 bin tuman ödül verileceğini açıklamasıyla öğrenmiştir.⁴⁶⁶ Birkaç gün süren tahkikat sonrasında, Mahmud Afşartus'un kaçırıldığı ortaya çıkmıştır. Daha sonra, Tahran yakınlarındaki bir mağaraya ulaşan güvenlik güçleri, 26 Nisan'da Afşartus'un öldürüldüğünü radyodan duyurmuştur. Afşartus'un 21 Nisan'da, bu olayda bir rolü olduğu düşünülerek tutuklanan Hüseyin Huteybi'nin evine gittiği ve oradan kaçırıldığı ortaya çıkmıştır. Huteybi dışında Bakayi'nin Emekçiler Partisi'nde iki kişi tutuklanmışlardır. Bakayi, Ali Zehra, Şems Qanad Abadi gibi muhalif vekillerin de olaylar da rolü olduğu iddia edilmiştir. Özellikle Bakayi'nin Afşartus'un kaçırıldığı Huteybi'nin evine sık sık gittiği belirlenmiştir.⁴⁶⁷ Olayla ilgililitutuklanan subaylar, Afşartus'un katledilmesinde Emekçi Partisi lideri Muzaffer Bakayi'nin de işin içinde olduğunu itiraf etmişlerdir. Kolluk kuvvetlerinin yaptığı tahkikatlar ve zanlıların itirafları neticesinde, Bakayi'nin bir iki aydır, Huteybi aracılığıyla emekli subaylarla görüşmeler gerçekleştirerek, hükümet aleyhinde bazı komplo planları yapmak için işbirliği arayışında olduğu belirlenmiştir. Afşartus'un kaçırılması planı da, bu görüşmelerde alınan kararlardan biriydi.⁴⁶⁸ Olayın ardından bir

⁴⁶⁴ A.e., s. 736-737 ; Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 21 Esfand 1331 (12 Mart 1951), S. 124, s. 1

⁴⁶⁵ Katouzian, Musaddık ve Neberd-i Kodret, s. 335

⁴⁶⁶ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 2 Ordibehesht 1332(22 Nisan 1953), S. 150, s. 1

⁴⁶⁷ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 7 Ordibehesht 1332(27 Nisan 1953), S. 154, s. 3

⁴⁶⁸ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 10 Ordibehesht 1332 (30 Nisan 1953), S. 156

dönem Musaddık'ın en önemli destekçilerinden olan ve daha sonra muhalefet saflarına katılan Ayetullah Kaşani, Afşartus'un katledilmesinde adı geçen bir diğer isim olan ve “9 Esfand Olayları”nın ardından bir süre hapis yattıktan sonra serbest kalan Tümgeneral Fazlullah Zahedi'yi, mecliste kendi korumasına almıştır.⁴⁶⁹ Huteybi'nin tutuklanmasının ardından, Bakayi'nin hükümete saldırıları daha şiddetlenmiş ve gerçekleştirdiği basın toplantısında Huteybi'nin hapiste işkence edildiği savunmuştur. Bunun üzerine, hükümet tarafından suçlamaların odağındaki Bakayi'nin dokunulmazlığının kaldırılması için Şura Meclisi'nde bir tasarı tanzim edilmiştir.⁴⁷⁰ Kamuoyunda güvensizlik duyguları yaratarak, hükümeti zayıflatmak amacıyla tasarlanan bu olayın organize edilmesinde CIA ve İngiliz istihbaratıyla ortak çalışan Reşidiyyan Kardeşlerin de rolü vardır.⁴⁷¹ CIA ajanı Kermit Roosevelt'in “Boscee Kardeşler” diye takdim ettiği İranlı kardeşlerden, CIA, esnafı Şah tarafına döndürmeye çalışmakta faydalanmışlardır.⁴⁷² Daha sonra Musaddık hükümetini devirecek olan darbede de bu kardeşlerin önemli rolleri olacaktır.

3.4. REFERANDUM

Şah'ın yurtdışı yolculuğu bahane edilerek Musaddık hükümetini ortadan kaldırmaya yönelik “9 Esfand Gaillesi” ve Musaddık'a yakın olan Emniyet Genel Müdürü Afşartus'un öldürülmesinin ardından Milli Cephe içinde kesin ayrımların olduğu gözlemlenmekteydi. Şems Qanad Abadi liderliğindeki Mücahid Müslümanlar Konseyi, Muzaffer Bakayi önderliğindeki Emekçiler Partisi ve Ayetullah Kaşani, Hüseyin Mekki ve Hairizade gibi, dini kesimler ve esnaf teşkilatlarıyla bağları olan nüfuzlu vekiller Milli Cephe'den ayrılarak, Musaddık hükümeti muhaliflerinin saflarına geçmişlerdi. Bu ayrımı Musaddık'a verilen olağanüstü yetkilerin artırılması için mecliste yapılan oylamada, “9 Esfand Gaillesi” ve Afşartus'un öldürülmesi hadisesinde görmüştük. Adı geçen bu yeni muhalifler, Musaddık hükümetini eleştirmenin dışında, hükümet aleyhindeki komplolarda da role sahiplerdi. Başbakan ve Şah arasında yetki tartışmasını ortadan kaldırmak için 5 Mart 1953 tarihinde, hükümet taraftarı ve muhalif 8 meclis temsilcisinden oluşturulan heyet uyumlu bir

⁴⁶⁹ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 14 Ordibehesht 1332 (4 Mayıs 1953), S. 160, s. 1

⁴⁷⁰ Ruzname-i Mardum-i İran, 24 Ordibehesht 1332 (14 Mayıs 1953), Y. 2, S. 26, s. 1

⁴⁷¹ Kinzer, a.g.e., s. 194

⁴⁷² Roosevelt, a.g.e., s. 24

çalışma yapamamış ve adı geçen heyette yer alan isimlerden eski Milli Cephe Muzaffer Bakayi'nin Afşartus'un öldürülmesine adının karışmasının ardından, Hükümet taraftarı heyet temsilcileri raporun içeriğini tek madde şeklinde meclise teklif etmeye ve onun onaylanmasını istemeye karar vermişlerdir. Sekiz Kişilik Heyet Raporu'na göre; Sarayın hükümet işlerine müdahalesinin olduğu belirtilerek, sarayvakıf mülkünün devlete bırakılması, Afşartus'un öldürülmesiyle orduda nihayi bir tasfiyenin gerekli olduğu ve ordu işlerinden sarayın tamamen sakınması gerektiği öngörülmüştür.⁴⁷³ Bu teklif, 24 Mayıs 1953 tarihli meclis oturumunda gündeme alınmış; ⁴⁷⁴fakat tek maddelik tasarının onaylanacağı 7 Haziran 1953 tarihindeki oturumda vekiller arasında tartışma çıkmasıyla, meclis oturumuna bir karar alınmadan ara verilmiş ve heyet raporu mecliste onaylanmadan gündemden düşmüştür.⁴⁷⁵

1 Temmuz günü yapılan Meclis Başkanlığı seçimlerinde 72 vekilden 41'inin oyunu alan hükümet taraftarlarının adayı Abdullah Moazzemi, muhaliflerin adayı olarak seçime giren ve 31 oy alan eski başkan Ayetullah Kaşani'ye karşı seçilmeyi başarmıştır.⁴⁷⁶ Meclis Başkanlık seçimlerinde muhaliflerin adayı, eski müttetik Ayetullah Kaşani'ye karşı, kendi adayını seçtirmeyi başaran Musaddık, yine de meclisteki aritmetikten memnun değildi. Çünkü 17. Meclis seçimlerinde Milli Cephe listelerinden seçilen Bakayi, Kaşani, Hairizade ve Mekki gibi güçlü siyasi figürler kendi aleyhine dönmüşler ve hükümet aleyhindeki bütün komplolarda da başı çekmekteydiler. Bu sıralarda Milli Cephe bileşeni parti veya dernekler, Musaddık hükümetine karşı eleştirilerini de ihmal etmeden, desteklerini ibraz etmekte ve muhaliflere karşı bazı adımların atılmasını istemişlerdir. Üçüncü Güç Emekçiler Partisi lideri Halil Maleki, partisinin kuruluş yıldönümü için yapılan toplantıda şöyle demişti: *“Doktor Musaddık'ı neden son nefesimize kadar destekleyeceğiz? Milli hareketin başarısı ve Stalinist Tudehlilerinteorilerini reddetmek için. Biz aradaki bazı ihtilaflara ve hükümetin sistemsal bazı eksikliklerine rağmen nihayi zafere kadar Doktor Musaddık'ı destekleyeceğiz.”*⁴⁷⁷ Üçüncü Güç Emekçiler Partisi, kadınlara oy

⁴⁷³ Ruzname-i Niru-ye Sevvom 27 Ordibehesht 1332 (17 Mayıs 1953) S. 170, s. 1

⁴⁷⁴ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 3 Khordad 1332 (24 Mayıs 1953)

⁴⁷⁵ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 17 Khordad 1332 (7 Haziran 1953)

⁴⁷⁶ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 17, 10 Tir 1332 (1 Temmuz 1953)

⁴⁷⁷ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 28 Ordibehesht 1330 (18 Mayıs 1953), S. 161

vermek hakkının sağlanması ve toprak reformu gibi isteklere sahip sosyalizme vurgu yapan milli karakterde bir parti görünümündeydi ve Şah ve Sovyet destekçisi Tudeh Partisi karşısında antiemperyalist bir lider olarak gördükleri Musaddık'ı desteklemekteydiler.

Kendilerine Sosyalist Müslümanlar adını veren “Özgürlük Cemiyeti” (daha sonra İran Halk Partisi'ne dönüşecek), Musaddık hükümetine, muhalifleri etkisizleştirmek için çağrıda bulunmaktaydı. Cemiyetin yayın organı “*Mardum-i İran*”ın 23 Temmuz 1953 tarihindeki sayısında, Musaddık'tan, referanduma başvurarak milli olmadığını iddia ettikleri meclisi kapatmasını istemekteydi.⁴⁷⁸ Musaddık bu adımı atmada çok beklemeyecektir. Musaddık hatıratında iki şeyin kendisini meclisin feshi için zorladığını yazıyordu: Birincisi meclis tarafından Para Tasarrufu Denetim Heyeti üyeliğine muhaliflerden Mekki'nin (eski yol arkadaşı) seçilmesiydi. Musaddık petrol gelirlerinin olmadığı ve petrol sistemi giderlerinin de devletin diğer hazinelerinin yükünde olduğu bir zamanda, 312 milyon tuman parayı gizlice basarak idareye eklemişti ve Mekki'nin Denetim Heyeti oturumlarına katılması ve belgelere ve evraklara ulaşmasından sonra, bu sırrı perde arkasından kaldırmasından korkmaktaydı. İkinci olarak hükümetin cevaplaması için bir gensoru ve güvenoyu isteği olduğu zaman, meclisin çoğunluğunun menfi oy vermek suretiyle hükümeti düşürmeye çalışacaklarını düşünmüştür.⁴⁷⁹ Musaddık, bu yüzden hükümet taraftarı milletvekillerinden istifa etmelerini istemiş ve mevcut meclisin kapatılması ve hükümetin devamı için referanduma başvurma kararı almıştır. Musaddık, önceki seçimde Milli Cephe'den meclise giren ve zamanla kendisine muhalefet edenler başta olmak üzere, meclisteki muhalifleri karşısında, Milli Cephe'nin daha fazla çoğunluğu elde ettiği bir meclis kurulması ümidindeydi.⁴⁸⁰ Hükümet taraftarı vekillerin istifasıyla meclis toplantı yapabilmek için yeterli sayıdan mahrum kaldığı için meclis zaten kapanması gerekiyordu. Ama, Musaddık'ın referandum kararıyla halktan bir güvenoyu almak istediği görülmektedir.

⁴⁷⁸ *Ruzname-i Mardum-i İran*, 1 Mordad 1332 (23 Temmuz 1953), Y. 2, S. 47, s. 1

⁴⁷⁹ Musaddık, *a.g.e.*, s. 254

⁴⁸⁰ *Ruzname-i Tehran-ı Musavver*, 16 Mordad 1332 (7 Ağustos 1953), S. 521, s. 1

İran Anayasası'nda hükümete referandum yoluyla kanuni devri sona ermeden önce meclisi kapatıp, yeni seçimler gerçekleştirilmesine izin veren bir madde bulunmamaktaydı. Ayrıca dört yıl önce, Şah, Kurucular Meclisi yoluyla meclisin kapatılması yetkisini eline almıştı. Ama, İran Anayasası'nda referandum yoluyla meclisin kapatılmasına aykırı bir madde de bulunmamaktaydı.⁴⁸¹ Hükümet, bu sorunu 25 Temmuz 1953 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda bir tüzük değişikliğiyle aşmaya çalışmıştır.⁴⁸² Hükümetin bu kararına karşılık, Şura Meclisi temsilcilerinden Tahiri, Nebevi, Gencei ve bağımsız vekillerden birkaçının Musaddık'ı referandumdan sakındırma çabaları sonuç vermemiştir. Musaddık onlara komplo ve tahriklerin kökünü kazımak için bu referandumu yapmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸³ Aynı şekilde *“Musaddık'ın en yakınları ve yoldaşları -Halil Meleki, Kerim Sanjabi, Şayegan ve Gulam Muhsin Sadiki- defalarca ona sebepleriyle referandum işinin doğru bir iş olmadığını söylemişlerdir. Onlar darbecilerin bu fırsatı iyi değerlendirip darbe yapmalarından kaygılıydılar.”*⁴⁸⁴ Başbakan Musaddık, referandumla ilgili 27 Temmuz günü halka yaptığı konuşmada, İran milletinin düşmanlarının antiemperyalist Milli Hareketin aleyhinde mücadele ettiğini ve iç düşmanlar eliyle kendi hükümetini çalıştırmamaya gayret ettiklerini ve referandum yoluyla bu güç odaklarını ortadan kaldırarak Milli Hareketi zafere götüreceklerini belirtmiştir.⁴⁸⁵ Referandum yapılmasının kesinleşmesinden sonra, Kaşani, Musaddık'ın mesajına müteakiben yayımladığı bir bildiride, Musaddık'ı kendi diktatörlük yolunu açmak için İran Milli Hareketi'ni kötüye kullanmakla itham etmiştir.⁴⁸⁶ Tahran'da yapılacak referandumdan bir gün önce de, ülkenin nüfuzlu din adamlarından Ayetullah Behbehani, Musaddık'a hitaben yazdığı mektupta, bir süredir siyasi işlere karışmaktan sakındığını ancak memleket ve dini değerleri korumak için görüşlerini arz ettiğini belirterek, Musaddık'ın mezkur adımının meşrutiyetin temellerini sarsacağını, meclisin ve anayasanın ruhunu zayıflatılmasına sebep olacağını söylemiştir.⁴⁸⁷ 1 Ağustos'ta Ayetullah Kaşani'nin evinde bazı muhaliflerin katıldığı toplantıda Kaşani

⁴⁸¹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 341-342

⁴⁸² Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 769-771

⁴⁸³ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 4 Mordad 1332 (26 Temmuz 1953), S. 227, s. 2

⁴⁸⁴ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 340

⁴⁸⁵ **Ruzname-i Mardum-i İran** 6 Mordad 1332 (28 Temmuz 1953), Y. 2, S. 50, s. 1

⁴⁸⁶ **Ruzname-yi Ittılaat**, 9 Mordad 1332 (31 Temmuz 1953), s. 1

⁴⁸⁷ **Ruzname-yi Ittılaat**, 11 Mordad 1332 (2 Ağustos 1953)

referandumu boykot edilmesini savunmuş ve muhalifler bir diğer nüfuzlu din adamı Ayetullah Brucerdi'den referandum aleyhinde bir fetva almak istemiş; ama Brujerdi siyasete karışmayacağını bildirmiştir.⁴⁸⁸ Ayrıca kısa bir süre önce Milli Cephe'nin adayı olarak Meclis Başkanlığına seçilen Abdullah Moazzami de referanduma muhalefeti sebebiyle Meclis Başkanlığından istifa edeceği açıklanmıştır.⁴⁸⁹ Bu konuda, Halil Meleki'nin teklifiyle Milli Cephe partilerinden “Üçüncü Güç”, “İran Millet Partisi” ve İran Partisi’ni temsilen, Meleki, Sanjabi ve Foruhar Musaddık’ın evine giderek, kararından vazgeçmesini istemişler; fakat Musaddık kararından dönmemiştir. Bunun üzerine Meleki, referandum yapılmasını doğru bulmadıklarını, ama yine de hükümete desteklerini devam ettireceklerini belirtmek için, şöyle demiştir: “Dr. Musaddık Bey, sizin gittiğiniz bu yol cehenneme gitmektir; fakat cehenneme kadar sizinleyiz.”⁴⁹⁰

Referandum ilk olarak Tahran’da, bir hafta sonra da diğer şehirlerde yapılması kararlaştırılmıştır. 3 Ağustos 1953’te Tahran’da yapılan referandumda 60 civarında muhalif oy karşısında 140 binden fazla oy 17. Meclis’in kapatılmasının lehinde verilmiştir.⁴⁹¹ Referandumla ilgili Tahran’dan ulaşan haberler meclisin kapatılmasına yönelikti ve aradaki aşırı oy farkı diğer şehirlerden gelecek sonuçlarında genel sonuçları değiştirmeyeceğine düşündürmekteydi. Nitekim bir hafta sonra diğer şehirlerde yapılan seçimlerde de Musaddık hükümeti tam zafer kazanmıştır. İçişleri Bakanlığı’nın duyurduğu, 52 şehirden gelen haberlere göre; meclisin kapatılmasına 1.530.000 evet 700 hayır oyu verilmiştir.⁴⁹² Bir gün sonra, İçişleri bakanlığına ulaşan son telgraflarla birlikte meclisin kapatılması lehinde oy verenlerin sayısı 3 milyon 25 bine ulaşmıştır.⁴⁹³ Musaddık hükümeti, Tahran dışında diğer şehirlerden gelen referandum neticesinin ardından milletvekilleri Şayegan ve Sadıki’ye yeni seçim kanununu araştırmakla görevlendirmiştir. Seçim kanununu, mütalaa ve tekliflerden sonra yeni tasarı Musaddık’ın imzasına sunulacak ve yeni seçim kanunu onaylandıktan

⁴⁸⁸ Ruzname-i Mardum-i İran, 11 Mordad 1332 (2 Ağustos 1953), Y. 2, S. 53, s. 1

⁴⁸⁹ Ruzname-i Mardum-i İran, 8 Mordad 1332 (30 Temmuz 1953), S. 2, S. 52,

⁴⁹⁰ Meleki, a.g.e., s. 102-103 (bu alıntı, Meleki’nin hatıratının mukaddimesini yazan Humayun Katouzian’ın yazdığı bölümdendir.)

⁴⁹¹ Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 13 Mordad 1332 (4 Ağustos 1953), S. 235, s. 2

⁴⁹² Ruzname-i Mardum-i İran, 21 Mordad 1332 (12 Ağustos 1953), Y. 2, S. 56

⁴⁹³ Ruzname-i Bahter-i İmrüz, 22 Mordad 1332 (13 Ağustos 1953), S. 1170, s. 1

sonra 18. Meclis dönemi seçimleri yapılacaktı.⁴⁹⁴ Seçimlerin bitmesinin ardından, sonuçların açık ara 17. Dönem Milli Şura Meclisi'nin kapatılması lehinde olduğu anlaşılmasıyla, Başbakan Musaddık 18. Meclis Yasama Dönemi seçimlerinin fermanının verilmesini Şah'tan talep etmiştir. Ayrıca Tahran radyosundan halka hitap eden Musaddık, referandumda İran milletinin 17. Meclis'in feshedilmesine oy verdiğini ve hükümeti onayladığı ve desteklediğini belirtmiştir.⁴⁹⁵ Referandum için evet ve hayır sandıklarının ayrı ayrı bölgelerde kurulması, her ne kadar hükümetin çatışma yaşanmaması için böyle bir yöntemin uygulandığı ifade edilse de, Musaddık hükümetinin çok güçlü olduğu bir dönemde, hükümetin isteğinin hilafına olarak hayır oyu vermeyi zorlaştırdığı aşikârdır.⁴⁹⁶ Referandum neticesi ve meclisin kapatılma kararıyla, artık meclis yoluyla Musaddık'ı devirme ümidi ortadan kalkmış ve bu yüzden, İngiliz ve Amerikalılar için darbeden başka bir yol kalmamıştır.⁴⁹⁷

3.5. DARBE PLANI: T-P AJAX OPERASYONU

1953 ortasına geldiğimizde Musaddık, içerde Şah ve hakim muhafazakar yapıya; dışarda ise İngiltere'ye karşı zafer kazanmış gözükmekteydi. Petrol imtiyazı meselesi ve Azerbaycan ve Kürdistan'da kurulan özerk hükümetleri desteklemesiyle ilişkilerin bozulduğu Sovyetler Birliği ile mali ve sınır anlaşmazlıklarını çözmek için yeniden ilişkiler kurulmuştu.⁴⁹⁸ Ayrıca petrol ihracaatı için de yeniden bir takım hareketlenmeler olmaktaydı. 1951 yılındaki millileştirmenin ardından petrolünü çıkarmakta ve satmakta büyük zorluklarla karşılaşan İran, 1950 yılında Ortadoğu'da çıkarılan ham petrolün 38'ini tek başına karşılarken; 1953 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 1'e kadar gerilemişti.⁴⁹⁹ Varolan petrolünü satmakta İngiltere'nin küresel gücünü de kullanarak engellemesiyle karşılaşan İran, 1953 baharında bu konuda olumlu adımlar atmaktaydı. Mart ayının sonlarında bir İtalyan firması "Recondo" ismindeki çok büyük kapasiteye sahip petrol tankerini Abadan'a doğru hareket

⁴⁹⁴ Ruzname-i Bahter-i İmrüz, 20 Mordad 1332 (11 Ağustos 1953), S. 1168

⁴⁹⁵ Ruzname-i Bahter-i İmrüz 24 Mordad (15 Ağustos 1953), S. 1172

⁴⁹⁶ Muvahhid, a.g.e., C. 2, s. 773

⁴⁹⁷ Hamei, a.g.e., C. 5, s. 1005-1006

⁴⁹⁸ Ruzname-i Bahter-i İmrüz (Günümüzün Batısı Gazetesi), 22 Mordad 1332 (13 Ağustos 1953), S. 1170, s. 1

⁴⁹⁹ Ruhani, a.g.e., s. 445

ettirdiği belirtilmiştir.⁵⁰⁰ Bundan birkaç ay sonra ise daha somut bir adım atılarak, bir Türk şirketiyle İran Milli Petrol Şirketi bir milyon ton petrol satın almak için bir antlaşma imzalamış ve ismi açıklanmayan Türk şirketi bu miktarın üçte ikisini taşıdıktan sonra yeniden bir antlaşma yapacağını vâdetmiştir. İlgili makamların söylediğine göre bir Türk şirketine petrolün, İran devletinin petrol müşterilerini teşvik için yüzde 50 indirimle satılacağı belirtilmiştir.⁵⁰¹

Ama, hükümet açısından düzelmeye doğru evrilen bu olumlu tablo belki de hiç hesaba katmadığı, hatta uzun süre ekonomik yardım talep ettiği Amerika'nın İran iç siyasetine doğrudan müdahalesiyle işleri tamamen değiştirecektir. İngiltere petrolün millileşmesi kanunundan itibaren Musaddık'ın devrilmesi planını gündemde tutmuş ve bu amaç için istihbarat uzmanlarını İran'a göndermişti.⁵⁰² İngiltere başlangıçta petrol rafinerisinin olduğu Abadan'ı işgal etmeyi düşünse de⁵⁰³ Amerika'nın karşı çıkmasıyla bu işten vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁵⁰⁴ Özellikle Attlee'nin İşçi hükümetinin yerine Churchill'in Muhafazakar hükümetinin iş başına gelmesiyle daha kesin bir şekilde Musaddık'ı devirme politikasını sürdürmüştür. İngiltere bu işin siyasi ve mali hesaplarını da düşünerek Amerika'yı bu plana dahil etme amacı gütmüş olmasına rağmen iktidardaki Truman önderliğindeki Demokratlar, Musaddık'ın Milli Cephe'sinin komünist Tudeh karşısında bir set vazifesi gördüğünü düşünerek İngiltere'nin planlarına dahil olmamıştır.⁵⁰⁵ Ama, 1952 Kasım ayında Truman yerine Cumhuriyetçi Dwight Eisenhower'un ABD Başkanı olmasıyla, Musaddık hükümetinin yerine batıyla yeni bir petrol antlaşması yapmayı uygun gören bir siyasetçinin iş başına getirilmesi konusunda iki ülke mutabık kalmışlardı.⁵⁰⁶

⁵⁰⁰ **Ruzname-i Niru-ye Sevvom**, 10 Farvardin 1332, (30 Mart 1953), S. 132, s. 2

⁵⁰¹ İsmi açıklanmayan Türk şirketinden bir temsilci bir süre önce Tahran'a gelerek Dışişleri ve İran Milli Petrol Şirketi'nde İran lehinde oy veren Lahey'deki Mahkemenin belgeleri ve evraklarını toplamak için gelmiştir. Şirket, eski şirketin (AIOC) İran petrolünü aldığı için kendilerini mahkemeye şikayet edebileceğini düşünerek bu belgeleri eski petrol şirketiyle davalık olursa kullanmak için toplamıştır. Bkz.: **Tehran-ı Musavver**, 2 Mordad 1332 (24 Temmuz 1953), S. 519, s. 5

⁵⁰² Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 786

⁵⁰³ **Ruzname-i Keyhan**, 27 Fervardin 1330 (17 Nisan 1951) ; Alam, **a.g.e.**, s. 272

⁵⁰⁴ Kinzer, **a.g.e.**, s. 17

⁵⁰⁵ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 220-224

⁵⁰⁶ Kinzer, **a.g.e.**, s. 18-19

3.5.1. Başarısız Darbe Girişimi

1953 Mart'ında ABD Dışışleri Bakanlığı, "CIA"dan gizli bir operasyonla Musaddık hükümetinin devrilmesinin imkanlarını araştırmasını istemiştir. CIA'nın değerlendirme neticesinde böyle bir imkanın olduğunu belirtmesinden sonra "CIA", İngiltere Gizli İstihbarat Servisi "MI6" ile birlikte Musaddık'ın devrilmesi operasyonunu gerçekleştirme kararı almışlardır. Bu plan doğrultusunda CIA'nın Yakın Doğu ve Afrika Sorumlusu Kermit Roosevelt, CIA İran Ofisi Başkanı Roger Guller ve diğer iki istihbarat subayıyla birlikte Beyrut'ta buluşmuş ve 16 Haziran Ocak 1953'te MI6 Ofisine darbe planını sunmuşlardır. Daha sonra darbe planı iki ülkenin Dışışleri Bakanlıklarına sunulmuş ve Temmuz ayının ortalarında Musaddık'ı devirmek amacıyla "Ajax Operasyonu" isminde bir darbe planının gerçekleştirilmesi izni onaylanmıştır.⁵⁰⁷ Operasyonun başında Kermit Roosevelt vardı.⁵⁰⁸ Plana göre, Musaddık'ın yerine başbakan olarak Tümgeneral Fazlullah Zahedi getirilecektir. Şah, nüfuzlu bir asker olmasından dolayı Zahedi'nin iş başına getirilmesi konusunda tereddütü vardı.⁵⁰⁹ Bu yüzden onu ikna etmek için yurtdışında sürgünde olan ikiz kız kardeşi Eşref Pehlevi'yi gizlice Tahran'a sokarak Şah'ı ikna etmeye çalışmışlardır.⁵¹⁰ Eşref Pehlevi, 25 Temmuz 1953 tarihinde "Banu Şefik" takma adıyla Mehrabad Havalimanı'na inmiş ve bir taksiyle saraya giderek Şah Muhammed Rıza ile görüşmüştür.⁵¹¹ Eşref Pehlevi'nin İran'da olduğunun ortaya çıkmasından sonra basında şiddetli tepkiler ortaya çıkmış ve Eşref birkaç gün içinde İran'ı terk etmek zorunda kalmıştır.⁵¹² Ardından 1942-48 yılları arasında İran Jandarma'sında görev alan General Norman Schwarzkopf, Şah'ı ikna etmek için görevlendirilmiştir. Bu görüşmede Şah, Amerika'nın yardım teklifine teşekkür ederek darbe planını kabul etmemiştir.⁵¹³ Daha sonra Roosevelt, Schwarzkopf'un tavsiyesine uyarak Şah'la bizzat kendisi görüşme kararı almıştır.⁵¹⁴ Bu görüşmede Roosevelt, Şah'ı ikna etmek

⁵⁰⁷"Siya Be Dest Daştan Der Kudeta-yı 28 Mordad İtiraf Kerd" (CIA 19 Ağustos Darbesinde Eli Olduğunu İtiraf Etti) http://www.bbc.com/persian/iran/2013/08/130819_145_cia_coup_role_28 Mordad 1392- 19 Ağustos 2013)

⁵⁰⁸ Kinzer, a.g.e., s. 18-19

⁵⁰⁹ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 160

⁵¹⁰ Roosevelt, a.g.e., s. 137-138

⁵¹¹*Ruzname-i Mardum-i İran*, 4 Mordad 1332 (26 Temmuz 1953), Y. 2, S. 48, s. 1

⁵¹²*Ruzname-i Mardum-i İran*, 8 Mordad 1332 (30 Temmuz 1953), Y.2, S. 52, s. 1

⁵¹³ Muvahhid, a.g.e., s. C. 2, S. 803-804

⁵¹⁴ Roosevelt, a.g.e., s. 140

için şöyle demiştir: “Başkan Eisenhower, önümüzdeki yirmi dört saat içinde San Fransisco’da bizzat yapacağı konuşmadaki bir cümleyle bunu doğrulayacak. Başkan Churchill ise BBC’nin radyo yayınında yapılacak saat anonsunda özel bir değişiklik ayarladı. Spiker ‘Şimdi saat on iki demek yerine ‘Şimdi saat – duraklayacak- tam on iki’ diyecek.” Bunun üzerine Şah bir delile gerek olmadığını belirterek Roosevelt’in darbe planını kabul etmiştir.⁵¹⁵

Darbenin ardından başbakan olması kararlaştırılan Tümgeneral Fazlullah Zahedi’yle Musaddık’ı devirmek için İngiliz Gizli Servisi, 1952 sonlarında irtibat kurmuştu. İngiltere ile resmi ilişkilerin sona ermesinden sonra ise Zahedi’yle irtibatı CIA sağlamaktaydı.⁵¹⁶ Musaddık’ın “30 Tir Olayları”ndan sonra ordudan ihraç ettiği ordu kumandanlarından bir grup “Tahran Subaylar Kulübü”nde düzenli olarak toplantılar yaparak, ‘Vatan’ın Kurtuluşu Komitesi’ adlı gizli örgüt teşkil etmişlerdir. Komitenin bildirisine göre, bu subayların vazifesi ülkeyi yıkılmaktan kurtarmak için saltanatı ve silahlı kuvvetleri korumak olduğunu ilan etmişlerdir. Bu komitenin liderliğini, 1943 yılında Alman taraftarı faaliyetleri sebebiyle İngilizlerin tutukladığı ve 1946 yılında Kavam’ın koalisyon hükümetini düşürmede etki sahibi olan Tümgeneral Fazlullah Zahedi yapmaktaydı. Zahedi, İngilizlerle savaşmış eski bir Kazak Teğmeni ve Rıza Şah zamanında albaylık derecesine ulaşmıştı. Bir dönem Milli Cephe’ye yakınlaşmış olan (Musaddık’ın ilk hükümetinde İçişleri Bakanı) Tümgeneral Zahedi, daha sonra Şah’ı açıkça destekleyerek Musaddık’a muhalefet etmiştir. Ama Bakayi, Mekki ve Kaşani’yle iyi ilişkilerini korumuştur. Kıdemli askeri şahsiyetlerin birçoğunu barındıran gizli komite, içinde İngiliz yanlısı üyelere sahip olmanın yanında, İngiliz Gizli Servisi’yle de irtibatı bulunmaktaydı.⁵¹⁷ Musaddık, ordu içinde tasfiyeye gittiği zaman, ‘gizli komite’ şebekesini genişletmiş ve askeri bir darbe için Tahran’a gönderilen Roosevelt’in yardımıyla Şehinşah’ın Muhafız Komutanı, Hava Kuvvetleri Komutanı, Jandarma Komutanı, İstihbarat Başkanı, Reşit

⁵¹⁵ A.e., s. 148-149

⁵¹⁶ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 326

⁵¹⁷ Abrahamian, **İran Beyn-i Do Enghelab**, s. 250-251

Motorize Birlikler Komutanı ve Tahran Garnizonu Tankçı Komutanları gibi önemli askeri makamları dolduran subayları kendi yanlarına çekmişlerdir.⁵¹⁸

Şah Muhammed Rıza'nın ikna olmasıyla darbe için her şey hazırды. Bu plana göre, başlangıçta Şahın fermanıyla Musaddık azledilecek ve görünüşte kanuni bir hükümet iş başına getirilecekti. “30 Tir Olayları”ndan tecrübe edilerek, Musaddık taraftarlarının mukavemeti karşısında her türlü önlem alınmıştı. “30 Tir Olayları”ndan itibaren Musaddık taraftarlarının genel üssü olan meclis kapatılmış; Kaşani ve Bakayi taraftarları muhalif saflarına katılmışlar ve sayısız gruplar ve topluluklar Şah taraftarlığında teşkilatlanmışlardır. Bu operasyon İngilizlere göre görünüşte kanuni olacaktı. Onlar muhtemelen Musaddık'ın geçmişini dikkate alarak onun Şah'ın fermanına itaatsizliğini beklememekteydiler. Musaddık'ı kan dökmeden ve sokak eylemlerine başvurmadan devirmek için darbe hazırlıkları, daha çok Milli Cephe partileri liderlerinin tutuklanması ve onların taraftarlarının silahlarının ele geçirilmesi şeklinde yapılmıştır. Böylece Zahedi hükümeti uluslararası açıdan tamamen meşru bir görünüme sahip olacaktı.⁵¹⁹ Öte yandan, Batı basınında İran aleyhinde kötü propagandalar artmış ve “Reuters”, “Fransa Haber Ajansı”, “Londra Radyosu”, “Daily Telgraf”, “Daily Maily”, “Evening News” (İngiliz Muhafazakar Parti'ye yakın) gazeteleri İran'ın bir krizde olduğu ve Musaddık'ın komünistlerin yardımıyla İran'da diktatörlük hükümeti kuracağı ve Şahın İran'dan kovulacağına dair yalan haberler yapmaktaydılar.⁵²⁰ Bu sıralarda Amerika'yla Musaddık hükümetinin ilişkisi de gözle görülür bir şekilde bozulmuştur. ABD Başkanı'nın referandumun komünistlerin yardımıyla kazanıldığına vurgu yapması üzerine, Musaddık, düzenlediği basın toplantısında bu görüşün doğru olmadığını söylemiştir.⁵²¹ Darbeciler planlarına son şeklini verdikleri günlerde, Milli Cephe'ye müntesip Niru-ye Sevvom gazetesinin 14 Ağustos tarihli başyazısında darbesöylentileri dillendirilmiştir: “Geçen son iki hafta boyunca, yabancı ve onların İranlı ortakları tarafından şüpheli adımlar şunu göstermektedir ki gizli bir teşkilat Musaddık hükümeti aleyhinde umutsuzca faaliyet göstermektedir; İngiliz ve Amerikan emperyalistleri hala da son oyunlarını oynamak

⁵¹⁸ A.e., s. 251

⁵¹⁹ Hamei, a.g.e., C. 5, s. 1006

⁵²⁰ Ruzname-i Tehran-ı Musavver, 23 Mordad 1332 (14 Ağustos 1953), S. 522, s. 1

⁵²¹ Ruzname-i Shuresh, 17 Mordad 1332 (8 Ağustos 1953), Y.3, S. 87, s. 1

suretiyle inançlarını yitirmemişlerdir.”⁵²² Yine Milli Cephe taraftarı Shuresh gazetesi de, bir gün sonra benzer bir haber yapmıştır: “*Eski Tahran Jandarma Müsteşarı Amerikalı Schwartrzkopf’un Şah’la görüşmesi, Eşref Pehlevi’nin Tahran’a gelmesi ve ABD Başkanının son açıklaması saray ve bir kısım ordu mensubunun birlikte bir darbe arayışında olduğu şayialarını ortaya çıkarmıştır.*”⁵²³

Darbe planının icrası için 13 Ağustos günü ABD Büyükelçisi Henderson’la Şah son kez bir araya gelmişlerdir. Daha sonra bu süreçten ABD Maslahatgüzarı bilgilendirilmiş ve onunda gelmesiyle 13 Ağustos gecesi Şah, Saray Bakanı Emîni, Zahedi ve Maslahagüzar bir toplantı yapmış ve orada Zahedi’nin başbakanlık fermanının çıkarılması ve Musaddık’ın başbakanlıktan alındığı fermanı hazırlanmasına dair plana son şekil verilmiştir. Şah, 14 Ağustos’ta kararlaştırıldığı gibi İran’ın kuzeyinde bir şehir olan Beramser’e hareket etmiş ve Saray Bakanı Emîni, Albay Nasiri ve Albay Azmude gibi subaylara darbe planını anlatmıştır. 16 Ağustos gecesi için kararlaştırılan mezkur darbe planına göre: Albay Nasiri, başbakanın görevden alındığı yazıyı vermek ve onu tutuklamakla görevlendirilirken; Albay Azmude, telefon ve telgraf hatlarını kesmekle görevlendirilmiş ve Albay Mümtaz, Genel Kurmay Başkanı ve diğer subayları kontrol altına alma ve Milli hareket liderleri ve parti liderlerinin tutuklanmasıyla görevlendirilmiştir.⁵²⁴ Ama darbecilerin planı, hükümetin -Genelkurmay Başkanı Riyahi’nin basın mensuplarına verdiği bilgiye göre- 15 Ağustos akşamüzeri saat 5’te darbe kalkışmasını önceden haber almasıyla sonuçsuz kalmıştır. Darbeyle ilgili hükümetin 16 Ağustos’ta yayımladığı ilk bildiriye göre olay şöyle olmuştur:

“Dün gece saat 11:30’dan itibaren Şehinşahlık Muhafız Subayları tarafından askeri bir darbeye kalkışıldı. Darbeciler ilk önce Şemiran’da Dışişleri ve Ulaştırma Bakanlarını tutukladılar. Ardından Genelkurmay Başkanı’nu tutuklamak için onun evine gittiler; fakat Riyahi Paşa Genelkurmay’da işiyle meşgul olduğundan onu tutuklamayı başaramadılar. Gece yarısından sonra saat 1’de Şehinşahlık Muhafız Birliği Komutanı Albay Nasiri 4 askeri kamyon asker, iki ordu cipi ve bir zırhlı araçla, evini işgal etmek istediklerini bildiren bir mektup

⁵²²Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 23 Mordad 1332, (14 Ağustos 1953) S. 242, s. 1

⁵²³Ruzname-i Shuresh, 24 Mordad 1332 (15 Ağustos 1953), Y.3, S. 88, s. 2

⁵²⁴Ruzname-i Mardum-i İran, 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953), Y. 2, S. 57, s. 1

*vermek için başbakanın evine gittiler; fakat başbakanın evinin muhafızları durumu kontrolleri altına alıp derhal Nasiri'yi tutukladılar.*⁵²⁵

Böylece darbeciler gafil avlanmış ve Musaddık da, Şah'ın fermanını görmezden gelmiştir. Darbecilerin kendileri de bu fermanı gece yarısını geçtikten sonra tebliğ etmek ve birkaç tanesi bakan olmak üzere gece yarısı tutuklamalar yapmak gibi, Musaddık'ın fermanı itibarsız sayması için ona birçok koz vermişlerdir. Şah'ın firarı da Musaddık'ın elini güçlendirmek için bir diğer etken olmuştur.⁵²⁶ Musaddık, Şah, muhalifler ve İngiltere karşısında tam zafer kazanmış görünmekteydi; ama, belki de, onun yapacağı çok kritik hatalar işleri tamamen ters yüz edecektir.

3.5.2. Musaddık Hükümetinin Devrilmesi

15 Ağustos'u 16 Ağustos'a bağlayan gece meydana gelen darbe kalkışmasının yenilgiye uğratılmasının ardından İran Şahı Muhammed Rıza, eşi Süreyya ile birlikte bir uçak vasıtasıyla önce Bağdat'a kaçmış; daha sonra Londra'ya uçmuşlardır. Darbecilerin başbakan adayı Tümgeneral Fazlullah Zahedi ise, Tahran Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından 24 saat süre zarfında tutuklanması talep edilmiştir.⁵²⁷ Genelkurmay Başkanlığı, tüm şehirlerdeki polis karakolları ve askeri kışlaları takviye etmeye çalışmıştır. Olası olayları önlemek için Saltanat Köşkleri, emniyet güçleri tarafından kontrol altına alınırken; tutuklanan darbecileri Askeri Yargıçların sorgulayacağı açıklanmıştır.⁵²⁸ Başbakan Muhammed Musaddık, referandum neticesine dayanarak 17. Meclis'in kapatıldığını ilan ederken; 16 Ağustos'ta Baharistan Meydanı'nda darbe karşıtı büyük bir miting düzenlenmiştir. Mitingte yüz binden fazla kişi "*Saltanat yok olsun; Musaddık'ın zaferi kutlu olsun*" sloganı atmışlardır. Mitingte konuşan Dışişleri Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Fatemi, "*Pehlevi Sarayı'nın cinayetleri Faruk'un (Mısır Kralı) Sarayı'nın cinayetlerini temizlemiştir*" şeklinde ifadeler kullandığı Şahı, darbe kalkışmasından

⁵²⁵ *Ruzname-i Bahter-i İmrüz* 25 Mordad (16 Ağustos 1953) S. 1172, s. 1-4

⁵²⁶ Hamei, *a.g.e.*, C. 5, S. 1006

⁵²⁷ *Ruzname-i Bahter-i İmrüz* 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953), S. 1173 ; *Ruzname-i Bahter-i İmrüz* 27 Mordad 1332 (18 Ağustos 1953), S. 1174, s. 1

⁵²⁸ *Ruzname-i Bahter-i İmrüz*, 25 Mordad 1332 (16 Ağustos 1953), S. 1172, s. 1

sorumlu tutmuştur.⁵²⁹ Ayrıca, Emniyet Genel Müdürü Afşartus'un öldürülmesinde rolü oldukları iddia edilen ve meclisin kapatılmasıyla dokunulmazlıkları ortadan kalkan Emekçiler Partisi lideri Muzaffer Bakayı ve aynı partiden Ali Zehra tutuklanmışlardır. Bakayı'nın partisinin gazetesi Şahed, ilk sayfasında darbeyi, rejimi değiştirmek için hükümetin yaptığı bir adım olarak değerlendirirken; parti adına "*Partimiz parlamenter meşrutiyet rejiminin aleyhindeki her türlü darbeye muhaliftir.*" şeklinde bir açıklama yayımlanmıştır.⁵³⁰ Milli Cephe'ye bağlı basında, saltanat yerine cumhuriyet rejiminin kurulması talebi dillendirilmekteydi. Bunlardan birinde Özgürlük Cemiyeti yayın organı Mardum-ı İran "*İran halkı saltanat düzeninin kaldırılmasını ve Cumhuriyetin ilan edilmesini istiyor*"⁵³¹ manşetini atarken; Üçüncü Güç Partisi yayın organı Niru-ye Sevvom'da, "İran'ın kahraman halkı Musaddık'tan referandum yoluyla ülkenin geleceğinin tayin edilmesini istemektedir." manşetini atmıştır.⁵³² Dışişleri Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Hüseyin Fatemi'nin imtiyaz sahibi olduğu ve Şah aleyhinde sert yayınlar yapan Bahter-i İmrüz gazetesi, İran Partisi, Üçüncü Güç Emekçiler Partisi, İran Millet Partisi ve Esnaf ve Tüccarlar Odası gibi Milli Cephe'ye bağlı çeşitli partiler ve derneklerin düzenledikleri mitingte İran rejimi konusunda Musaddık'a taleplerini ilettiklerini duyurmuştur. Rejimin değiştirilmesi konusuna dair açıklama yapan Hükümet Sözcüsü Fatemi, Cumhuriyet rejimi konusunun şimdilik hükümetin gündeminde olmadığını ve hükümetin firari Şah hakkında bir karar almak için araştırma yaptığını belirtmiştir. Musaddık'ın katılımıyla olağanüstü toplantı yapan Milli Hareket Fraksiyonu da, Cumhuriyet kurulmasıyla ilgili bir karar almazken; rejimin tayini için Yüksek Saltanat Şurası'nın toplanması kararını almıştır.⁵³³ Musaddık, bu konuyla ilgili hatıratında, Demokratik Cumhuriyet istemediğini, çünkü rejim değişikliğinin memleketin ilerlemesine sebep olmayacağını ve eğitimli bir millet ve güçlü bir rical olmadan memleketin işlerinin iyi olmayacağını söylemiştir. Musaddık devamında şöyle söylemiştir: "*Cumhuriyet rejimin olduğu birçok ülkede özgürlük yoktur; fakat meşruti saltanatın olduğu birçok ülkede de tam*

⁵²⁹Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953), S. 245, s. 1-2

⁵³⁰Ruzname-i Şahed, 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953), S. 1011, s. 1

⁵³¹Ruzname-i Mardum-i İran 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953), Y. 2, S. 57, s. 1

⁵³²Ruzname-i Niru-ye Sevvom, 27 Mordad 1332 (18 Ağustos 1953), S. 246, s. 1

⁵³³Ruzname-i Bahter-i İmrüz 27 Mordad 1332 (18 Ağustos 1953), S. 1174, s. 1-7

*bağımsızlık ve özgürlük bulunmaktadır. Ben ne saltanat sistemini değiştirmek istedim, ne de meşrutiyet rejimini kaldırıp yerine cumhuriyet rejimi kurmak istedim.”*⁵³⁴

Musaddık hükümeti, darbeyi püskürtmekle Şah ve muhaliflere nihayi darbeyi vurduğunu düşündüğü ve ülkenin rejimini tayin etme konusunda toplantılar yaptığı sırada, asıl darbeciler Kermit Roosevelt ve Reşidiyan Kardeşler, Tümgeneral Zahedi, Ayetullah Kaşani ve Ayetullah Behbehani'ye kadar ikinci darbenin hazırlığıyla meşguldüler. İkinci darbe, birincinin aksine, zora, şiddete ve kan dökmeye dayalı olarak Amerikalıların metoduyla hazırlanmıştır. Bu plana göre, darbenin asıl aşaması diğer şehirlerden Tahran'a askeri güçlerin akını ve başkenti boyunduruk altına almasıyla olması gerekmektedir. Bu iş için Kirmanşah Tugay Komutanı Albay Timur Bahtiyar başta olmak üzere İsfahan ve Huzistan'daki ordu komutanlarıyla konuşulmuş ve onlardan her türlü destek ve yardım vaadi alınmıştır. Tahran'ın güneyindeki çeteler, diğer şehirlerden gelecek olan güçleri, Tahran'a yönlendirmek için şehir merkezine gelerek güvenliği bozmak için kanlı eylemler gerçekleştireceklerdi.⁵³⁵ CIA'nın koruması altında gizlenmiş olan Tümgeneral Zahedi, 17 Ağustos günü CIA'nın tertip ettiği bir basın toplantısında kendisinin yasal başbakan olduğunu ve Musaddık'ın onun aleyhinde darbe yaptığını ilan etmiştir. CIA ajanları da Şah'ın Musaddık'ı azlettiği ve yerine başbakan olarak Zahedi'yi atadığı fermanın kopyalarını sokaklarda dağıtarak, Zahedi'nin ifade etmiş olduğu asıl darbe yapanın Musaddık olduğu propagandasını halk nazarında yaymaya çalışmışlardır. Roosevelt ve İran'daki CIA Ofisi hazırladıkları raporda Musaddık'ın görünüşteki zaferinin yanıltıcı olduğu ve ordunun Şah'a bağlılığının açık belirtileri olduğunu belirtmişlerdir. ABD ve Britanya Dışişleri Bakanlıkları, genel olarak ordu ve halkın Musaddık'ın yerine Zahedi'yi yeni başbakan olarak bilmesi ve Şah'ın galip gelmesi için tüm çabalarını sergilemekteydiler.⁵³⁶

Darbe kalkışmasının ardından geçen 2-3 günlük süreçte Musaddık taraftarı gruplar ve Tudeh Partililer sokaklarda Şah karşıtı sloganlar atmış ve Rıza Şah'ın heykellerini kırarak açıkça rejim değişikliği taleplerini haykırmışlardır. Polis

⁵³⁴ Musaddık, **a.g.e.**, s. 273

⁵³⁵ Hamei, **a.g.e.**, C. 5, s. 1006-1007

⁵³⁶“Siya Be Dest Daştan Der Kudeta-yı 28 Mordad İtiraf Kerd”

http://www.bbc.com/persian/iran/2013/08/130819_145_cia_coup_role (28 Mordad 1392- 19 Ağustos 2013)

memurları, çeşitli topluluklar ve gruplardan oluşan kalabalığa karşı onların protestolarını önlemek için bir müdahalede bulunmamışlardır. Asker, Polis, mollalar, esnaf, pazar ehli ve toprak sahipleri gibi geleneksel toplumsal sınıflar, Tudeh Partisi'nin komünist eğitimi görmüş ve kurumsallaşmış kadrosuyla fırsattan istifade ederek iktidara gelmesinden çok kaygı duymaktaydılar. Darbeciler süreci tüm dikkatleriyle takip etmekte ve bu kaygıyı taşıyan halk tabakalarını kendilerine çekmeye çalışmışlardır. Kamuoyunun bir kısmının Tudeh karşıındaki negatif algısını pekiştirmek ve Musaddık'ın zaferinin Tudeh Partisi'nin zaferiymiş gibi algı oluşturmak için fırsattan istifade edilmesi için, Reşidiyan Kardeşlerin para ile tuttuğu lümpen gruplar, Tudeh Partili gibi görünerek Camilere ve din adamlarına saldırtılmıştır.⁵³⁷ 18 Ağustos'ta Amerika Büyükelçisi Henderson, Musaddık'la yaptığı görüşmede sokaklarda artan şiddet olaylarından dolayı vatandaşlarının hayatlarından kaygı duyduğunu ifade etmiş ve diplomatik vazifesi olanların dışında kendi vatandaşı olan herkesin İran'ı terk etmesini isteyeceğini başbakana iletmıştır.⁵³⁸ Bu görüşmenin ardından Musaddık hükümeti, Tahran'da emniyetsizliğin hâkim olmaya başladığını ve bu durumun şehirdeki vatandaşların yaşamını rahatsız ettiğini öne sürerek, 18 Ağustos'ta ikinci bir emre kadar sokak eylemlerini yasaklayan kararı, Tahran Askeri Valiliği vasıtasıyla kamuoyuna duyurmuştur.⁵³⁹ Aynı gün Üçüncü Güç Partisi, bu kararı parti teşkilatlarına bildirerek, Milli Cephe düşmanlarının kargaşa çıkarmak peşinde olduğunu ve askeri yetkililerin emirlerine uymalarını ve parti izni olmadan sokak eylemlerine başvurmamalarını istemiştir. Bu arada sokak eylemlerine devam eden Tudehliler, güvenlik güçleri tarafından etkisiz hale getirilmişlerdir.⁵⁴⁰ Musaddık'ın sokak eylemlerini yasaklayan bu kararı, darbecilerin beklemediği, ama onların işlerini kolaylaştıran bir unsur olacaktır.

19 Ağustos'ta darbeciler, sokakların boş kalmasıyla çeteleri sahaya sürerek kargaşa çıkarmaya başlamasının ardından Musaddık, sokaktaki olaylara aktif olarak müdahale etmeyen Emniyet Genel Müdürü'nü ve hükümetin emirlerini icra etmeyi reddeden Askeri Vali'yi görevden alarak Tuğgeneral Muhammed Defteri'yi bu iki

⁵³⁷ Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 814

⁵³⁸ **Ruzname-i Niru-ye Sevvom**, 28 Mordad 1332, S. 247, s. 1 ; Kinzer, **a.g.e.**, s. 215-216

⁵³⁹ **Ruzname-i Bahter-i İmrüz** 27 Mordad 1332 (18 Ağustos 1953), S. 1174, s. 1

⁵⁴⁰ **Ruzname-i Niru-ye Sevvom**, 28 Mordad 1332, (19 Ağustos) S. 247, s. 1

makama tayin etmiştir. Defteri, Razmara zamanında Emniyet Amiriydi ve Musaddık Hükümeti muhalifleri içinde sayılmaktaydı. Ayrıca iki ay önceki sorgulamalarda Afşartus'un katledilmesi davasında tutuklu bulunanlar, Tuğgeneral Defteri'nin Zahedi tarafından Emniyet Genel Müdürlüğüne aday olduğunu söylemişlerdi. Buna rağmen Musaddık, çok hayati bir hata yaparak bu atamaları yapmış ve Defteri, göreve başlamasıyla emniyet güçlerinin tamamını Musaddık aleyhindeki isyancılara bırakmış ve Zahedi darbesinin başarısı için çalışmıştır.⁵⁴¹ 19 Ağustos günü Pazar alanından başlayan Şah destekçisi eylemleri önlemek için gönderilen emniyet güçlerinin zor kullanmaktan kaçınmasıyla eylemcilerin sayısı giderek artmış ve şehrin muhtelif noktalarındaki Şah muhalifi gazetelerin idarelerine, Musaddık ve Tudeh Partisi taraftarı gazeteleresaldırmaya başlamışlardır. İlk saatlerde Posta ve Telgraf İdaresi gibi önemli stratejik merkezlerden biri eylemcilerin eline düşmüştür. Öğleden sonra da halkın heyecanını artırmak ve psikolojik destek sağlamada yararlanmak amacıyla, Radyo Merkezi protestocuların eline düşmüştür. Genelkurmay Başkanlığı ve Başbakan'ın evine gerçekleşen ilk saldırılar def edilmiş vedaha sonra Genelkurmay, gün batımından bir süre önce Zahedi'nin eline düşmüş ve Batmankılıç Paşa, Genelkurmay Başkanı vazifesini uhdesine almıştır. Ve takriben aynı zamanlarda Zahedi de Başbakanlığa yerleşmiştir.⁵⁴² Akşamüzeri saat 5'te Tuğgeneral Fouladvand, Tümgeneral Zahedi tarafından telefonla Musaddık'la görüşmekle görevlendirilmiştir. O, Musaddık'a tüm hassas merkezler ve emniyet güçlerinin yeni Başbakan Zahedi'nin kontrolü altında olduğunu bildirmiş ve kan akmadan istifa etmesini istemiştir. Tuğgeneral Fouladvand, Musaddık'a telefon ettikten sonra, Musaddık'ın evine gitmiş ve orada bulunan Milli Hareket Fraksiyonu'ndan birkaç kişi, Musaddık'ın istifa ettiğini belirttiği bir yazıyı tümgenerale vermişler ve derhal bu istifa mektubu okunmuştur. Kontrolü gittikçe ellerine alan darbecilerden, Albay Mümtaz'ın kontrolündeki kuvvetler iki tank, Şehinşahlık Muhafız Güçleri ve Genelkurmay tarafından gönderilen 6 tankla birlikte, Musaddık'ın evini teslim almak için yapılan çatışmaları daha da şiddetlendirmiş ve sonunda Albay Mümtaz kuvvetleriyle Musaddık'ın muhafızları arasında 4 saatlik çatışmadan sonra akşam saat 6 civarında muhafızlar mağlup olmuşlar ve bir tank Musaddık'ın evinin bir kısmını viran etmiştir.

⁵⁴¹ Katouzian, **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, s. 347- 348

⁵⁴² Muvahhid, **a.g.e.**, C. 2, s. 841- 843

Bunun üzerine Şah taraftarı bir grup, eve saldırmaya başlamış ve orayı yağmalayarak evi ateşe vermişlerdir. Musaddık'ın evinde en küçük eşyadan bile bir iz kalmamıştır. Musaddık'ı bulmak için askerlerin çabası bir sonuca ulaşmamış ve eve saldırılar başladıktan sonra onun bilinmeyen bir yoldan kaçtığı belli olmuştur. 20 Ağustos günü öğle vakti saat 12'de askerler, Musaddık'ı Mühendis Moazzami'nin annesinin evinde, Milli Cephe'den yol arkadaşları Doktor Şayegan, Mühendis Mozzami ve Doktor Sadıki ile birlikte tutuklayıp polis arabasıyla Zahedi'nin lideri olduğu darbeci bir klik olan Subaylar Kulübü'ne götürmüşlerdir.⁵⁴³ Ertesi gün, Musaddık'ın eski dava arkadaşı Muzaffer Bakayi'nin Şahed gazetesi, tıpkı Şahın ifade ettiği gibi⁵⁴⁴ bir manşet atmıştır: “*Musaddık hükümetini halkın kıyımı devirmiştir.*”⁵⁴⁵

İki yıllık Musaddık hükümeti devrilmişti. Önce Milli Cephe içinde muhalefet ortaya çıkmış ve bu muhalifler Şah yanlılarıyla birleşerek, Amerika ve İngiltere istihbarat örgütlerinin yardımıyla Musaddık hükümeti ve dolayısıyla Milli Cephe'yi mağlup etmişlerdir. “*1953 darbesi genellikle İran'ın uluslararası komünizmden kurtulması için CIA ile ortaklaşa yürütülen bir girişim olarak gösterilmiştir. Oysa uluslararası petrol kartelini kurtarmak adına Britanyalılarla Amerikalıların ortak çabasıdır. Kriz boyunca başlıca konu petrol üretiminin, dağıtımının ve satışının kim tarafından yapılacağıydı. Kamuya yapılan açıklamalarda “kontrol” sözcüğünden özenle kaçınılmış olsa da, gerek Londra gerek Washington'da yayımlanan gizli raporlardaki geçerli terim buydu. Londra açısından AIOC, İran'da dünyanın en büyük petrol rafinerisine sahip olmanın yanı sıra, ham petrolün ikinci büyük ihracatçısı ve dünyanın üçüncü büyük petrol rezervlerini elinde tutan bir kurumdur.*”⁵⁴⁶ Amerika her ne kadar komünizm tehlikesini öne sürse de CIA'nın yayımladığı belgelerden birinde Musaddık hükümetiyle İran'da menfaatleri bulunan batılı ülkeler arasında bir petrol antlaşmasının yapılamayacağı öngörülmüş ve Musaddık hükümetinin devrilerek, yerine İran'ı batılı devletlerle petrol antlaşması yapmaya uygun bir hükümetin iş başına getirilmesinin amaçlandığı yazılmıştır.⁵⁴⁷ Fazlullah Zahedi'nin oğlu Erdeşir

⁵⁴³ **Ruzname-i Tehran-ı Musavver**, 30 Mordad 1332 (21 Ağustos 1953), S. 523, s. 1-8

⁵⁴⁴ Pehlevi, **Pasoh Be Tarih**, s. 138

⁵⁴⁵ **Ruzname-i Şahed**, 29 Mordad 1332 (20 Ağustos 1953), S. 1014, s. 1

⁵⁴⁶ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 157

⁵⁴⁷ http://www.bbc.com/persian/iran/2013/08/130819_145_cia_coup_role (28 Mordad 1392- 19 Ağustos 2013)

Zahedi'nin Stanford Üni. Hoover Enstitüsü'ne hediye ettiği belgelere göre 19 Ağustos darbesi sürecinde ve daha sonra Ayetullah Ebul-Kasım Kaşani, Ayetullah Muhammed Behbehani ve Muhammed Taki Felsefi gibi ünlü mollalara çok fazla miktarda para ödendiği anlaşılmaktadır. Bu belgeler göre, Kaşani ve Behbehani 800 bin riyal ve darbede serseri grupları örgütleyen Şaban Caferi ve onun grupları 200 bin riyal almışlardır. Bir kısım vaizlerin payı ise 500 bin riyal olarak kaydedilmiştir. Belge'nin kenarında ayrı olarak Taki Felsefi'nin Ocak-Şubat ayında Şahtan 10 bin tuman aldığı açıklanmıştır. BBC Farsça'nın yayınladığı Amerikan Milli Arşivi'nde bulunan belgelere göre ise, darbe arefesinde Tahran'daki ABD Büyükelçiliği, Şaban Caferi ve Tayyib Hac Rezayi gibi kişileri meydana çıkarmaları için Ayetullah Behbehani ve bir takım kimselere büyük meblağlar tutarında para ödemişlerdir. O belgelerde paraların dağıtımı hakkında ayrıntılar vermemiştir. Ama Erdeşir Zahedi'nin verdiği belgelere göre darbeden 65 yıl geçtikten sonra, Şaban Caferi grubu, basın ve molla şebekeleriyle darbecilerin ve pehlevilerin mali irtibatlarını bu açıklıkla gösteren ilk belge olmaktadır; belge aslında Kaşani, Behbehani ve Felsefi'nin isimlerini vermekle ve mescidler tarafından 30 bin tuman harcandığını belirtmekle ABD ve İngiltere'nin organize ettiği darbede mollaların mihver bir rolünden yeni bir tasviri göstermektedir.⁵⁴⁸ Darbeyi "*Milli Kıyam*" olarak isimlendiren Şah Muhammed Rıza Pehlevi de CIA'nın kitleleri harekete geçirmek için 65.000 dolar para harcadığını itiraf etmiştir.⁵⁴⁹

19 Ağustos 1953 darbesinde Tudeh Partisi'nin Musaddık hükümetine desteği çok tartışılan bir konu olmuştur. Tudeh Partisi'nin kurucularından olan Enver Hamei'ye göre Tudeh Partisi, hem 16 Ağustos'taki başarısız darbe girişiminden önce hem de bu kalkışmanın ardından darbecilerin yeni bir darbe hazırlığı içinde olduklarını, Tudeh Partisi'nin, bu bilgiyi darbecilerin içini sızdırdıkları bazı subaylar vasıtasıyla öğrendiklerini, ama hükümeti bu konuda bilgilendirmediklerini yazmıştır. Hamei, Tudeh'in 16-18 Ağustos günü sokakları doldurduklarını ve "*Darbeyi darbe aleyhine dönüştüreceğiz*" sloganı attıklarını; fakat 19 Ağustos'ta en küçük bir hareket içine girmediklerini belirterek, bu konudaki bazı Tudehlilerin rivayetlerine yer

⁵⁴⁸ "Kudeta-yı 28 Mordad; Suret-i Hesab-ı Macera" (19 Ağustos Darbesi; Olayın Hesaplanması), <http://www.bbc.com/persian/iran-45253663> (29 Mordad 1397-20 Ağustos 2018)

⁵⁴⁹ Pehlevi, *Pasoh Be Tarih*, s. 138

vermektedir. Bunlardan birinde, Tudeh Partisi darbeye karşı koymak için Sovyetlere danışmış ve Sovyetlerden olumlu bir mesaj almadıkları için bir eylemde bulunmamıştır.⁵⁵⁰ O dönemki Tudeh Partisi Birinci Sekreteri olan Nureddin Kianouri ise, 16 Ağustos'taki kalkışmayı kendi subay teşkilatı vasıtasıyla öğrendiklerini ve Musaddık'a kendilerinin bu bilgiyi verdiklerini söylemiştir.⁵⁵¹ Kianouri, 19 Ağustos darbesinden önce, 18 Ağustos'ta darbeci grubun içindeki kendi subayları aracılığıyla aldıkları bilgilere göre darbecilerin Tahran'da yeni kalkışacakları hareketin başarılı olamaması halinde ağırlık merkezini Huzistan'a kurarak Zahidi hükümetini kurmayı planladıklarını söylemiştir. Kianouri, bununla birlikte 19 Ağustos sabahı, Tahran'da çetelerin ayaklanmalarından ve onları asker ve polislerin desteklediklerinden haberdar olduktan sonra, bu kalkışmaya direnme kararı aldıklarını ve Musaddık'la bu konuda görüşerek ona radyodan halkı sokağa çağırmasını istediğini belirtmiştir. Kianouri'ye göre, Musaddık bu çağrıya emniyetin olayları kontrol altına alabileceklerini söyleyerek karşılık vermiştir. Kianouri, aralarındaki üçüncü ve son görüşmede Musaddık'ın herkesin kendisine hıyanet ettiğini ve direnip direnmeme konusunu kendilerine bıraktığını söylemiştir. Ona göre parti direnme kararı almış; ama hükümet kanadının teslim olmasıyla onlarda bir eylemde bulunmamışlardır.⁵⁵² Nureddin Kianouri, partisinin petrolün millileştirilmesi sürecinde Musaddık'ı yalnız bıraktıklarını, fakat “30 Tir Olayları”ndan sonra Musaddık'ı desteklediklerini ifade etmiştir. Kianouri, hatıratında ise, 19 Ağustos darbesi konusunda gafil avlandıklarını, önceden bilgi sahibi olmadıklarını ve o gün yapabilecek bir şeyleri olmadığını belirtmiştir. O, ordu içindeki Tudehli subayların çoğunlukla geri hizmet bölümünde olduklarını ve kamuoyunda gücünün olduğundan fazla abartıldığını belirtmiştir.⁵⁵³

Musaddık kendisi de Tudeh Partisi'nin darbeye karşı koyabilecek gücü olmadığını ve olsaydı partinin darbeden sonraki tasfiyelere direnmeleri gerektiğini söylemiştir.⁵⁵⁴ Musaddık, hatıratında o dönemi anlatırken, sömürgeci bir sistem altında çalıştıklarını ve kolluk kuvvetlerinin kendi kontrolünde olmadığından yakınmaktaydı. Bu gayri milli yapıyı aşmak için Emniyete Afşartous'u getirdiğini onu da

⁵⁵⁰ Hamei, **a.g.e.**, C. 5, S. 1018-1019

⁵⁵¹ Kianouri, **Hatırat-ı Nureddin Kianouri**, C. 2, s. 286

⁵⁵² Kianouri, “Hizb-i Tudeh-i İran ve Doktor Muhammed Musaddık”, s. 54

⁵⁵³ Kianouri, **Hatırat-ı Nureddin Kianouri**, C. 2, s. 286-288

⁵⁵⁴ Musaddık, **a.g.e.**, s. 272

katlettiklerini ve zanlıların askeri mahkemede beraat ettiğini söyleyen Musaddık, o günün şartlarında yapabilecekleri çok fazla bir şey olmadığını ifade etmiştir.⁵⁵⁵ Musaddık, Milli Cephe'yle ilgili de şöyle demiştir: “*Milli Cephe bir parti değildi ve hükümeti koruyabilecek meclis çoğunluğuna sahip değildi. Milli Cephe umumi efkârın ona destek olduğu bir azınlıktı... Ve halk, ellerinden gelenin fazlasını yapıyordu, referandum zamanı hükümete sahip olduğu bir oyu vererek güçlendirmeye çalışmıştır.*”⁵⁵⁶ Musaddık, darbeden sonra yazdığı hatıratında kolluk kuvvetlerinin meşru hükümeti desteklemediklerini ve karşı koyacak güçleri olmadığını ifade ederken, hükümetinin son aylarında, Üçüncü Güç lideri Halil Meleki ve İran Millet Partisi lideri Daryuş Forouhar'ın önerdiği “Milli Muhafız Gücü” veya ona benzer bir şey kurulması teklifini reddetmiştir. Bu durum belki de 19 Ağustos 1953'te Muhammed Rıza Şah'ın desteklediği lümpenler ve sayir toplumsal güçlerin sokakları kontrol almalarının yolunu bilfiil açık bırakmıştır.⁵⁵⁷

Musaddık hükümetinin devrilmesinde çok önemli rol oynayan İngiltere ve Amerika her ne kadar bu işi Musaddık'ın komünist Tudeh ve Sovyetlerle yakınlaşması olarak gösterse de, asıl meselenin İran petroleri olduğu açıktır. Nitekim, Musaddık hükümetinin ardından gelen darbe hükümeti olan Zahedi hükümeti, Musaddık'ın millileştirdiği güney petrolerini uluslararası bir konsorsiyuma devreden antlaşmayı imzalamıştır. Bu Antlaşmaya göre İran Milli Petrol Şirketi yerinde kalsa da petrolün çıkarılması, işletilmesi ve satışı konsorsiyum vasıtasıyla yapılacaktır. 1954 yılında yapılan antlaşmayla, İngiltere'yle birlikte darbenin liderliğini üstlenen Amerika da İran petrolerine ulaşmıştır. İran da, konsorsiyumun elde ettiği kârdan yüzde 50 pay alacaktır. 25 yıl sürecek olan imtiyaz antlaşması 21 Ekim 1954'te Milli Şura Meclisi'nde 120 oydan 113'ünün kabul oyuyla⁵⁵⁸ ve 28 Ekim günü Senato Meclisi'nde 49 oydan 41'inin kabul oyuyla onaylanmış⁵⁵⁹ ve onun icrasıyla ilgili Padişah fermanı da 29 Ekim'de sadır olmuştur. Antlaşmanın müddeti ilk aşamada 25 yıl ve konsorsiyum şirketleri üç defa 5'er yıl uzatma hakkına sahiplerdi; yani imtiyaz süresi

⁵⁵⁵ A.e., 271-272

⁵⁵⁶ A.e., s. 252-253

⁵⁵⁷ Dorandish, a.g.m., s. 12-13

⁵⁵⁸ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran, Devre. 18, 29 Mehr 1333 (21 Ekim 1954)

⁵⁵⁹ Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran, Devre. 2, 6 Aban 1333 (28 Ekim 1954)

40 yıl olabilmekteydi.⁵⁶⁰ Konsorsiyumu oluşturan şirketler ve aldıkları hisseler şöyleydi:

AIOC, yeni ismi The Bristish Petroleum Company (İngiltere): Yüzde 40

Royal Dutch Shell (İngiltere-Hollanda): Yüzde 14

Standart Oil Company (New Jersey) (ABD): Yüzde 8

Socony Vacuum Oil Company (ABD): Yüzde 8

Standart Oil Company of California (ABD): Yüzde 8

The Texas Company (ABD): Yüzde 8

Gulf Oil Corporation (ABD): Yüzde 8

Compangnie Française des Petroles (Fransa): Yüzde 6⁵⁶¹.

⁵⁶⁰ Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran, S. 2833, 11/8/1333 ; Ruhani, a.g.e., s. 462-465

⁵⁶¹ A.e., s. 440-441

SONUÇ

1949 yılında İran'da, Muhammed Musaddık liderliğinde kurulan Milli Cephe'nin ortaya çıkmasında birkaç faktörün öne çıktığını söyleyebiliriz. Bunlardan en önemlisi, 1940'lar boyunca devlet adamları ve kamuoyu tarafından egemenlik hakları ve toprak bütünlüğü konusundaki korku ve kaygıların olduğunu söylemek mümkündür. Ülkenin bağımsızlığına ve bütünlüğüne dair adı geçen bu korku ve kaygıların başlangıç noktası 1941 yılındaki işgaldir. Müttefik devletler, Pehlevi hanedanlığında bir taht değişikliği dışında doğrudan siyasi bir müdahale yapmamış ve 1942-43 yıllarında İran'ın egemenlik haklarını tanıdıklarını bildirmiş olsalar da, sonraki süreçte ülke siyasetinden ellerini çekmemişlerdir. Amerika ve İngiltere 1942 yılındaki antlaşmaya sadık kalarak İkinci Dünya Savaşı'nın bitimin ardından birkaç ay içinde İran topraklarındaki askeri kuvvetlerini tahliye etmişlerdir. Ama, Sovyetler Birliği, batılı petrol şirketlerinin hemen ardından, arzu ettiği İran petrollerine kavuşamayınca vadettiği tarihte ordusunu İran'dan çıkarmamakla kalmayarak, Azerbaycan Vilayeti ve Kürdistan bölgesindeki milli ayaklanmaları kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır.

Azerbaycan ve Kürdistan'da Rıza Şah'ın Farslılaştırma politikalarına memnuniyetsizlik başta olmak üzere birçok nedenlerle Tahran'dan ayrı bir yönetim kurulmak istenmiş ve müttefik devletlerin İran'ı işgaliyle merkezi yönetimin zayıflamasından istifade ederek bu emellerine kavuşmaya çalışmışlardır. Özellikle de Fars kökenliler oranında bir nüfusa sahip olan ve bin yıldır çeşitli hanedanlar vasıtasıyla ülkeyi yöneten İran Türkleri, kendi milli kimliklerine dayalı olarak Sovyetler Birliği'nin desteğiyle milli bir kalkışma başlatmışlardır. Ama, Sovyetler Birliği, İran Türkleri ve Kürtlerinden kendi iktisadi ve stratejik amaçları doğrultusunda faydalanmak istemiş ve bu amaçlarına kavuşunca da desteğini çekmiştir. Nitekim, Sovyetler Birliği yönetimi, Ahmed Kavam hükümetiyle karma petrol antlaşması yapmasıyla Azerbaycan ve Kürdistan meselelerini İran'ın iç meselesi olarak tanımlamış ve bu tarihten sonra bu iki özerk devletle ilişkisini değiştirmiş ve ordusunun bir bölümünü İran'dan çıkarmıştır. Ordusunu tamamen çıkarması ise

Amerikan Başkanı Truman'ın “*ültimatomu*” ve İngiltere'nin İran'ın güneyindeki aşiretleri isyana teşvik etmesiyle olmuştur. Sovyetler Birliği, olasılıkla, asıl amacı olan petrol antlaşmasını yapmasıyla, İngiltere ve Amerika'yla sıcak bir çatışmadan kaçınmak istemiş ve Kızıl Ordu'yu tamamen İran'dan çıkarmıştır. Ayrıca başbakan Kavram'ın SSCB'ye yakın bir siyaset takip etmesi ve Sovyet destekçisi Tudeh Partisi'ni hükümetine alması da Sovyet yönetiminin ordusunu tahliye konusunda karar almasını etkilemiştir. Bütün bu olaylar, İran'da egemenlik hakları ve toprak bütünlüğü konusunda, vatansever İranlıları kaygıya düşürmüş ve siyasetçiler, aydınlar başta olmak üzere ülke meselelerine kafa yoran herkesin siyasi düşünce ve taleplerini etkilemiş ve milliyetçilik ülkenin en popüler ideolojisi olmuştur.

1940'lar boyunca hissedilen bağımsızlık ve toprak bütünlüğü konusundaki endişeleri, kısa süreli iktidara gelen hükümetler giderememiş ve 1949 yılı Ekim ayında, içinde siyasi yelpazenin farklı tonlarını barındırmakla beraber, milliyetçiliği temel alan ve birleşik bir cephe olan Milli Cephe kurulmuştur. Milli Cephe'nin kurulmasıyla milliyetçi dalgaının ülke siyasetini yönlendirmesi, Milli Cephe vekillerinin İngiltere'nin imtiyazında olan güney petroleri de dahil, ülkedeki tüm yer altı kaynaklarını millileştirmeden bahsetmeleriyle olmuştur. Meclis bünyesinde kurulan Petrol Komisyonu'nda başta komisyon başkanı Muhammed Musaddık olmak üzere Milli Cephe'nin önemli liderleri vardı. Milli Cephe'nin petrolü millileştirme kararı ve bu konudaki isteğinin iktisadi bir kaynaktan daha fazla kar sağlamakla daha öte bir anlamı vardı. İran kamuoyunda İngilizlerin kontrolünde olan AIOC, ülkenin geri kalmasının ve “*istibdat rejimi*”nin istikrarının sembolü konumundaydı. Bu yüzden, “İngiliz sömürgeciliği”nin İran'daki sembolü olan bu şirketin hal' edilmesi, ülkenin tam bağımsız ve özgür olması demektir. Milli Cephe'nin lideri Musaddık'ın “*olumsuz denge siyaseti*” adı verilen siyasi metodolojisine göre, ülkede kanuna dayalı özgür ve demokratik bir nizam kurulması için, “*istibdat*” rejimini besleyen ve müdafaa eden emperyalist güçlerin nüfuzunun kesilmesi gerekmektedir. AIOC, İngiltere'ye İran üzerinde bu nüfuz kurmada yardımcı olmaktaydı; ama bu şirketin İngiliz sömürgeciliğini temsil ettiği algısı, İran milliyetçilerini daha fazla tahrik etmekteydi. Milli Cephe, tüm yer altı kaynaklarını millileştirmesiyle, ülkede esen milliyetçilik

rüzgarını daha fazla arkasına almış ve Musaddık'ın başbakanlığında ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur.

Milli Cephe'nin 1950'lerin başında İran siyasetine damga vurması, hatta kurulmasında Tudeh Partisi'nin içindeki milli unsurların bu partiden ayrılmalarının önemli bir payı vardır. 1941'de kurulan "*Tudeh (Kitle) Partisi*", ismiyle müsemma bir şekilde, o dönemde en çok kitleselleşen parti konumundaydı. Fakat, Azerbaycan ve Kürdistan krizi ve Sovyetlerin petrol talebi karşısındaki tutumu, milli bağımsızlık ve toprak bütünlüğü konusunda endişeye kapılan aydınlar, öğrenciler ve işçilerden önemli bir tabakanın Tudeh'den uzaklaşmasına neden olmuş ve bu kesimler Milli Cephe'nin kurulmasıyla, cepheyi oluşturan sol partilere katılmışlardır. Bu isimlerden en önemlilerinden birisi, Tudeh'te bir hizbi temsil eden Tebrizli bir Türk olan Halil Meleki, partinin Stalinist siyasetine tepki göstermiş ve Bakayı ile birlikte "*Emekçiler Partisi*"ni kurmuştur. Meleki, daha sonra bu partide, Musaddık'ı desteklemek konusundaki fikir ayrılıklarının ardından milliyetçi ve sosyalist nitelikteki "*Üçüncü Güç Emekçiler Partisi*"ni kurarak, Milli Cephe bileşeni olarak Musaddık hükümetlerini desteklemiştir. Aynı şekilde daha önce Tudeh Partisi ile seçim koalisyonu yapan "*İran Partisi*" de Milli Cephe'nin kurulmasıyla ona katılmıştır. Milli Cephe, işte bu tarihi zeminin ürünü olarak, İran'da, 1951 Nisan'ından 1953 Ağustos'undaki darbeye kadar Şah'ı da olabildiğince etkisizleştirdiği bir siyasi yapı kurarak iktidar olmuştur.

Saltanatın yerine Cumhuriyet kurulması gibi fikirlerin dillendirildiği ve ülke siyasetinde mutlak bir hakimiyet kurduğu bir dönemde, Musaddık'ın Milli Cephe'sinin yenilgisinin nedenleri üzerinde durduğumuzda iki temel sebep olduğunu görmekteyiz. Birincisi, Milli Cephe içindeki ihtilaflar ve cephenin bölünmesidir. Musaddık ve Milli Cephe, 1952 yazında kurulan ikinci Musaddık hükümeti zamanından itibaren, yani, Şah ve İngiltere'ye karşı zafer kazandığı zamanlardan itibaren, öyle görünmese de güç kaybetmekteydi. Musaddık'ın bu tarihten 1953 Ağustos'a kadar, siyasi ve idari açıdan tüm kontrolü eline aldığı ve Şah'ı giderek kısıkaca aldığı, İngilizlerle diplomatik ilişkileri keserek, onların içerdeki etkinliğini azalttığı bir gerçektir. Musaddık, ikinci hükümeti döneminden itibaren Şah ve

meclisteki yekpare olmayan muhalifler karşısında giderek gücünü artırmış ve önce 6 ay için aldığı bazı konularda yasa yapma yetkisini, daha sonra bir yıl daha uzatmış ve yürütme gücünün yanında yasama yetkisini alması, onu, fiiliyatta Şah'tan daha güçlü bir pozisyona yükseltmiştir.

Tüm bu süreçte Musaddık'ın gittikçe güçlenmesi, içinde birçok farklı parti, dernek ve grubu barındıran Milli Cephe içinde de muhalefetin çıkmasını sağlamıştır. Bu muhalefetin iki temel sebebi vardı: Birisi, cephe içindeki seküler ve muhafazakar kesimlerin uyumsuzluğu; diğeri iktidar alanlarının giderek büyümesiyle, makamların paylaşılması ve Musaddık'ın “*düşmanlar*” etkisiz hale geldikçe, cephe içindeki diğer bileşenlerle iktidarını paylaşmadaki isteksizliği veya kabiliyetsizliğidir. Bu durum özellikle Musaddık'ın ardından cephe içinde çok nüfuza sahip olan Hüseyin Mekki, Muzaffer Bakayi ve Ayetullah Kaşani gibi isimleri rahatsız ettiği açıktır. Bu üç isim, ve Hairizade, Qanad Abadi gibi siyasetçiler, AIOC ile petrol antlaşmasına ek bir antlaşma olan “*Gass-Golshaian Antlaşması*”nın mecliste onaylanmasına engel olmuşlar ve Musaddık'la birlikte petrolün millileştirilmesinde önemli katkıları olmuştur. Ayrıca, özellikle Bakayi ve Kaşani, “*30 Tir Olayları*”nın ardından Musaddık'ın tekrar başbakanlık koltuğuna oturmasında önemli rolleri vardı. Bu yüzden, Musaddık'ın ikinci hükümetini kurduktan sonra, geniş bir koalisyonun lideri gibi davranmaktan çok, tek başına iktidara gelen bir parti başkanı gibi hareket etmesi, cephe içinde belli bir tabana sahip siyasetçileri rahatsız etmesi tabiiydi. İç cephede oluşan bu ihtilaflar, sadece Milli Cephe'yi zayıflatmakla kalmayıp, Musaddık'a içerden muhalefete başlayan unsurların darbecilerin saflarına geçmesine ve onları güçlendirmesine neden olmuştur. Özellikle Bakayi, Kaşani, Qanad Abadi gibi sokakları harekete geçirebilecek isimlerin darbecilere katılması, Milli Cephe'nin 19 Ağustos 1953 darbesine karşı mukavemet gücünü azaltmıştır.

Musaddık ve Milli Cephe'nin yenilgisindeki ikinci önemli sebep, Musaddık'ın darbe sürecindeki siyasi ve idari kararlarıdır. Özellikle de, 16 Ağustos 1953 tarihindeki başarısız darbe girişiminin ardından, süreci iyi yönetemediği açıktır. Darbeciler ifşa olmuş, Şah firar etmiş ve psikolojik üstünlüğün tamamen kendi lehine döndüğü bir zamanda, Musaddık'ın sokaklardan Milli Cephe taraftarlarını çekmesi kararının 19

Ağustos'taki darbenin başarılı olmasında büyük rolü olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca, Savaş Bakanı'nı belirleme, belirli konularda kanun yapma yetkisi ve referandum vasıtasıyla meclisi kapatmak gibi, kendisine son ana kadar sadık kalan kişilerin bile muhalefet ettiği konularda ısrarlı ve kararlı olmasına rağmen, 1953 Şubat'ından beri kendisine karşı birçok komplo içinde yer alan ordu içinde yeterli tasfiyeyi yap(a)maması da kendisi ve Milli Cephe'nin kaderini tayin edici faktörlerden olmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

1. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Esnad-ı Neft (Petrol Belgeleri): **İdare-i Koll-i İntişarat ve Tebligat-ı Vezaret-i Harice, 1330 (1951)**, C. 1, (İran Dışişleri Bakanlığı Propaganda ve Yayın Genel İdaresi tarafından basılan bu eser, 1901'den 1951'e kadar olan İran petrolüyle alakalı evrak, belge ve İran Devletinin İngiltere ve ABD ile petrolün millileştirilmesi zamanındaki yazışmalarını içeren bir mecmuadır.)

RESMİ YAYINLAR

1. **Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli-i İran** (İran Milli Şura Meclisi Müzakere Zabıtları), (1941-1954)
2. **Müzakerat-ı Meclis-i Sina-yı İran** (İran Senato Meclisi Müzakere Zabıtları), (1950-1952)
3. **Ruzname-i Resmi Kişver-i Şehinşahi İran** (İran Devleti Resmi Gazetesi) (1941-1954)

SÜRELİ YAYINLAR

Azerbaycan

Bahter-i İmrüz

İttılaat

Keyhan

Mardum-i İran

Niru-yi Sevvom

Shahed

Shuresh

Tahran-ı Musavver

HATIRAT

Hamei, Enver: **Hatırat-ı Siyasi-yi Doktor Enver Hamei**, (Dr.Enver Hamei'nin Siyasi Hatıratı) Neşr-i Goftar, Tahran, 1372(1993), C.1

İskenderi, İrac: **Hatırat-ı Siyasi-i İrac İskenderi**, (İrac İskenderi'nin Siyasi Hatıratı), yay. haz., Babek Amir Hüsrevi, Feridun Azernur, Neşr-i Conbeş-i Tudehiha-yi Mübariz-i İnfisali, C. 1

Kianouri, Nureddin: **Hatırat-ı Noureddin Kianouri**, (Nureddin Kianoru'nin Hatıratı), İntişarat-ı Ittilaat, Tehran, 1371 (1992), C. 2

Meleki Halil: **Hatırat-ı Siyasi-yi Halil Meleki**, (Halil Meleki'nin Siyasi Hatıratı), yay. haz. Humayun Katouzian, Şirket-i Sehami İntişar, 2. bs, 1368(1989)

Musaddık, Muhammed: **Hatırat ve Talimat-ı Doktor Muhammed Musaddık**, (Dr. Muhammed Musaddık'ın Talimat ve Hatıratı), İntişarat-ı Muhammed Ali İlmi, yay. haz., İrac İfşari, Tahran 1342 (1963),

Pehlevi Muhammed Rıza: **Me'muriyet Beray-i Vatanem** (Vatanım İçin Görev), İntişarat-ı Pars, 1386 (2007)

Pehlevi Muhammed Rıza: **Pasoh Be Tarih** (Tarihe Cevap), çev., Hasan Ebuterabian, Tahran, 'y.y.', 1371 (1992)

Sanjabi, Kerim: **Hatırat-ı Siyasi; Umidha ve Na Umidha**, (Siyasi Hatırat; Ümitler ve Ümitsizlikler), İntişarat-ı Milliyun-e İran, Londra 1368 (1989)

TELİF ESERLER

Abrahamian, Erwand: **İran Beyn-i Do Enghelab; Ez Meşruta Ta Enghelab-ı İslami**, (İki Devrim Arası İran; İslam İnkilabından Meşrutiyete Kadar), çev., Kazım Firuzmend, Hasan Şemsaveri, Doktor Muhsin Mudirşaneçi, Neşr-i Merkez, 17. bs., 1376 (1997)

Abrahamian, Erwand: **Modern İran Tarihi**, Çev: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009

Alam, Mustafa: **Neft, Kodret ve Usul; Peyamedha-i Kudeta-i 28 Mordad**, (Petrol, Güç ve Kurallar; 19 Ağustos Darbesinin Sonuçları), çev., Gulam Muhsin Salihyar, İntişarat-ı Çapheş, Tahran, 1377 (1998)

Azadi, İsmail: **Ahzab-ı Siyasi Der İran**, (İran'da Siyasi Partiler), HS Media Ltd, İngiltere 2011

Dabashi, Hamid: **İran: Kenetlenmiş Halk**, çev., Emine Ayhan, yay. haz., Bülent Doğan, Metis Yayınları, 2008

Djalili, Muhammed Reza; Kellner, Thierry: **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, çev., Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, 2010

Eagleton, William: **Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946**, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Komkar Yayınları, 2.bs. Köln, 1989

Engheta, Naser: **Pencah Sal-i Tarih Ba Panisranistha**, (Paniranistlerle Tarihin Elli Yılı), Şirket-i Ketab, 3. bs. 1389 (2010) Amerika

Fatih, Mustafa: **Pencah Sal Neft-i İran**, (İran Petrolünün Elli Yılı), Şirket-i Sehami Çap, Tahran, 1330 (1951)

Garthwaite, Gene R: **İran Tarihi**, çev: Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011

Hizb-i Tudeh Ez Şeklgiri Ta Frupaşi (1320-1368), (Kuruluşundan Çöküşüne Kadar Tudeh Partisi), Müessesat-ı Mutalaat ve Pejuheşha-yi Siyasi, 1387

Hoseyni, Keyvan: **Sükût; Berresi-i Ruydadhay-i 28 Mordad 1332**, (Düşüş; 19 Ağustos 1953 Olaylarının İncelenmesi), HS Media Ltd, Londra, 1395 (2016)

Katouzian, Humayun: **Musaddık ve Neberd-i Kodret**, (Musaddık ve Güç Savaşı) çev. Ahmed Tedin, Müessese-i Hıdmet-i Farhang Rasa

Katouzian, Humayun; Şahidi, Hüseyin: **21. Yüzyılda İran**, Çev: Pınar Güven, Sitare Yayınları, Ankara 2011

Kinzer, Stephen: **Şah'ın Bütün Adamları; Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri**, Çev: Selim Önal, İletişim Yayınları, 2004 İstanbul

Marshall, Phill: **İran'da Devrim ve Karşı-Devrim**, Z Yayınları, İstanbul 1994

Mehdiniya, Cafer: **Zindegi-i Siyasi-i Kavamussaltanah**, (Kavamüssultanın Siyasi Yaşamı), İntişarat-ı Goldis, Tahran, 1378 (1999)

Meleki, Ahmed: **Tarihçe-i Cebhe-i Milli**, (Milli Cephe'nin Tarihçesi), İntişarat-ı Areş, İsveç, (1999)

Muvahhid, Muhammed Ali: **Hab-ı Aşufte-i Neft; Doktor Musaddık ve Nühzet-i Milli-i İran**, (Petrolün Düzensiz Uykusu; Dr. Musaddık ve İran Milli Hareketi) Neşr-i Karname, Tahran, 1378 (1999), C. 1, 5. bs. 1392 (2013)

Necati, Gulam Rıza: **Musaddık; Salha-yi Mübarize ve Mukavemet** (Musaddık; Mukavemet ve Mücadele Yılları), Müessese-i Hıdmat-ı Farhang Rasa, 1. Cilt. 2. bs.

Pasyan, Najafgholi: **Merg Bud Bazgeşt Hem Bud; Tarihçe-i Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan ve Hizb-i Komele-i Kürdistan Ez Sukut-u Padganha-yi Azerbaycan Ta İstikrar-ı Niru**, (Ölüm Vardı Geri Dönüşü de Vardı; Azerbaycan Demokrat Partisi ve Kürdistan Komele Partisi'nin Tarihçesi) Şirket-i Sehami-i Çap, 1328 (1949)

Roosevelt, Kermit: **Karşı Darbe; CİA İran'da**, Çev: Bedirhan Muhib, Timaş Yay., İstanbul 2007

Ruhani, Fuad: **Tarih-i Milli Şoden-i San'at-ı Neft-i İran**, (İran Petrol Sanayisinin Millileşmesi Tarihi), İntişarat-ı Franklin, Tahran, 1352 (1973)

Savi, Erdal: **Kürdistan Ütopyası**, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2006

Shaffer, Brenda: **Sınırlar ve Kardeşler; İran ve Azerbaycanlı Kimliği**, çev. Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008

Valentin Berojkov: **Tahran 1943: Yeni Bir Dünyaya Doğru**, çev., Hasan Ali Deniz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012

Vali, Abbas: **Kürdistan Cumhuriyeti; İran'da Kürt Kimliğinin Oluşumu**, Avesta Yay. İstanbul 2010

Yergin, Daniel: **Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, çev. Kamuran Tuncay, 3. bs., İstanbul 2003

Yeşil, H. : **Bolşevik Bakışla Mehabad Kürt Cumhuriyeti**, Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2012

MAKALELER

Abadiyan, Hüseyin: “Kudretha-i Bozorg ve İşgal-i İran Der Ceng-i Dovvom Cihani” (İkinci Dünya Savaşı’nda İran’ın İşgali ve Büyük Güçler), **Faslname-i Tarih-i Revabit-i Harici**, S. 28, s. 139

Arinpour, İrac: “Suikasd Be Can-ı Muhammed Rıza Şah ve İnihilal-i Hizb-i Tudeh”, (Tudeh Partisi’nin Kapatılması ve Muhammed Rıza Şaha Suikast), **Faslname-i Rehaverd**, S. 98, 1391 (2012)

Azendahi, Marjan Badiie “Bünyadha-yi Hüvviyet-i Siyasi-i Kordha-yi İrani” (İran Kürtlerinin Siyasi Kimliğinin Temelleri), **Pişuhişha-yi Coğrafya-yi İnsani**, S. 3, 1392 (2013)

Bahtiyari, Emir Huşeng, “Musaddık ve İhrac-ı İngilisiha Ez İran” (İran’dan İngilizlerin İhracı ve Musaddık), **Faslname-i Tarih-i Revabit-i Harici**, S. 18

Behrami, Ruhullah; Hasanvand, Şahram, Azadbakht, Suruş: “ Mecma’-ı Muselmanan-ı Mücahid” (Mücahid Müslümanlar Konseyi), **Faslname-i İlmi-Pijuhış-i Tarihi-i İslam ve İran Danişgah-ı El-Zehra**, 1390 (2011), S. 9

Beyani, Ali Quli, Nizameddin Muvahhid, “Tarihçe-i Hizb-i İran” (İran Partisi’nin Tarihçesi), **Mecelle-i Hafız**, S. 7, 1383 (2004)

Bolat, Gökhan: “Anglo-Persian Oil Company’dan British Petroleum’a (BP): İngiltere’nin İran’daki Petrol Macerası”, **History Studies**, (International Journal Of History), 2013, C. 5, S. 2

Dorandish, Homan: “Modara Ba Doşman-i Modara; Nigah-i Be Demokrasihahi Musaddık ve Kudeta-yı 28 Mordad” (Düşmanla İyi Geçinme; Musaddık Demokrasisine Bakış ve 19 Ağustos Darbesi), **Gozariş**, Yıl. 18, S. 210

Hasani, Seyyid Rahman: “Pijuhîşî Der <Caygah-ı Şeylat-ı Şimal Der Münasebat-ı İran ve Rusya> Ba Tekye Ber Esnad-ı Arşivi (1282- 1953 Miladi)” Arşiv Belgelerine Dayanarak Rusya’yla İran’ın Münasebetlerinde Kuzey Balıkçılığının Yerinin Araştırılması), **Faslname-i İlmi-Pijuhîşî Tarih-i İslam ve İran Danişgah-ı El-Zehra**, Yıl. 23, S. 17, 1392(2013),

Hesenli, Cemil: “Güney Azerbaycan Milli Harekatı” **Türkler Ansiklopedisi**, (228-229) C. 20

Kianouri, Nureddin: “Hizb-i Tudeh-i İran ve Doktor Muhammed Musaddık” (İran Tudeh Partisi ve Dr. Muhammed Musaddık), **İntişarat-ı Hizb-i Tudeh-i İran**, Tahran 2. bs. S. 68, 1359 (1980)

Kianouri, Nureddin: “Nukati Ez Tarih-i Hizb-i Tudeh-i İran” (İran Tudeh Partisi’nin Tarihinden Noktalar), **İntişarat-ı Hizb-i Tudeh-i İran**, S. 68, 2. bs 1359 (1980)

Kurtuluş, Rıza: “Muhammed Rıza Şah Pehlevî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 30, (565-566)

Nia, Mohammad Hossein: “Karardad-ı Neft 1933” (1933 Petrol Antlaşması), **Faslname-i Mutaalat-ı Tarihi**, 1391 (2012), Y. 10, S. .39

Pervin, Nader: “Zeminha-yi Şeklgiri-i Şureş-i Mehabad” (Mehabad İsyanının Şekillenmesinin Zemini, **Faslname-i Mutalaat-ı Tarihi**, (Üç Aylık Tarih Araştırmaları Dergisi)

Pıra, Suad; Özgüdenli, Osman Gazi: “Muhammed Musaddık; İran’da petrolün millileştirilmesini sağlayan başbakan.” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 31, (228-229)

Saberi, Şeyda; Şeyh Nouri, Muhammed Amir: “Bazar ve Nühzet-i Milli Şoden-i San’at-ı Neft” “Bazar ve Nühzet-i Milli Şoden-i San’at-ı Neft” (Petrol Sanayisinin Millileşmesi Hareketi ve Pazar), **Neşriyye-i Pijuhışhay-i Tarihi Danişkede-i Edebiyat ve Ulum-u İnsani- Danişgah-i İsfehan**, Y. 4, S. 3

Sadiki Hamid, Huseyni Masume: “Vakavi-i Nakş-ı Şurevi ve İngilistan Der Zuhur ve Sükut-u Cumhuri-i Mehabad” (Mehabad Cumhuriyeti’nin Kurulması ve Çöküşünde İngiltere ve Sovyetler Birliği’nin Rolü), **Mecelle-i Hiredname**, S. 14, 1394 (2015),

Sarısaman, Sadık: “ Güney Azerbaycan’da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl, 2018, C. 13, S. 25

Zemani, Muhsin Gencbahşi: “Huzur-ı Almanha-i Mukim-i İran; Behanei Beray-i İşgal-i İran Der Ceng-i Dovvom-i Cihani” (İkinci Dünya Savaşı’nda İran’ın İşgali İçin Bir Bahane; İran’daki Almanların Varlığı), **Faslname-i Tarih-i Revabıti Harici**, S. 28

DİJİTAL KAYNAKLAR

Alizade, Hüseyin: **Hükümet-i Milli-i Azerbaycan; Mururi Ruydadha-yi Salha-yi 1325-1326 Azerbaycan ve Neslkoşi 21 Azar**, (Azerbaycan Milli Hükümeti; Azerbaycan’da 1946-47 Yılları Olayları ve 21 Azar Soykırımı), 1393 (2014), (E-Kitap), s. 57 <https://www.iran-archive.com/sites/default/files/sanad/hekumate-mellie-azarbajjan-.pdf>

Azereng, Abdülhüseyin: “**Cebhe-i Milli-i İran**”, (İran Milli Cephesi), <https://web.archive.org/web/20150318064343/http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=4503> (9.07.2008)

Bername ve Esasname-i Hizb-i Demokrat-ı Kürdistan-ı İran; Masub-i Kongre-i Panzdehom, (KDP'nin 15. Kongre Tutanakları)

<http://www.kurdistanmedia.com/farsi/idame/6538/asnad>

“Tarihçe-i Faşizm Der İran”, (İran’da Faşizmin Tarihçesi),

<https://iranleaks.wordpress.com/2011/01/12/history-of-fascism-in-iran/> /(12.01.2011)

Heyet. M. Rıza: **“Azerbaycan Millî Hükümeti’nin Kuruluşu ve Dil**

Politikası”<http://tebaren.org/?p=121> (26 Mayıs 2016)

Hosseini, Kayvan: **“Hayat-ı Siyasi-i Muhammed Musaddık Piş Ez Cebhe-i Milli”**, (Milli Cephe’den Önce Muhammed Musaddık’ın Siyasi Hayatı),

https://www.radiofarda.com/a/fk_downfall_part_2/25149517.html (1 Ferverdin, 1397- 21 Mart 2018)

”İran’da komünist Tudeh Partisi’nin son kurucu üyesi vefat

etti.”<https://www.ntv.com.tr/dunya/iranda-komunist-tudeh-partisinin-son-kurucu-uyesi-vefat-etti,jQa3LOPA-EijCQzRFR4JQw> (21.11.2018)

Keskin, Arif: **“Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyit Cafer**

Pişeveri”, Tanıtım, S. 1, 2004, s. 21 https://docplayer.biz.tr/8163128-Guney-azerbaycan-milli-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-piseveri.html#show_full_text

“Kudeta-yı 28 Mordad; Suret-i Hesab-ı Macera“ (19 Ağustos Darbesi; Olayın Hesaplanması), <http://www.bbc.com/persian/iran-45253663> (29 Mordad 1397-20 Ağustos 2018)

Şerifi, Zehra **“Şelik Penc Gelule Be Nef”-i Hükümet-i Pehlevi**, (Pehlevi

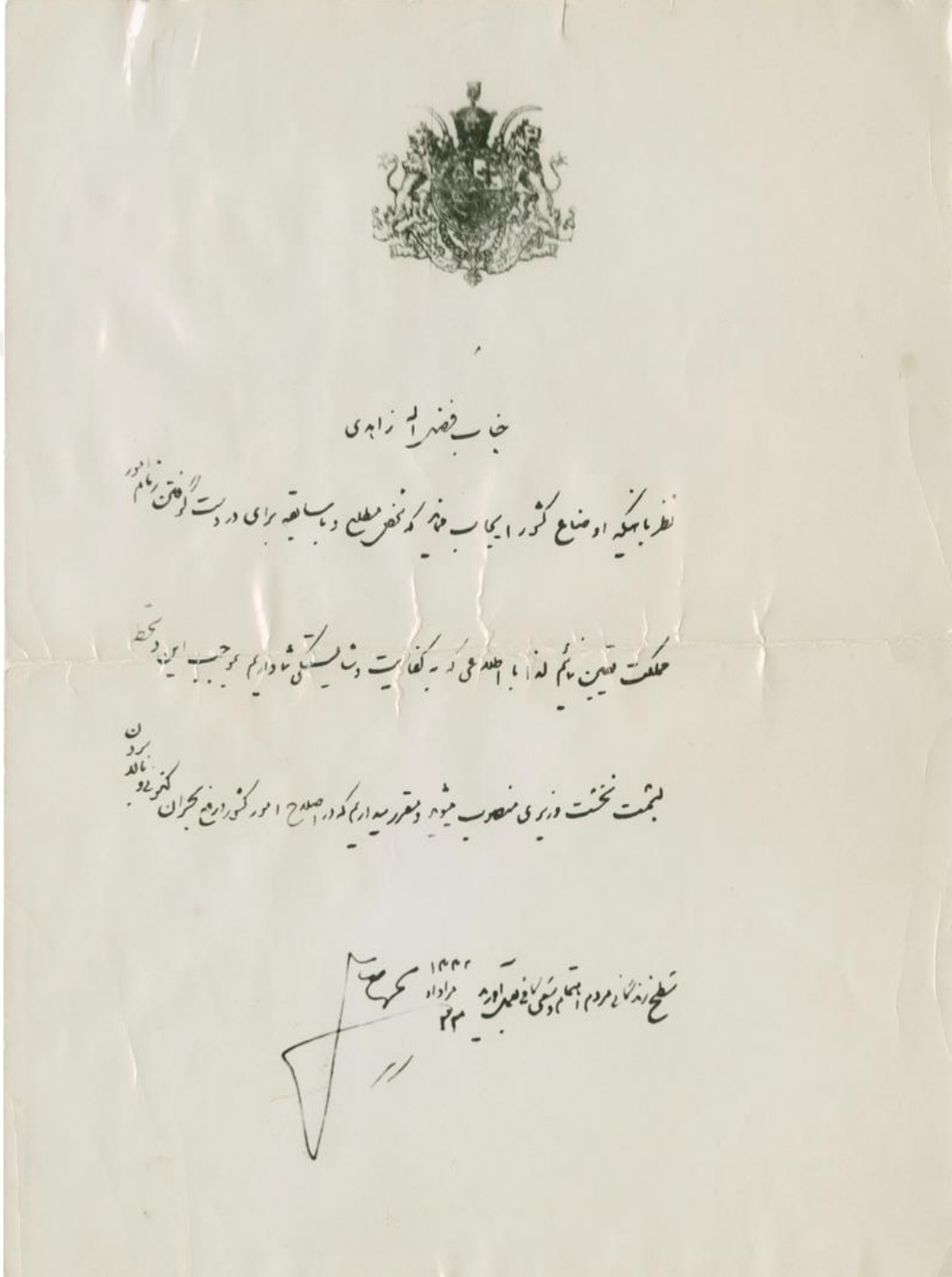
Devleti’nin Lehine Beş Kurşun Atılması), **Ruzname-i İran**

http://www.irannewspaper.com/content/newspaper/Version6712/0/Page15/newspaperimgl_6712_15.jpg?width=1500&crop=33,109,1407,1861 (17 Bahman 1396 - 6 Şubat 2018)

“Siya Be Dest Daştan Der Kudeta-yı 28 Mordad İtiraf Kerd” (CIA 19 Ağustos Darbesinde Eli Olduğunu İtiraf Etti)

http://www.bbc.com/persian/iran/2013/08/130819_l45_cia_coup_role (28 Mordad 1392- 19 Ağustos 2013)

EKLER

EK 1: Şah'ın 13 Ağustos 1953 tarihli Musaddık'ın yerine Zahedi'nin başbakanlığa tayin edildiğini bildiren ferman.

EK 3: “9 Esfand Olayları” sırasında Musaddık lehine yapılan bir sokak eylemi.

EK 4: 19 Ağustos 1953 Darbesi'nde sokaklara egemen olan darbeci gruptan bir fotoğraf.

EK 5: Musaddık'ın zafer günlerinden kalma bir sahne.

EK 6:Musaddık'ın eski müttefikleri Bakayi ve Kaşani. Darbenin hemen ardındanMusaddık'ın tahrip ve yağma edilen evinin önünde. En önde Ayetullah Kaşani ve hemen arkasında duran gözlük şahıs ise Muzaffer Bakayi'dir.